

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF HISTORY

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ
(ԳԻՏԱԿԱՆ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ)

THE PROBLEMS OF THE HISTORY OF ARMENIA
(SCIENTIFIC JOURNAL)

ВОПРОСЫ ИСТОРИИ АРМЕНИИ
(НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ)

1 (26)

Թ՞ԵԸԱԱ ԶԸԹ. ԶԻՕ՞ԶՍ
Թ՞Ի՞ՍՍԻԶԸ
241

ARCH. MESROB ASHJIAN
BOOK SERIES
241

ԵՐԵՎԱՆ
2023

**Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ**

Խմբագրական խորհուրդ

Ա.Ա. Մելքոնյան (նախագահ), Կ.Հ. Խաչատրյան (նախագահի տեղակալ), Ա.Ի. Շահնազարյան (գլխավոր խմբագիր), Ա.Ռ. Խոսրոնա (ԱՄՆ), Ա.Վ. Դումիկյան (ԱՄՆ), Խ.Ր. Գազեր (ԳՖՀ), Ի.Վ. Կրյուչկով (ՌԴ), Հ.Ղ. Մուրադյան, Ռ.Օ. Սահակյան, Վ.Հ. Թորոսյան, Ն.Ս. Ադամյան (պատ. քարտուղար)

Редакционная коллегия

А.А. Мелконян (председатель), К.Г. Хачатрян (заместитель председателя), А.И. Шахназарян (главный редактор), А.Р. Хосроева (США), А.В. Думикян (США), Х.Р. Газер (ФРГ), И.В. Крючков (РФ), А.Г. Мурадян, Р.О. Саакян, В.Г. Торосян, Н.С. Адамян (отв. секретарь)

Editorial board

A.A. Melkonyan (chairman of the board), K.H. Khachatryan (deputy chairman of the board), A.I. Shahnazaryan (editor-in-chief), A.R. Khosroeva (USA), A.V. Dumikyan (USA), H.R. Gazer (FRG), I.V. Kryuchkov (RF), H.Gh. Muradyan, R.O. Sahakyan, V.H. Torosyan, N.S. Adamyan (executive secretary)

Պարբերականի հերթական համարում հրատարակվող հոդվածները սկզբնաղբյուրների, արխիվային նյութերի, մամուլի հրապարակումների, հայրենի և համաշխարհային պատմագիտական գրականության լայն հենքի վրա լույս են սփռում Հայոց հին և միջնադարյան, նոր և նորագույն ժամանակաշրջանների պատմության առանձին հիմնահարցերի վրա:

Տպ. - ISSN 1829-4596

Էլ. - ISSN 2953-8084

© ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2023

ՎԱՇ Ը. ԹՈՐՈՍՅԱՆ

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, պ.գ.թ.

vahetorosyan7@gmail.com

 0000-0002-0717-552X

DOI: 10.59523/1829-4596.2023.1(26)-3

ՀԱՅ-ԼԱՏԻՆ ԵՎ ՀԱՅ-ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1230-ԱԿԱՆ ԹԹ. ՎԵՐՋԻՆ ԵՎ 1240-ԱԿԱՆ ԹԹ.*

*Քանայի բառեր*¹ Կիլիկյան Հայաստան, Կոստանդին Ա Բարձր-բերդցի, Գրիգոր IX, Գերմանոս II, Հայոց կաթողիկոս, Հռոմի պապ, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք:

Ներածություն

1230-ական թթ. վերջին և հաջորդ տասնամյակում հայ-լատին և հայ-բյուզանդական եկեղեցական հարաբերությունները նկատելիորեն ակտիվ էին: Ինչպես ցույց է տալիս այդ մասին վկայող վավերագրերի ուսումնասիրությունը, խնդրո առարկա հարաբերությունները եղել են փոխկապակցված: Հակադարձելու համար Անտիոքի լատին պատրիարքության գերագահությունն ընդունելու պահանջին, որը Հայոց կաթողիկոսությանը ներկայացվել էր Հռոմի պապից, Ամենայն հայոց կաթողիկոս Կոստանդին Ա Բարձրբերդցին (1221–1267), Կիլիկյան Հայաստանի թագավոր Հեթում Ա-ը

* Ներկայացվել է 15.V.2023 թ., գրախոսվել է 18.V.2023 թ. և 19.V.2023 թ., ընդունվել է տպագրության 16.VI.2023 թ.:

(1226–1270) ու Ջաբել թագուհին եկեղեցական միության շուրջ բանակցություններ են սկսում Նիկիայի կայսեր և Կոստանդնուպոլսի հույն պատրիարքի հետ: Հայկական կողմի դիվանագիտական ջանքերը պսակվում են հաջողությամբ, քանզի հայ-բյուզանդական եկեղեցական հնարավոր մերձեցմամբ մտահոգ՝ Հռոմի պապն ի վերջո հրաժարվում է իր պահանջից:

Հայ-բյուզանդական եկեղեցական միության փորձերը 1230-ական թթ. վերջին – 1240-ական թթ.

Ինչպես հայտնի է հայ-բյուզանդական հարաբերությունների նախընթաց շրջանի պատմությունից, եկեղեցական միությամբ մեծ մասամբ շահագրգռված են եղել բյուզանդական արքունիքն ու Կոստանդնուպոլսի պատրիարքությունը: Ուշագրավ է, որ քննվող ժամանակամիջոցում նախաձեռնողը հայկական կողմն էր: Այդ են վկայում Կոստանդնուպոլսի Գերմանոս II (1222–1240) և Մանուել II պատրիարքների (1244–1255) նամակները Հայոց կաթողիկոս Կոստանդին Ա Բարձրբերդցուն և թագավոր Հեթում Ա-ին: Այս վավերագրերն ականավոր բյուզանդագետ Հրաչ Բարթիկյանի հայերեն թարգմանության շնորհիվ առավել հասու դարձան հայագետներին¹: Նամակներից պարզվում է, որ Հեթում Ա-ը հայոց և հունադավան եկեղեցիների միություն ստեղծելու նպատակով՝ 1239 թ. կամ ավելի վաղ (հավանաբար նախորդ տարում) Անտիոքի հույն պատրիարքի միջոցով դիմել է Բյուզանդիայի կայսր Հովհաննես Վատացեսին (1222–1254) և Կոստանդնուպոլսի Գերմանոս II պատրիարքին: Հեթում Ա-ի առաջարկից ոգևորված՝ պատրիարքը, կայսեր իմացությամբ, Կիլիկյան Հայաստան է ուղարկում Մելիտենեի Հովհաննես մետրոպոլիտին, որը Կոստանդին Ա Բարձրբերդցուն փոխանցում է Գերմանոս II-ի նամակը: Ի պատասխան՝ հայկական

¹ **Բարթիկյան** 2006, 27–63: Նամակների մասին տե՛ս նաև **Բոզոյան** 2016, 66–75:

կողմը հայտնում է, որ Հեթում Ա-ը շուտով պատվիրակներ է ուղարկելու Նիկիա՝ միության խնդիրը քննարկելու: Սակայն, մինչ հայկական պատվիրակությունը կհասներ այնտեղ, Գերմանոս II-ը մահանում է (1240 թ.): Չնայած դրան՝ կայսրը եպիսկոպոսների ժողով է հրավիրում, որն էլ որոշում է դեսպանություն ուղարկել Կիլիկյան Հայաստան: Սակայն, երբ կայսեր ներկայացուցիչները հասնում են Կիլիկիայի հայկական թագավորության մայրաքաղաք Սիս, պարզվում է, որ Հայոց կաթողիկոսն այնտեղ չէ՝ մեկնել է Հռոմկլա: Հեթում Ա-ը բյուզանդական պատվիրակությանը հայտնում է, որ եկեղեցիների միությունը, առանց Հայոց կաթողիկոսի և մյուս եպիսկոպոսների համաձայնության, չի կարող կայանալ: Այս ամենը հարուցում է բյուզանդացիների զարմանքն ու տարակուսանքը. «Քիչ ժամանակ անց քո (Հեթում Ա-ի – Վ.Թ.) պատուիրակները հաւատոյ խոստովանութեան գրով ժամանեցին մեր հզօր, Աստուից իմաստնացած սուրբ կայսեր մօտ: Նրա սուրբ թագաւորութիւնը հրաւիրեց մեր ազգի բոլոր եպիսկոպոսներին, քանի որ սուրբ պատրիարք տէր Գերմանոսը մահկանացուն կնքել էր, ծանօթացրեց ձեր հաւատոյ խոստովանութիւնը բովանդակող գրի հետ եւ բոլորի հաւանութեամբ Մելիտենէի սրբազնագոյն մետրոպոլիտին եւ պատրիարքական իշխանաւորներից մէկին թագաւորական ու ժողովական գրութիւններով ուղարկեց՝ իրականացնելու հաւատոյ միութիւնը: Սակայն քեզ մօտ ժամանողները եւ նամակները քեզ յանձնողները փոքր անց ձեռնունայն վերադարձան: Պատճա՛հը: Քո ասելով՝ ձեր կաթողիկոսը բացակայում է, նա Հռոմկլայում է եւ առանց նրա եւ ձեր բոլոր եպիսկոպոսների կամքի չէք կարող միութիւնն իրականացնել»², - կարդում ենք Մանուել II-ի նամակում:

Քանզի, հազիվ թե Կոստանդին Ա Բարձրբերդցին անտեղյակ լիներ բյուզանդական պատվիրակության մոտալուտ այցից, սխալ չի լինի կարծել, որ Սսից նրա բացակայելը եղել է կանխամտած-

² Բարթիկեան 2006, 57:

ված: Այս ամենից ակնհայտ է դառնում, որ հայկական կողմը, նախաձեռնող լինելով հանդերձ, ամեն գնով ձգտել է դադարեցնել ընթացք ստացած բանակցությունները: Ի՞նչ դրդապատճառ(ներ)ով: Գուցե՝ քաղաքական, կամ զուտ եկեղեցական հանգամանքների ազդեցությամբ, թե՛ երկուսը միասին:

Անշուշտ, ստույգ է, որ ինչպես հայ-լատին, այնպես էլ՝ հայ-բյուզանդական եկեղեցական հարաբերությունները գրեթե միշտ ունեցել են քաղաքական ենթահող, առավել ևս՝ այդ շրջանում: Ամենևին դժվար չէ մատնացույց անել հայկական կողմի քաղաքական շահախնդրությունը հայ-բյուզանդական եկեղեցական հարաբերությունների այս փուլում, հատկապես, եթե հաշվի առնենք, որ Հովհաննես Վատացեալը նկատելիորեն ամրապնդել էր կայսրության դիրքերը³: Սակայն դրանց կասեցմանն ուղղված ակնհայտ քայլերը ստիպում են կարծել, որ հայկական կողմն առաջնորդվել է այլ դրդապատճառ(ներ)ով:

Հեթում Ա-ին և Կոստանդին Ա Բարձրբերդցուն Մանուել II պատրիարքի հղած նամակից պարզ է դառնում, որ հայերը 1247–1248 թթ. ձմռանը եկեղեցիների միության առաջարկով կրկին դիմել են Բյուզանդիայի կայսրին և Կոստանդնուպոլսի պատրիարքին, որոնք, ինչպես նախորդ անգամ, անթաքույց ոգևորությամբ ընդունել են այն: Նա գրել է. «Այդ ժամանակուանից (նկատի ունի Կոստանդին Ա Բարձրբերդցու նախաձեռնած եկեղեցական միության առաջին փորձը – Վ.Թ.) ցայժմ անցան տարիներ եւ, ինչպէս տեսնում ենք, հաւատոյ [միութիւնն էք վերստին խնդրում. հաւատոյ] համափառ գրութեամբ մեր հզօր եւ Աստուծով կառավարող սուրբ կայսեր մօտ ձեր ուղարկած պատուիրակները ժամանեցին: Մենք հարցը անուշադրութեան չմատնեցինք, խառն իրավիճակի վրայ ուշադրութիւն չդարձրեցինք, նրա քննարկումը չձգձգեցինք...»⁴: Հե-

³ Նիկիական կայսրության մասին տե՛ս **Жаворонков** 1974, 100–121.

⁴ **Բարթիկեան** 2006, 57:

տաքրքրական է, որ պատրիարքի այս նամակին ժամանակային առումով մոտ է Հեթում Ա-ին Հռոմի Ինոկենտիոս IV պապի (1243–1254) հղած պահանջն իր գերագահությունն ընդունելու և Հայոց եկեղեցում ծիսական ու դավանական բնույթի փոփոխություններ կատարելու վերաբերյալ: Այդ մասին տեղեկանում ենք Հեթում Ա-ին 1248 թ. Կոստանդին Ա Բարձրբերդցու հղած թղթից, որը Կիլիկյան Հայաստանի թագավորին Հռոմի պապի 1246 թվակիր գրության պատասխանն է և որով կտրականապես մերժվում են Հայոց եկեղեցուն ներկայացված պահանջները⁵:

Այս ամենը հաշվի առնելով՝ Հրաչ Բարթեկյանը հռետորական հարց է բարձրացնում՝ իրավացիորեն կապ տեսնելով հայ-լատին ու հայ-բյուզանդական գրեթե համաժամանակյա հարաբերությունների միջև՝ գրելով հետևյալը. «Արդեօ՞ք 1248 թ Բիզանդիայի եւ Հռոմի՝ Կիլիկիայում միաժամանակ ծաւալած, կարելի է ասել, դիւանագիտական քայլերը (որոնց նախաձեռնողը Կիլիկիայի աշխարհիկ եւ եկեղեցական ղեկավարներն էին) ժամանակի առումով պատահական զուգադիպութիւն էին կամ մէկը միւսին կանխելու եւ երկրում իրենց ազդեցութիւնը տարածելու փորձեր, թե՞ Կիլիկիայի հայոց ղեկավար աւագանու դիւանագիտական քայլեր»⁶: Կարծում ենք՝ փոխկապակցված պետք է համարել հայ-լատին և հայ-բյուզանդական եկեղեցական հարաբերությունների ոչ միայն 1246–1248 թթ., այլ նաև 1230-ական թթ. վերջի դրվագը:

Անտիոքի լատին պապրիարքության գերագահական նկրտումները Հայոց կաթողիկոսության նկատմամբ

1230-ական թթ. վերջի հայ-լատին եկեղեցական հարաբերությունները քանիցս արծարծվել են մասնագիտական գրականության մեջ: Այդ մասին վկայող վավերագրերը, որոնք մի կողմից՝

⁵ Գիրք թղթոց 1901, 503–509:

⁶ Բարթեկյան 2006, 35:

Հռոմի Գրիգոր IX պապի (1227–1241), մյուս կողմից՝ Կոստանդին Բարձրբերդցու, Հեթում Ա-ի և Ջաբել թագուհու փոխանակած նամակներն են, հայերեն թարգմանությամբ առաջին անգամ շրջանառության մեջ է դրել թեանտինյան հայտնի քարոզիչ Կղեմես Գալանոսը տակավին XVII դարում⁷: Դրանցից պարզվում է, որ Անտիոքի լատին պատրիարքը 1238 թ. դիմել է Հռոմի պապին՝ խնդրելով Հայոց կաթողիկոսին հարկադրել՝ ընդունելու իր գերազահությունը: Գրիգոր IX-ը բավարարել է այդ խնդրանքը: Այդ մասին տեղեկանում ենք Ապամեայի և Մամեստիայի արքեպիսկոպոսներին նրա հղած նամակից, որով Հռոմի պապը նրանց գործուղել է Հայոց կաթողիկոսի մոտ՝ հորդորելով ենթարկվել Անտիոքի լատին պատրիարքի պահանջին, իսկ մերժման պարագայում՝ հիմնավորել այն⁸:

Հաջորդ վավերագիրը, որին անդրադառնում է Կղեմեսու Գալանոսը, Հեթում Ա-ին և Ջաբել թագուհուն Հռոմի պապի հղած պատասխան նամակն է, որը հայտնում է ծիսական փոփոխություններ կատարելու հայկական կողմի պատրաստակամության մասին⁹: Խոսքն այնպիսի ծեսերի մասին է, որոնք նախկինում առկա էին եղել Հայոց եկեղեցու ծիսակարգում, սակայն ինչ-ինչ պատճառներով դադարել էին կատարվել:

Քննության առարկա թեմային վերաբերող վերջին փաստաթուղթը, որն առկա է Կղեմես Գալանոսի երկում, Գրիգոր IX-ի պատասխան նամակն է Կոստանդին Ա Բարձրբերդցուն՝ նրան պալիում, խույր և մատանի շնորհելու վերաբերյալ¹⁰:

⁷ Կղեմես Գալանոս 1650, 373–376:

⁸ Կղեմես Գալանոս 1650, 374: Acta Honorii III (1216–1227) et Gregorii IX (1227–1241) 1950, 319.

⁹ Կղեմես Գալանոս 1650, 374–375: Acta Honorii III (1216–1227) et Gregorii IX (1227–1241) 1950, 333.

¹⁰ Կղեմես Գալանոս 1650, 375–376: Acta Honorii III (1216–1227) et Gregorii IX (1227–1241) 1950, 335–336.

Կղեմես Գալանոսի հրապարակած վավերագրերից ամենևին պարզ չի դառնում, թե ինչ հանգուցալուծում է ստացել Անտիոքի պատրիարքի հարուցած խնդիրը. Հայոց կաթողիկոսն ընդունե՞լ է նրա գերագահությունը, թե՞ ոչ: Մինչդեռ, Ապամեայի և Մամեստիայի եպիսկոպոսներին Գրիգոր IX պապի հասցեագրած նամակից հետո Հեթում Ա-ին և Զաբել թագուհուն նույն պապի հղած պատասխանի, ինչպես նաև Կոստանդին Ա Բարձրբերդցուն իշխանական տվչություն խորհրդանշող պալիումի, խույրի և մատանու փոխանցումը հավաստող նամակի վկայակոչումը կարող է տպավորություն թողնել, որ Հայոց կաթողիկոսը, կարծես, ընդունել է Հռոմի պապի պահանջն Անտիոքի լատին պատրիարքի գերագահությունը ճանաչելու վերաբերյալ:

Ծանոթ լինելով միայն Կղեմես Գալանոսի հրապարակած նամակներին և վստահ լինելով, որ Հայոց կաթողիկոսը, այդուհանդերձ, արձագանքել է¹¹ Գրիգոր IX պապին, Մաղաքիա Օրմանյանը կարծել է, որ նրան ուղղված պատասխանը հայտնի «Դաշանց թողթն» է¹²: Այս կարծիքի համար հիմք է ծառայել Հեթում Ա-ին և Զաբել թագահուն Հռոմի պապի հղած նամակում «Դաշանց թղթի» գլխավոր կերպարներից Գրիգոր Լուսավորչի և Սեղբեստրոս պապի (314–334) վկայակոչումը: Բացի այդ, «Դաշանց թղթուն» արձանագրված է Արևելքի պատրիարքությունների (այդ թվում՝ Անտիոքի) շրջանում Հայոց կաթողիկոսի զբաղեցրած գերագահ դիրքի մասին¹³, որը, փաստորեն, Անտիոքի լատին պատրիարքի պահանջի

¹¹ Հայոց կաթողիկոսի պատասխանը հայտնի չէ: Ամենևին բացառված չէ, որ այն չի եղել, և հարցի արձարծումն ավարտվել է Կոստանդին Ա Բարձրբերդցուն և Ապամեայի ու Մամեստիայի եպիսկոպոսների միջև տեղի ունեցած քննարկմամբ:

¹² **Օրմանեան** 2001, սյունակ 1887:

¹³ Նկատի ունենք վավերագրի հետևյալ հատվածները. «...*ձեռնադրեցաք (Սեղբեստրոս պապը – Վ.Թ.) զկաթողիկոսն հայոց զսուրբն Գրիգոր՝ պապ և պատրիարք և հայրապետ, հրամանահան փիեղերական ժողովս, համապատիւ մեր հզար աթոռոյս և Երուսաղէմացոյն և Անփիոքացոյն և Աղէքսանդրա-*

մերժումն է: Այս ամենը հաշվի առնելով՝ Մաղաքիա Օրմանյանը կարծում է, որ «Դաշանց թուղթը» գրվել է հենց այս խնդրի առթիվ¹⁴:

Մասնագիտական գրականության մեջ քաղաքացիություն ստացած տեսակետի համաձայն՝ «Դաշանց թուղթը» ստեղծվել է Լևոն Ա Մեծագործի (1187–1219) գահակալության շրջանում՝ արտացոլելով այդ ժամանակվա իրողությունները¹⁵: Սակայն դա ամենևին չի նշանակում, որ այն, որպես Հռոմի պապին ուղղված պատասխան, կամ հայ-լատին եկեղեցական միության վերաբերյալ Հայոց եկեղեցու դիրքորոշման արտահայտություն, չէր կարող ներկայացվել նաև 1230-ական թթ. վերջին: Ի դեպ, Գրիգոր IX-ի նամակում Գրիգոր Լուսավորչի և Սեդեքստրոս պապի վկայակոչումը հիմք է տալիս պնդելու, որ «Դաշանց թուղթն» այդ ժամանակ, այդուամենայնիվ, ներկայացվել է, կամ՝ ծանոթ է եղել Հռոմի պապին: Գոյություն ունի այս տեսակետը հաստատող մեկ այլ կրված ևս, որին կանդրադառնանք ստորև: Ի դեպ, «Դաշանց թուղթը» հայ եկեղեցական ու քաղաքական շրջանակներում պահպանվել է բավական երկար ժամանակ և պարբերաբար վկայակոչվել-օգտագործվել՝

ցոյն» (Pogossian 2010, 392), «Եւ պապրիարգարանքն երեքին՝ Երուսաղէմիի և Անպիոքլայի և Աղէքսանդրիայ, յորժամ պապրիարգ ձեռնադրեն, կամաւք և ընտրութեամբ հայոց հայրապետին լինիցի: Եւ որ ոք նոր նստցի յաթոռ պապրիարգութեան, զդասնութիւն հաւարոյն իւրոյ, զոր պարտ էր մեզ ծանուցանել, զայն հայոց հայրապետին ծանուցէ, զի զնա (Սբ Գրիգոր Լուսավորչին – Վ.Թ.) կարգեցաք մեզ (Սեդեքստրոս պապի – Վ.Թ.) գլխաւորիսան և հրամանահան ի վերայ ամենայն ասիական միջնաշխարհիդ, և յելս արևու...» (Pogossian 2010, 396):

¹⁴ **Օրմանեան** 2001, սյունակ 1887: Այս տեսակետը տե՛ս նաև Անապատական 1973, 140–141:

¹⁵ Այս հարցի քննությունը տե՛ս **Բարթիկյան** 2004, 65–116: **Sirinian** 2003, 79–99. **Շիրինյան** 2006, 53–77: **Halfter** 1996: **Halfter** 2009, 71–74: «Դաշանց թղթի» քննական հրատարակությունն արժեքավոր ուսումնասիրությամբ տե՛ս Pogossian 2010:

Հռոմի պապական աթոռի հետ Հայոց կաթողիկոսների վարած բանակցություններում¹⁶:

Գրիգոր IX պապի «անհայտ» նամակները Հեթում Ա-ին, Ջաբել թագուհուն և Կոստանդին Ա Բարձրբերդցուն

Վերադառնալով Կղեմես Գալանոսի վկայաբերած նամակներին՝ նշենք, որ դրանք խնդրին վերաբերող միակ վավերագրերը չեն: Նա, անշուշտ, քաջաճանոթ էր Հռոմի պապական դիվանի փաստաթղթերին, սակայն, կամա թե ակամա, չի անդրադարձել Անտիոքի լատին պատրիարքի հարուցած խնդրին առնչվող մյուս վավերագրերին, որոնք քննության առարկա հարցի լիարժեք ուսումնասիրման բանալի են: Դրանց շարքում հատկապես կարևոր են Գրիգոր IX պապի նամակները՝ հասցեագրված Անտիոքի լատին պատրիարքին, որոնք մեծապես նպաստում են հարցի համակողմանի ու լիարժեք քննությանը¹⁷:

Այսպես, այդ վավերագրերից պարզ է դառնում, որ Անտիոքի լատին պատրիարքի գերագահությունն ընդունելու պահանջը ներկայացվել է ոչ միայն Հայոց կաթողիկոսին, այլև այդ պատրիարքությունում գործող հույն, հայ ու վրացի հոգևորականներին: Նրանց հասցեագրած 1238 թ. հունիսի 26-ի նամակում Գրիգոր IX պապը հորդորում է անվերապահորեն ճանաչել տեղի լատին պատրիարքի իշխանությունը¹⁸: Դատելով մյուս վավերագրերից՝ Գրիգոր IX-ի և Անտիոքի լատին պատրիարքի թիրախում նախ և առաջ եղել է Անտիոքի հույն պատրիարքությունը, քանի որ հենց նա էր լատին պատրիարքի իշխանության գլխավոր սպառնալիքը: Նույն օրը՝

¹⁶ Հովհաննիսյան 1957, 58–92:

¹⁷ Այս նամակներին, առանց նրանց բովանդակությունը մանրամասն ներկայացնելու, անդրադարձել է Շառլ Ֆրաեզեն՝ եզրակացնելով, որ խնդիրը հանգուցալուծվել է հօգուտ հայկական կողմի (հայկական անկախության), այսինքն՝ Հայոց կաթողիկոսությունը պահպանել է իր ինքնիշխանությունը (Fraxzee 1976, 40).

¹⁸ Acta Honorii III (1216–1227) et Gregorii IX (1227–1241) 1950, 320.

1238 թ. հունիսի 26-ին գրված մեկ այլ նամակով՝ Հռոմի պապը հայտնում է, որ նախկինում Անտիոքի հունադավան պատրիարքությանը պատկանող տարածքները, նաև նրանք, որոնք ազատագրվելու են մուսուլմաններից, պետք է ենթարկվեն լատին պատրիարքի իշխանությանը¹⁹:

Փաստորեն Անտիոքի լատին պատրիարքության դեմ պայքարում հունական պատրիարքության և Հայոց կաթողիկոսության շահերը համընկնում էին, ինչը, անշուշտ, կարող էր նպաստել նրանց համագործակցությանը: Ուստի, սխալ չի լինի կարծել, որ հենց այս հանգամանքը հաշվի առնելով է Կոստանդին Ա Բարձրբերդցին, անշուշտ, Հեթում Ա-ի համաձայնությամբ, եկեղեցիների միության առաջարկով դիմել Նիկիայի կայսր Հովհաննես Վատացեսին ու Կոստանդնուպոլսի Գերմանոս II պատրիարքին: Ասվածն անուղղակի հաստատվում է նաև այն հանգամանքով, որ Հայոց կաթողիկոսն իր առաջարկը Հովհաննես Վատացեսին և Գերմանոս II պատրիարքին ուղարկել է հենց Անտիոքի հույն պատրիարքի²⁰ միջոցով:

Այժմ անդրադառնանք վերին արված այն հարցադրմանը, թե ինչու հայկական կողմը հայ-բյուզանդական եկեղեցական միության բանակցությունները նախաձեռնելով հանդերձ, դադարեցրեց դրանք: Այս առթիվ Հրաչ Բարթիկյանը գրում է. «Ինչպես երեւում է (նամակների ուսումնասիրութիւնից – Վ.Թ.), դիմելով Բիւզանդիային եկեղեցիների միութեան խնդրով, լինելով հարցը բարձրացնողներն ու նախաձեռնողները, հայերը զգուշանում էին բիւզանդական կողմի խիստ միակողմանի դիրքորոշումից: Յոյները որեւէ դաւանական զիջման չէին գնում եւ հայերին համարում էին հերետիկոսներ, որոնք պէտք է անվերապահօրէն ընդունեն Քաղկեդոնը: Հայե-

¹⁹ Acta Honorii III (1216–1227) et Gregorii IX (1227–1241) 1950, 321.

²⁰ Հրաչ Բարթիկյանը ենթադրում է, որ խոսքը Դորոթեոսի (1219–1254) մասին է: Սակայն, որպես Անտիոքի հույն պատրիարք, այդ ժամանակ հիշատակվում է նաև Սիմեոն Բ-ը (**Ղազարյան** 2020, 398):

րը, տեսնելով բիզնեսական կողմի կարծի դիրքորոշումը դաւանական խնդիրներում եւ գիտակցելով սեփական դաւանութեանը հարազատ մնալու անհրաժեշտութիւնը, յոյս էին տածում փոքր զիջումների գնով գոնէ ժամանակաւորապէս ապահովել տուեալ պահի իրենց քաղաքական ու ռազմական պահանջները: Էական զիջումների մասին խօսք անգամ լինել չէր կարող: Դարեր շարունակուող դաւանական պայքարն առաւել եւս ամրապնդել ու բիւրեղացրել էր սեփական արժէքների համակարգը հայ հասարակութեան ամենատարբեր խաւերի մէջ եւ որեւէ մէկը, ով կը փորձէր գնալ յոյն կամ լատին եկեղեցիներին ենթարկուելու քայլին, նախօրոք դատապարտուած էր կատարեալ ճախողման»²¹: Իրապես, թե՛ Գերմանոս II-ի և թե՛ Մանուէլ II-ի նամակներում կային Հայոց եկեղեցուն հասցեագրված քրիստոսաբանական բնույթի մեղադրանքներ և «երկու կամքի և երկու ներգործության» վարդապետությունն ընդունելու պահանջ²², որին Հայոց եկեղեցին կտրականապես դեմ էր: Այս ամենը, անշուշտ, ընթացք ստացած բանակցությունները միակողմանի դարեցնելու բավարար հիմք էր, սակայն, ինչպես ստորև կ'տեսնենք, կային նաև այլ, ոչ պակաս զորեղ դրդապատճառներ:

Հրաչ Բարթիկյանը կարծում է, որ հայկական կողմը, հաշվի առնելով այդ ժամանակ Կոստանդնուպոլսի պատրիարքության տկար վիճակը, հույս է ունեցել, որ Բյուզանդիան կնահանջի եկեղեցիների միությանը վերաբերող իր կարծի դիրքորոշումից և կգնա փոխզիջման, ինչը, փաստորեն, տեղի չունեցավ²³: Այդ դեպքում, ի՞նչ անկալիքով է հայկական կողմը երկրորդ անգամ դիմել Նիկիայի կայսրին և Կոստանդնուպոլսի պատրիարքին: Գերմանոս II-ին և Մանուէլ II-ին Կոստանդին Ա Բարձրբերդցու ուղարկած նա-

²¹ Բարթիկյան 2006, 33–34:

²² Բարթիկյան 2006, 39–61:

²³ Ի դեպ, գրեթէ նույն պատճառով (նկատի ունենք փոխզիջում չկատարելը) ապարդյուն անցավ նաև 1230-ական թթ. լատին ու հունաղական եկեղեցիների միության փորձը (**Жаворонков** 1974, 106–108).

մակները, ցավոք, չեն պահպանվել, ուստի, դժվար է ստույգ ասել, թե Հայոց կաթողիկոսն ինչ առաջարկներ է ներկայացրել այդ պատրիարքներին: Չնայած դրան՝ մեկ բան աներկբա է. հայ-բյուզանդական եկեղեցական միությունը չէր ստեղծվելու Հայոց եկեղեցու ինքնուրույնությունը սահմանափակելու հաշվին, այսինքն՝ Հայոց կաթողիկոսի կողմից Կոստանդնուպոլսի հույն պատրիարքի գերագահությունն ընդունելով:

Իրապես, իմաստազուրկ կլիներ Անտիոքի լատին պատրիարքի պահանջին հակադարձել քաղկեդոնական մեկ այլ պատրիարքության գերիշխանությունն ընդունելով: Գուցե, ինչպես 1165–1178 թթ. հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցությունների ժամանակ, այս անգամ ևս Հայոց կաթողիկոսությունը ձգտել է իշխանություն ստանալ Անտիոքի հույն պատրիարքության նկատմամբ: Ներսես Լամբրոնացուն վերագրվող «Գլխադրութիւնք հռոմոց զորս պահանջեն առ ի մէնջ ի պէտս խաղաղութեան, ընդ որս եւ լուծմունք աղընթեր եղեալ» վերտառությամբ վավերագրում կարդում ենք. «*Եւ կալցէ զաթոռն Անտիոքայ կաթողիկոսն Հայոց. եւ զոր ինչ եկեղեցիք եւ սահմանք են ընդ իշխանութեամբ նորա յԱրևելս եւ յԱրևմուտս. եւ նոյն յաջորդեսցէ հրամանաւ թագաւորիդ զՀայոց սեռն, այլ՝ մինչև ի սպար*»²⁴:

Լամբրոնացին այդ առաջարկը, ի թիվս այլ դրույթների, պետք է ներկայացնէր Հռոմկլայի 1178 թ. եկեղեցական ժողովում ի պատասխան բյուզանդական կողմի ներկայացրած ինը պահանջների²⁵: Անտիոքի հույն պատրիարքության նկատմամբ գերագահությամբ, անշուշտ, կամրագրվեր Հայոց կաթողիկոսի իշխանությունն Ընդհանրական եկեղեցու նվիրապետական աստիճանակարգի առաջին՝ պատրիարքական աթոռներին վերապահված տեղում²⁶: Ի

²⁴ Պալճեան 1878, 266, հմմտ. Բոզոյան 1995, 204:

²⁵ Բոզոյան 1995, 204–205:

²⁶ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Հարությունյան 1999, 250–260:

դեպ, խաչակիրների կողմից Կոստանդնուպոլսի նվաճումից հետո Անտիոքի հույն պատրիարքության նկատմամբ գերագահություն ստանալու համար իրադրությունը բարենպաստ էր, եթե հաշվի առնենք, որ Սիմեոն II պատրիարքը (1206–1242) ժամանակավորապես ապաստանել էր Կիլիկյան Հայաստանում²⁷: Սակայն, 1230–1240-ական թթ. Անտիոքի հույն պատրիարքության նկատմամբ գերիշխանության հասնելը, եթե հաշվի առնենք այդ ժամանակ Նիկիական կայսրության հզորացումը, առավել դժվար էր, եթե ոչ՝ անհնարին:

Այս պարագայում արդեն միակ հիմնավոր դրդապատճառը, որը Հայոց կաթողիկոսին մղել է եկեղեցիների միության առաջարկով դիմել Նիկիայի կայսրին ու Կոստանդնուպոլսի պատրիարքին, եղել է Հռոմի պապի և Անտիոքի լատին պատրիարքի դեմ հակալշիռ ստեղծելը:

Ինչպես վերը նշեցինք, Կղեմես Գալանոսը հրապարակել է այդ խնդրին վերաբերող վավերագրերից միայն մի քանիսը, մինչդեռ պահպանվել է քննության առարկա հարցին առնչվող ևս երկու նամակ, որոնք սույն թեմայի լիարժեք քննության համար առանցքային կարևորություն ունեն: Խոսքը վերաբերում է 1239 թ. մարտին Հեթում Ա-ին և Զաբել թագուհուն, ինչպես նաև Կոստանդին Ա Բարձրբերդցուն Գրիգոր IX պապի հղած նամակներին:

Այսպես, արքային և թագուհուն հասցեագրած նամակում Գրիգոր IX-ը գրում է. «Նրանց, որոնց պատշաճում է քարոզելու իրավունք Հայոց թագավորության մեջ:

Նույնպես նաև Հայոց թագավորին և թագուհուն:

Քանզի որևէ մեկին, բացի նրանից, ով կանչվում է Աստծո կողմից ինչպես Ահարոնը, օրեն չէ պաշտոն ստանձնել և քարոզել հավատացյալներին, եթե նա ուղարկված չէ ժողովրդի մոտ, մենք ներկաների իշխանությամբ խստորեն արգելում ենք, որ չլինի թե մեկը Հայոց թագավորության մեջ առանց Առաքելական Աթոռի կամ կա-

²⁷ Ղազարյան 2020, 398:

թողիկոսի և կամ այս նույն թագավորության այլ բարձրաստիճան հոգևորականների կարգադրության, հատուկ թույլտվությամբ, ինչպես նրանցից յուրաքանչյուրը, որ արտոնելու իրավունք ունի իրեն ենթակա տարածքներում, ստանձնի քարոզելու ծառայություն»²⁸:

Կոստանդին Ա Բարձրբերդցուն հասցեագրած նամակով Հռոմի պապը հաստատում է Հայոց կաթողիկոսության իրավունքները Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց վանքի²⁹ և, որ ամենակարևորն է քննվող խնդրի տեսանկյունից, Ասորիքում (իմա՝ Անտիոքի պատրիարքությունում) ունեցած տարածքների, այսինքն՝ հայկական թեմերի վրա, որոնք, ինչպես նամակում նշված է, նախկինում ևս պատկանել են Հայոց եկեղեցուն³⁰:

Այս երկու նամակներով Հռոմի պապական աթոռը, փաստորեն, ճանաչում էր Հայոց կաթողիկոսության իշխանությունը Կիլիկիայի հայկական թագավորությունում, ինչպես նաև Ասորիքում գտնվող հայկական թեմերի վրա: Սա նշանակում է, որ Հռոմի պապը հրաժարվում էր Անտիոքի լատին պատրիարքին տված հավասար

²⁸ Acta Honorii III (1216–1227) et Gregorii IX (1227–1241) 1950, 334. Լատիններեն տեքստի թարգմանության համար շնորհակալություն ենք հայտնում Մաշտոցյան Մատենադարանի և ՀՀ ԳԱԱ Հր. Աճառյանի անվան Լեզվի ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող, բ.գ.թ. Տիգրան Սիրունյանին:

²⁹ Գրիգոր IX-ը գուցե կարող էր բավարարվել միայն Անտիոքի հայկական թեմերի նկատմամբ Հայոց կաթողիկոսության իշխանության ճանաչմամբ և շրջանցել Երուսաղեմում Հայոց եկեղեցուն պատկանող սրբատեղիների հարցը, սակայն նամակում հատուկ նշվում է Սրբոց Հակոբյանց վանքի նկատմամբ հայոց կաթողիկոսի իշխանության ճանաչումը: Դա լրացուցիչ և հիմնավոր փաստարկ է այն տեսակետի օգտին, որ 1230-ական թթ. վերջին «Դաշանց թուղթը» կրկին ներկայացվել է Հռոմի պապական աթոռին: Բանն այն է, որ «Դաշանց թուղթում» արձանագրված են Երուսաղեմի որոշ սրբատեղիների, այդ թվում՝ Սրբոց Հակոբյանց վանքի նկատմամբ Հայոց եկեղեցու իշխանությունը (Pogossian 2010, 109–112, 406, 408):

³⁰ Acta Honorii III (1216–1227) et Gregorii IX (1227–1241) 1950, 334. Անտիոքի պատրիարքությունում գտնվող հայկական թեմերի մասին տե՛ս **Ղազարյան** 2020, 389–416:

տիացումից, որ կնպաստի Հայոց կաթողիկոսության նկատմամբ նրա գերագահության հաստատմանը (նկատի ունենք Ապամեայի և Մամեստիայի եպիսկոպոսներին հղած նամակը):

Այսինքն, եթե հիմնավոր է այն տեսակետը, որ հայ-բյուզանդական եկեղեցական միության բանակցությունները նախաձեռնելու գլխավոր դրդապատճառն Անտիոքի լատին պատրիարքության ներկայացրած պահանջի դեմ հայ-բյուզանդական հակակշիռ ստեղծելն էր, ապա այս պարագայում դրանք դառնում են ոչ նպատակահարմար: Ստեղծված իրավիճակում հայկական կողմին չէր մնում այլ բան, քան հնարավորինս շուտ դադարեցնել արդեն իսկ ընթացք ստացած հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցությունները:

Եզրակացություններ

1239 թ. մարտին Հեթում Ա-ին և Զաբել թագուհուն, ինչպես նաև Կոստանդին Ա Բարձրբերդցուն Գրիգոր IX-ի հղած նամակներով, որոնք բացակայում են Կղեմես Գալանոսի հայտնի աշխատությունում, ամբողջանում է իրադարձությունների շղթան, իսկ դրանց տրամաբանական կապը՝ դառնում առավել հստակ:

Եթե նամակագրությունում վկայված գործողությունները դասավորենք ժամանակագրական հաջորդականությամբ, ապա կստանանք հետևյալ պատկերը.

- 1238 թ. Անտիոքի լատին պատրիարքը դիմում է Հռոմի պապին՝ Հայոց կաթողիկոսից պահանջելու ընդունել իր գերագահությունը:

- Դրան ի պատասխան՝ Կոստանդին Ա Բարձրբերդցին 1238 թ. եկեղեցիների միության շուրջ բանակցություններ է սկսում Նիկիայի կայսրության և Կոստանդնուպոլսի պատրիարքության հետ՝ որպես հակակշիռ Անտիոքի լատին պատրիարքի և Հռոմի պապի պահանջի:

▪ Միևնույն ժամանակ, հայկական կողմը շարունակում է անմիջական կապը Հռոմի պապական աթոռի հետ՝ փորձելով փոխզիջումներով հասնել խնդրի հանգուցալուծմանը: Հենց այդ նպատակին են ծառայել Գրիգոր IX-ին Հեթում Ա-ի և Զաբել թագուհու հղած նամակը Հայոց եկեղեցում ծիսական փոփոխություններ կատարելու պատրաստականության մասին և կաթողիկոսի դիմումն իրեն պալիում, խույր և մատանի շնորհելու վերաբերյալ³¹: Զարուհի Պողոսյանը կարծում է, որ Հռոմի պապն իր դիրքորոշումն այս հարցում վերանայել և հոգուտ Հայոց եկեղեցու որոշում է կայացրել Հեթում Ա-ի և Զաբելի խնդրանքով³²: Ի դեպ, Հեթում Ա-ին և Կոստանդին Ա Բարձրբերդցուն Գրիգոր IX-ի հղած վերոնշյալ երկու նամակները թվագրվում են 1239-ի մարտի առաջին տասնօրյակով, ինչը նշանակում է, որ հայկական կողմի առաջարկներն արվել են միաժամանակ (արդի տերմինաբանությամբ՝ մեկ փաթեթով)՝ կա՛մ նույն թվականի սկզբին, կա՛մ նախորդ տարվա երկրորդ կեսին:

▪ Հայ-բյուզանդական եկեղեցական մերձեցումը կանխելու համար՝ Հռոմի պապը հրաժարվում է Հայոց կաթողիկոսին ներկայացրած պահանջից և ճանաչում նրա գերագահ իշխանությունը Կիլիկյան Հայաստանում ու Ասորիքի հայկական թեմերի վրա: Ռազ-

³¹ Հայոց կաթողիկոսների կողմից Հռոմի պապից իշխանական տվչությունը խորհրդանշող պալիում, խույր և մատանի խնդրելու դրդապատճառները քննել ենք մեր՝ «Ո՞ր կաթողիկոսին է Դաշանց թղթում կերպավորել Սբ Գրիգոր Լուսավորիչը» վերտառությամբ հոդվածում (**Թորոսյան** 2021): Այս պարագայում ևս Կոստանդին Ա Բարձրբերդցին առաջնորդվել է քաղաքական դրդապատճառներով: Որ այս տեսակետը հիմնավոր է, փաստվում է, թեկուզ, հենց այն իրողությամբ, որ արդեն 1248 թ., նոր աշխարհաքաղաքական իրողությունների ազդեցությամբ (նկատի ունենք մոնղոլական արշավանքները, հատկապես՝ հայ-մոնղոլական դաշինքի նախապատրաստությունը), Հայոց եկեղեցին, ի դեմս նույն հայրապետի, կտրականապես մերժում է Հռոմի պապի գերագահությունն ընդունելու պահանջը՝ առաջ քաշելով առաքյալների համապատվության թեզը (Գիրք թղթոց 1901, 503–509):

³² **Pogossian** 2010, 98.

մաքաղաքական իրադրությունը նպաստավոր էր հայկական կողմի համար: Բանն այն է, որ 1239 թ. Գրիգոր IX պապն ակտիվորեն զբաղված էր խաչակրաց հերթական արշավանքի կազմակերպմամբ և, բնականաբար, չէր կարող սրել հարաբերությունները Կիլիկիայի հայկական թագավորության հետ:

- Չեզոքացնելով Անտիոքի պատրիարքից եկող սպառնալիքը՝ հայկական կողմը դադարեցնում է իր նախաձեռնած հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցությունները:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Անապատական 1973, Համառոտ պատմություն հայ-լատին յարաբերութեանց (սկիզբէն մինչեւ 1382), Անթիլիաս-Լիբանան, 227 էջ:

Բարթիկյան Հ. 2004, «Դաշանց թողոթ». կազմը, սրբեղծման ժամանակը, հեղինակն ու նպատակը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», թիվ 2, էջ 65–116:

Բարթիկյան Հ. 2006, Հայ-բիւզանդական եկեղեցական յարաբերութիւնները փաստաթղթերում, Կոստանդնուպոլսի պատրիարքներ Գերմանոս II-ի (1222–1240) եւ Մանուէլ Բ-ի (1244–1255) թղթերը Հեթում Ա թագաւորին եւ Կոստանդին Ա Բարձրբերդցի կաթողիկոսին, «Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ», հ. Գ, Երևան, էջ 27–63:

Բոզոյան Ա. 1995, Հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցությունների վավերագրերը (1165–1178 թթ.), Երևան, 256 էջ:

Բոզոյան Ա. 2016, Կիլիկյան Հայկական պետությունը Բյուզանդիայի կայսերական և պատրիարքական վավերագրերում (ընդհանուր ակնարկ), «Կիլիկյան Հայաստանը սահմանակից պետական միավորումների ընկալումներում», Երևան, էջ 66–75:

Գիրք թղթոց, Թիֆլիս, 1901, 584 էջ:

Թորոսյան Վ. 2021, Ո՞ր կաթողիկոսին է «Դաշանց թղթում» կերպավորել Սբ Գրիգոր Լուսավորիչը, «Էջմիածին», 2021, թիվ 2., էջ 74–92, թիվ է., էջ 61–73:

Կղեմէս Գալանոս 1650, Միաբանութիւն Հայոց սուրբ Եկեղեցոյն ընդ մեծի սուրբ Եկեղեցոյն Հռովմայ, հ. Ա, 531 էջ:

Հարությունյան Գ. 1999, Եկեղեցական աթոռների գահերեցության խնդիրը Աքքայի ժողովում (1263 թ.), «Պատմաբանասիրական հանդես», № 2, էջ 250–260:

- Հովհաննիսյան Ա.** 1957, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք Ա., Երևան, 524 էջ:
- Ղազարյան Գ.** 2020, Անտիոքի պատրիարքության հայկական թեմերը (Ե-ԻԴ), «Արևելյան աղբյուրագիտություն», հ. 2, Երևան, էջ 389–421:
- Շիրինյան Է.Մ.** 2006, «Սեդրեստրոսի Վարքը» և «Դաշանց թուղթը», «Բանբեր Մատենադարանի», հ. 17, Երևան, էջ 53–77:
- Պալճեան Ա.** 1878, Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի հայս եւ միութեան նոցա ընդ հռոմեական եկեղեցոյ ի Փլորենտեան սինոդիոսի, Վենետիկ, 333 էջ:
- Օրմանեան Մ.** 2001, Ազգապատում. Հայ ուղղափառ եկեղեցոյ անցքերը սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը յարակից ազգային պարագաներով պատմաւած, հ. Բ, Սբ. Էջմիածին, սյունակ 1871–3894:
- Acta Honorii III (1216–1227) et Gregorii IX (1227–1241), e registris Vaticanis aliisque fontibus collegit, Aloysius L. Tautu, Canonicus Magnovaradinen. Rumenorum e pontificia commissione ad redigendum C.I.C.O., Fontes series III, vol. III, Vaticanis, 1950, p. 400.
- Frazzee Ch.** 1976, Church and State in the Kingdom of Cilician Armenia. 1198–1375, Byzantine Studies/Etudes Byzantines, 3, part 2, p. 30–58.
- Halfter P.** 2009, L'Église arménienne entre la Papauté et les Byzantins aux XIIe et XIIIe siècles, "L'Église arménienne entre Grecs et Latins fin XIe – milieu XVe siècle", Paris, S. 361.
- Halfter P.**, Das Papsttum und die Armenier im Frühen und Hohen Mittelalter: Von den ersten Kontakten bis zur Fixierung der Kirchenunion im Jahre 1198, Böhlau, Verlag, Köln, Wien, Weimar, 1996, S. 361
- Pogossian Z.** 2010, The letter of Love and Concord, A Revised Diplomatic Edition with Historical and Textual Comments and English Translation, Leiden • Boston, p. 475.
- Sirinian M.E.** 2003, "The Letter of Love and Concord" between Rome and Armenia. A Case of Forgery from the Crusaders Period. Orientalia Lovaniensia Analecta, 125. East and West in the Crusader States, Context - Contacts - Confrontations, III, edited by K. Ciggaar and H. Teule, Leuven, p. 79-99.
- Жаворонков П.И.** 1974, Никейская империя и Запад: (Взаимоотношения с государствами Апеннинского полуострова и папством), «Византийски й временник», т. 36, с. 100–121.

**Ваге Г. Торосян, Институт Истории НАН РА, к.и.н.,
Армяно-латинские и армяно-византийские церковные
отношения в конце 1230-х – начале 1240-х гг.**

Резюме

В 1230–1240 гг. армяно-латинские и армяно-византийские церковные отношения заметно активизировались. Об этом свидетельствует переписка Папы Римского Григория IX, патриарха Константинопольского Германа II и Мануила I с Католиком Всех Армян Костандином I Бардзбердци, королем Киликийской Армении Хетумом I и королевой Забел. Изучение этих документов показывает, что рассматриваемые отношения были взаимосвязаны. Чтобы противостоять требованию Григория IX принять главенство латинского Патриархата Антиохии, которое было представлено армянскому католику, Костандин I Бардзбердци и Хетум I начинают переговоры о церковной унии с императором Никейским и с греческим патриархом Константинополя. Дипломатические усилия армянской стороны в итоге увенчались успехом, поскольку Григорий IX, обеспокоенный армяно-византийским сближением, отказался от своего требования.

Ключевые слова: Киликийская Армения, Костандином I Бардзбердци, Хетумом I, Григория IX, Герман II, Мануила I, Католикос Всех Армян, Папа Римский, Патриарх Константинополя.

Vahe H. Torosyan, *Institute of History of the NAS RA, PhD in History*, **Armenian-Latin and Armenian-Byzantine Church Relations at the end of the 1230s – the beginning of the 1240s**

Summary

Armenian-Latin and Armenian-Byzantine church relations became noticeably more active in 1230–1240. This is evidenced by the correspondence between Pope of Rome Gregory IX, Patriarch Germanus II of Constantinople and Manuel I with Catholicos of All Armenians Kostandin I Bardzberdtsi, King of Cilician Armenia Hethum I and Queen Zabel. As the study of documents shows, Armenian-Byzantine and Armenian-Latin church relations were interconnected at that time. In order to resist the Pope's demand to accept the primacy of the Latin Patriarchate of Antioch, which was presented to the Armenian Catholicos, Kostandin I Bardzberdtsi and Hethum I began negotiations on an ecclesiastical union with the Emperor of Nicaea and with the Greek Patriarch of Constantinople. The diplomatic efforts of the Armenian side was crowned with success, as Gregory IX, worried about the Armenian-Byzantine rapprochement, withdrew his demand.

Key words: Cilician Armenia, Kostandin I Bardzberdtsi, Hethum I, Gregory IX, Germanus II, Manuel I, Catholicos of All Armenians, Pope of Rome, Patriarch of Constantinople.

ԿԱՐՈՒԼԻՆԱ Մ. ՍԱՀԱԿՅԱՆ

ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ, գիտաշխատող
csahakyan@gmail.com

 0009-0008-0142-3802

DOI: 10.59523/1829-4596.2023.1(26)-23

ԱՆՄԵԴ ԶԵՎԴԵԹ ՓԱՇԱՅԻ ԶԵԿՈՒՑԱԳԻՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ*

Քանալի բառեր¹ Հայկական հարց, հայեր, լյայիհա, Արդուվ Հա-
միդ, Ահմեդ Ջևդեթ, բարեփոխում, Անգլիա:

Ներածություն

XVI դ. կեսերից մինչև անկումը (1922 թ.) Օսմանյան կայսրույթ-
յունում պահպանվում էր զեկուցագիր՝ *լյայիհա* (արաբերեն՝ մտա-
ծածը գրավոր տեսքի բերել)¹ գրելու պրակտիկան: Այդ զեկուցա-
գրերն արժեքավոր պատմական աղբյուրներ են՝ գրված աստվածա-
բան-օրենսգետների ու պետական գործիչների կողմից և պատկե-
րացում են տալիս ժամանակի քաղաքական, ռազմական, սոցիալ-
տնտեսական և մշակութային կյանքի ու այդ ամենի վերաբերյալ
դրանց հեղինակների տեսակետների մասին:

Զեկուցագրերը բաժանվում էին մի քանի խմբի: Դրանք լինում
էին որևէ հանձնարարության կամ ստուգայցի արդյունքում ի հայտ

* Ներկայացվել է 25.IV.2023 թ., գրախոսվել է 05.V.2023 թ. և 05.V.2023 թ.,
ընդունվել է տպագրության 16.VI.2023 թ.:

¹ Kütükoğlu 2003, 116.

եկած խնդիրների, օտարերկրյա ծառայությունից հետո պաշտոնյաների տպավորությունների և բարեփոխումների վերաբերյալ²:

Բարեփոխման լյայիհանների քանակը և ընգրկված թեմաների շրջանակը կտրուկ աճեց հատկապես Աբդուլ Համիդ II-ի (1876–1909) օրոք: Նա հսկայածավալ տերության խնդիրներին ծանոթանալու և դրանց հնարավոր լուծումների վերաբերյալ առաջարկներ ստանալու նպատակով համապատասխան պետական պաշտոնյաներից և օտարերկրյա խորհրդականներից պարբերաբար պահանջում էր այս կամ այն թեմայով զեկուցագրեր ներկայացնել³: Դրանց շարքում ուրույն տեղ ունեն Օսմանյան կայսրության բարձրաստիճան պետական պաշտոնյա, օրենսգետ և պաշտոնական տարեգիր՝ *վաքա-ի նյուվիս*⁴, Ահմեդ Ջևդեթ (Լոֆչացի)⁵ փաշայի (1822–1895) լյայիհաները: Մոտ երեք տասնյակի հասնող այդ զեկուցագրերում Ջևդեթը կարծիք է հայտնում ինչպես երկրի ընդհանուր վիճակի, այնպես էլ կրթության, արդարադատության, մարդահամարի, տարբեր վիլայեթներում տիրող իրավիճակի, Հնդկաստանի, Եվրոպայի և այլ հարցերի մասին՝ նշելով դրանց լուծման իր տարբերակները⁶:

Ջևդեթ փաշան վայելել է Աբդուլ Համիդ II-ի վստահությունը և արժանացել բարձր գնահատանքի⁷: Սուլթանի հրամանով նա գրել է իր հայտնի «Ջեկուցագրեր» (*Ma'rûzât*)⁸ աշխատությունը, որն

² **Kütükoğlu** 2003, 116; **Karaca** 1993, 79–157; **Oğuz** 2007, 3; **Kütükoğlu** 1998, 337.

³ Մանրամասն տե՛ս՝ **Oğuz** 2007.

⁴ **Kütükoğlu** 2003, 116.

⁵ Ջևդեթի մասին տե՛ս՝ **Aliye** 1995; **Chambers** 1973, 4, 440–464. **Ebül'ula** 1947, 911–940.

⁶ **Oğuz** 2009, 90–100.

⁷ Աբդուլ Համիդ II-ի օրոք եղել է կրթության, արդարադատության, ներքին գործերի, առևտրի նախարար և պետական խորհրդի նախագահ, զբաղեցրել Սիրիայի նահանգապետի պաշտոնը:

⁸ **Ahmed Cevdet Paşa** 1980.

ընդգրկում է 1839–1876 թթ. պատմությունը և համարվում է XIX դ. Օսմանյան կայսրության պատմության սկզբնաղբյուրներից մեկը⁹: Բացի այդ, Ջևդեթ փաշան եղել է Աբդուլ Համիդ II-ի հրավիրած գաղտնի ժողովի երեք մասնակիցներից մեկը¹⁰: Ժողովի նպատակն էր քննարկել Օսմանյան կայսրությունում առկա քաղաքական խնդիրները և գտնել հնարավոր լուծումներ: Փաշայի հայացքների ու մտքերի ազդեցությունը նկատվում է Աբդուլ Համիդ II-ի գործունեության վրա¹¹: Սուլթանի վերաբերմունքն արտահայտված է նաև նրա անձնական բժիշկ Աթըֆ Հուսեյն բեյի հուշերում. «Ջևդեթ փաշան ուսյալ մարդ էր: Ինչպես արաբերեն էր դասավանդում, այնպես էլ այլ գիտություններում էր ուսյալ: Ես նրանից, նրա գիտելիքից շատ եմ օգտվել»¹²:

Վերոնշյալը հաշվի առնելով՝ կարևոր ենք համարում անդրադառնալ Թուրքիայի հանրապետության նախագահին կից պետական արխիվում (TC Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi)¹³ պահվող զեկուցագրերից մեկին¹⁴: Սևագիր տարբերակով, 4 էջից բաղկացած և առանց տարեթվի այդ լրագրագրությունը Ջևդեթ փաշան ներկայացնում է Օսմանյան կայսրության ընդհանուր վիճակը՝ «hâl-i hazır durum» XIX դ. վերջին՝ անդրադառնալով Օսմանյան կայսրությունը մասնատելու մեծ տերությունների ծրագրերին: Նա առաջարկում է չեզոքու-

⁹ Տե՛ս **Հովհաննիսյան** 2008, 78–84: **Շիրոյան** 2011, 233–241:

¹⁰ Ժողովը հավանաբար տեղի է ունեցել 1886–1890 թթ. միջակայքում, երբ Ջևդեթ փաշան զբաղեցնում էր Արդարադատության նախարարի պաշտոնը (Bowen 1960, 285–286).

¹¹ **Oğuz** 2009, 153.

¹² “Cevdet Paşa âlim bir adam idi.. Arabide müderris olduğu gibi diğer ulûm ve fûnûnda da âlim idi. Ben ondan onun ilminden çok istifade ederdim”. Տե՛ս **Hülagü** 2003, 267.

¹³ Մեր մուտք գործելու ժամանակ՝ Թուրքիայի վարչապետին կից Օսմանյան արխիվ (TC Başbakanlık Osmanlı Arşivi - BOA), ուստի հղումներում «BOA» հապավումն ենք օգտագործում:

¹⁴ YEE, 38/95, 3.

թյուն պահպանել և ուշադրություն դարձնել կայսրության ներքին կյանքում ու արտաքին գործերում բարեփոխումներ իրականացնելուն, որպեսզի բացառի նրանց միջամտությունը երկրի ներքին կյանքին¹⁵:

Ահմեդ Ջևդեթը Հայկական հարցի վերաբերյալ

Ջևդեթ փաշան Հայկական հարցի սկիզբ է համարում Բեռլինի վեհաժողովը և ժամանակի մեծ վեզիր ու արտաքին գործերի նախարար Սաֆվետ փաշային (1814–1883) մեղադրում անհեռատեսության և Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Ներսես Վարժապետյանին (1837–1884) վեհաժողովին հայկական պատվիրակության մասնակցությունը թույլ տալու համար:

Ներկայացնելով Օսմանյան կայսրության նկատմամբ Մեծ Բրիտանիայի ու Ռուսաստանի վարած քաղաքականությունը՝ Ջևդեթ փաշան երկու էջի սահմաններում անդրադառնում է նաև Հայկական հարցին ու հայ ազգային կուսակցություններին: Նա մասնավորապես գրում է, որ «Թեպետ անգլիացին անհանգստանալով վերջին պատերազմի ընթացքում¹⁶ ռուսաստանցիների՝ Քուրդիստանի ճանապարհով դեպի Բելուջիստան¹⁷ գնալու Ռուսաստանի մտքից՝ Քուրդիստանում սեփական ազդեցության տակ կառավարություն ստեղծելու համար հայերին էլ էր նկատի ունեցել, հետո հասկացել էր, որ դատարկ միտք է: Բայց, երբ ռուսաստանցին Թաբերիստանի¹⁸ կողմից մինչև թուրքմենական հայրենիք մուտք գործեց և արագորեն երկաթգիծ կառուցելով¹⁹ Աֆղանստանի սահմանին հասավ, պարզվեց, որ անգլիացիները չէին դադարել

¹⁵ YEE, 38/95, 1:

¹⁶ Նկատի ունի անգլո-աֆղանական երկրորդ պատերազմը 1878–1880 թթ.:

¹⁷ Շրջան Իրանի հարավ-արևելքում:

¹⁸ Իրանի Մազանդարան գավառի պատմական անվանումն է:

¹⁹ Խոսքը 1880 թ. անգլո-աֆղանական երկրորդ պատերազմից հետո կառուցված երկաթգծի մասին է:

կարևորել Հայկական հարցը: Որոշ ժամանակ անց այս հարցը կրկին բերանները գցեցին և հայկական կոմիտեներին²⁰ այն աստիճանի կարևորություն տվեցին, որ Վանի ու Բիթլիսի կողմերում առաջ եկած առօրեական բաներին մեկին հազար ավելացնելով՝ սկսեցին աշխարհին անհանգստություն պատճառել²¹:

«Ինչ վերաբերում է Հայկական հարցին,- գրում է նա,- դրա սկիզբը հայտնի է. Բեռլինի վեհաժողովի կազմակերպման ժամանակ հայոց պատրիարք եղած Ներսեսը թույլտվություն է խնդրում հանգուցյալ Սաֆվեթ փաշայից՝ ներկայացուցիչների պատվիրակություն Բեռլին ուղարկելու համար, և նա, որպես օրավարձով աշխատող²² ու անհեռատես մարդ, թույլտվություն է տալիս և մի քանի փչացնողների՝ Ներսեսը ներառյալ, ուղարկում [Բեռլին]»²³: Այս որոշումը որակելով որպես «մեծագույն սխալ», որը կարող էր աննախադեպ հետևանքներ ունենալ, Ջևդեթն այն համարում էր հայերին տրված արտոնություն, որով նրանք առանձնացվում էին մյուս հպատակներից: «Ինչ մեծ սխալ է, ինչ մեծ անուշադրություն. ինչ է՝ Օսմանյան պետության ներկայացուցիչները չէ՞ն բավականացնում,- նշում է նա,- որ հպատակների մի դասի կողմից սեփական իրավունքները պաշտպանելու համար մեծ պետությունների ժողովին ներկայացուցիչներ են ուղարկվում, և այդ պարագայում չի՞ նշանակում, որ նրանց հատուկ արտոնություններ են տրվում»²⁴: Թիրախավորելով մեծ վեզիրին՝ Ջևդեթը նրան համեմատում է թանզիմաթի ճարտարապետ, մեծ վեզիր Մութաֆա Ռեշիդ փաշայի (1800–1858) հետ, որին նա երկար տարիներ մտերիմ է եղել՝ սկսած 1846 թ., երբ սկսել է աշխատել որպես մեծ վեզիրի

²⁰ Նկատի ունի հայ ազգային կուսակցությունները:

²¹ YEE, 38/95, 2.

²² Նման արտահայտություններ հաճախ են հանդիպում ժամանակի պաշտոնյաների գրություններում:

²³ YEE, 38/95, 3.

²⁴ YEE, 38/95, 3.

խորհրդական՝ նոր օրենքները նախագծելու համար²⁵, և ում ազդեցությամբ էլ ներգրավվել է քաղաքական ու վարչական ծառայությունների մեջ²⁶, և Մեհմեդ Ալի (1815–1871) ու Ֆուադ (1814–1869) փաշաների հետ դարձել բարենորոգումների նախաձեռնողներից ու իրականացնողներից²⁷: Փաստորեն, Ահմեդ Ջևդեթ փաշան Հայկական հարցի առաջ գալը պայմանավորում է սուկ Մեծ Բրիտանիայի դրդմամբ հայերի բարձրացրած բողոքով, որն օսմանցի բարձրաստիճան պաշտոնյաների թողտվությամբ ներկայացվեց Բեռլինի կոնգրեսում և, որպես պետական գործիչ, անտեսում է հայ ժողովրդի՝ հայկական նահանգներում բարեփոխումներ իրականացնելու իրավացի պահանջը: Ավելին, դրա մեջ տեսնում է կայսրության ամբողջականությանը սպառնացող վտանգ:

Ահմեդ Ջևդեթը հայերի մասին

Նույն զեկուցագրում Ջևդեթն անդրադառնում է նաև հայերին²⁸ ու հայ ազգային կուսակցություններին: Նա մասնավորապես նշում է, որ հայերն օգտվելով իրենց տրված արտոնությունից, այն է՝ Բեռլինում բարենորոգումների հարց բարձրաձայնելուց, որոշեցին բարեփոխել իրենց դպրոցները և երիտասարդ սերնդին կրթել անջատողական գաղափարներով: «Չգիտես ինչու,- գրում է նա,- հայերն էլ հենց այդպիսի մի առիթ գտան, տարվեցին իրենց արտոնություններն ընդարձակելով: Եվ անմիջապես նախաձեռնեցին հայկական դպրոցների բարեփոխումը, որով իրենց ցանկացած կողմը կշրջեին կրթվող երեխաների միտքը»²⁹: Ջևդեթն այս հարցում

²⁵ Aliye 1995, 39–42.

²⁶ Aliye 1995, 42–3.

²⁷ Ortayli 2014, 423.

²⁸ Պատմագիտական աշխատություններում հայերին անդրադարձի վերաբերյալ տե՛ս **Սաֆրաստյան** 1961, 225–319: **Շիրոյան** 2011, 156–168: **Սահակյան** 2015, 51–64:

²⁹ YEE, 38/95, 3.

մեղադրում է հայ մեծահարուստներին ու պետական պաշտոնյաներին, որոնց մեծ մասն ազգային-ազատագրական գաղափարներ սերմանելու և ինքնավարության հասնելու համար «հնարավոր ամեն ջանք գործադրեց ու գումարներ ծախսեց»³⁰: Նա գտնում էր, որ որոշ ժամանակ հետո հայերի շարքերում ի հայտ եկան և ստվարացան «վտանգավոր գաղափարներ» ունեցողները, որոնք հարմար պահին սպասելու փոխարեն նախընտրեցին «անմիջապես եվրոպական պետությունների միջամտությունը գրավելու գործեր նախաձեռնել, և մի քանի տարի անց նրանք ավելացան, և այս գաղափարի վրա հիմնված կոմիտեները»³¹ սկսեցին ինտենսիվ գործել ներսում և դրսում»³²: Շարունակելով խոսքը հայ ազգային կուսակցությունների մասին՝ Ջևդեթն օսմանյան կառավարությանը մեղադրում է հայերի նկատմամբ ցուցաբերած «քաղաքավարության և փափկության» համար, որը հայերի կողմից ընկալվել է որպես պետության «թուլություն և վախ իրենց նկատմամբ», և նրանք սկսել են Կ.Պոլսում «անկարգությունների չափ փչացածություն ու ոտնձգություններ» անել³³: Այդ պարագայում Ջևդեթ փաշան որպես միակ լուծում տեսնում է սուլթանի միջամտությունը և նրա ակտիվ ջանքերով ու վերահսկողությամբ բարեփոխումների իրագործումը: «Վերոնշյալին նայելով՝ առկա դեպքերի քաղաքավարությունն ու կարևորությունը չի կարող հերքվել: Այդուհանդերձ, չի կարելի ասել, թե միջոցներ ձեռնարկելն էլ շատ դժվարին է: Բարձրյալ տիրակալի ջանքերով ամեն տեսակ դժվարության լուծումը հնարավոր է: Սակայն դա հնարավոր է միայն [սուլթանի] անձնական վճռական ջանքերով և կամքով», - նշում է նա և խոսքն ամփոփում սուլթան Աբդուլ Մեջիդ I-ի (1839–1861) պալատում Եգիպտոսի նախկին կառավարիչ Մու-

³⁰ YEE, 38/95, 3.

³¹ Նկատի ունի հայ ազգային կուսակցությունները:

³² YEE, 38/95, 3.

համեդ Ալի փաշայի (1769–1849) զրույցից մի հատվածով, որտեղ խոսելով բարեփոխումների մասին՝ փաշան նշել էր, որ «սպասավորները կարող են կանգուն ջրաղացը շրջել, բայց թեքվածը չեն կարող ուղղել, թեքվածը միայն տիրակալները կարող են ուղղել»³⁴:

Ջևդեթ փաշան իր զեկուցագիրն ամփոփում է բարեփոխումներում սուլթանի ջանքերից զատ նաև իրականացնողների՝ նախարարների և այլ պաշտոնյաների մասին խոսելով: Գտնելով, որ, քանզի սուլթանը չի կարող առնչվել ամեն գործի մարդկանց հետ, պիտի պատրաստված գործիչներ ունենա, նա օգտագործում է հետևյալ համեմատությունը՝ «Գեղագիրն ինչքան էլ գեղեցիկ տեքստ գրի, թերություն ունեցող գրչով չի կարող գեղեցիկ գրել: Ուստի [պարզ չէ], մարդը լավ գեղագիր է լինում ու սովորում լավ մատիտ սրել, թե լավ մատիտ է սրում ու դառնում կատարյալ գեղագիր»³⁵:

Եզրակացություններ

Այսպիսով, Օսմանյան կայսրությունում XIX դ. երկրորդ կեսին գրված բազմաթիվ զեկուցագրերի մեջ հատուկ տեղ ունի Ահմեդ Ջևդեթ փաշայի՝ Աբդուլ Համիդ II-ի ցանկությամբ գրի առած լյայիհան, որում Հայկական հարցը ներկայացվում է երկու տեսանկյունից՝ իբրև պետական գործիչների անհեռատեսության արդյունք և Արևելյան հարցի մի մաս: Ըստ Ջևդեթի՝ օսմանյան բարձրաստիճան պետական պաշտոնյաների անհեռատեսության հետևանքով հայերն իրենց բողոքները կարողացան հասցնել մինչև Բեդլինի վեհաժողով, իսկ եվրոպական տերությունները, Մեծ Բրիտանիայի գլխավորությամբ, օգտագործեցին այդ առիթը՝ Հայկական հարցի միջոցով Օսմանյան կայսրության հետագա մասնատումն արագացնելու նպատակով:

³³ YEE, 38/95, 3.

³⁴ YEE, 38/95, 3.

³⁵ YEE, 38/95, 4.

Որպես պետական գործիչ Ջևդեթ փաշան շահագրգռված էր Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականության պահպանմամբ և ազգային-ազատագրական շարժումներն ընկալում էր որպես անհնազանդություն ու կենտրոնական իշխանությունների համար սպառնալիք: Նա կայսրության հպատակ ազգերի, այդ թվում հայերի, նկատմամբ վարվող բռնությունների քաղաքականությունն ու նրանց բողոքների պատճառներն անտեսելով՝ ստեղծված իրավիճակի լուծումը տեսնում էր բարեփոխումների գործընթացը սուլթանի կողմից վերահսկվելու և դրանց իրագործման ուղղությամբ ջանքեր գործադրելու մեջ:

Ահմեդ Ջևդեթ փաշայի գեկուցագիրը Հայկական հարցի և հայերի վերաբերյալ օսմանյան վերնախավի տեսակետը հասկանալուն նպաստող արժեքավոր աղբյուր է:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հովհաննիսյան Ա. 2008, Ահմեդ Ջևդեթի «Մարուզաթը» որպես թանգիմաթի ուսումնասիրման աղբյուր, Թյուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ, հ. V, Երևան, էջ 78-84:

Շիրոյան Կ. 2011, Պատմագիր Ահմեդ Ջևդեթ փաշան Սսի կաթողիկոսության մասին, Թյուրքագիտական և Օսմանագիտական հետազոտություններ, հ. VII, Երևան, էջ 156-168:

Շիրոյան Կ. 2011, Օսմանյան «Բարեփոխումների հանձնախումբը» Ջեյթունում 1865-1867 թթ. (ըստ թուրք պատմագիր Ահմեդ Ջևդեթ Փաշայի «Ջեկուցագրեր» աշխատության), Մերձավոր Արևելք. Պատմություն, քաղաքականություն, մշակույթ, հ. VII, էջ 233-241:

Սահակյան Կ. 2015, Օսմանյան կայսրության հարավարևելյան շրջանների (Կիլիկիայի) բարենորոգումը (1865-1867 թթ.), Արևելագիտության հարցեր, հ. X, Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, էջ 51-64:

Սաֆրաստյան Ա.Խ. 1961, Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, Հ. 1, Երևան, Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի հրատ., Երևանի համալսարանի հրատ., էջ 225-319:

Ahmed Cevdet Paşa 1980, Ma'rûzât, hazir. Halaçođlu Y., Istanbul, 270 s.

- Aliye Fatma** 1995, Ahmed Cevdet Paşa ve Zamani, Bedir Yayınevi, İstanbul, 111s. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı/BOA, YEE 38/95.
- Bowen H.** 1960, Ahmad Djewdet Pasha, The Encyclopaedia of Islam, vol. 1, ed. by H.A.R. Gibb, J.H. Kramers etc., Leiden-London, Brill-Luzac, p. 284–286.
- Gül M.** 1995, Elviye-i Selâsenin Osmanlı Devletine İadesi ve Bazı Uygulamalar, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, s. 367-380.
- Hülagü M.** 2003, Metin, Sultan II Abdülhamid'in sürgün günleri, 1909–1918: hususi doktoru Âtîf Hüseyin Bey'in hatıratı, Pan Yayıncılık, İstanbul, 374 s.
- İlber Ortaylı** 2014, "Tanzimat Adami ve Tanzimat Toplumunu", (Ed. Halil İnalcik-Mehmet Seyitdanliođlu), Tanzimat- Deđişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu, 4. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul,
- Karaca A.** 1993, Anadolu İslahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838–1899), İstanbul, 258 s.
- Karal E.Z.** 1946, Selim III'ün Hatt-i Hümayunları: Nizam-i Cedit 1789–1807, Ankara 210 s.
- Kütükođlu B.** 2012, "Vak'anüvis", TDV İslâm Ansiklopedisi, c. 42, 457–461.
- Kütükođlu M.S.** 1998, Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik), İstanbul, 616 s.
- Kütükođlu M.S.** 2003, "Layiha", TDV İslâm Ansiklopedisi, Ankara, C. 27, s. 116–117.
- Mardin Ebül'ula** 1947, Medenî hukuk cephesinden Ahmet Cevdet Paşa (1825–1895), İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, 13(3), s. 911–940.
- Ođuz M.** 2007, II. Abdülhamid'e Sunulan Layihalar, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 339 s.
- Ođuz M.** 2009, Osmanlı Devleti'nin durumu hakkında Cevdet Paşa'nın görüşleri, Türklük Bilimi Araştırmaları, 26, Güz, s. 143–159.
- Savaş Ali İbrahim** 1999, "Lâyihâ Geleneđi İçinde VXIII. Yüzyil Osmanlı İslahat Projelerindeki Tespit Ve Teklifler", Bilig, S.9, Ankara, s. 87–114.

**Каролина М. Саакян, Институт востоковедения
НАН РА, научный сотрудник, Докладная записка Ахмеда
Джевдета Паши по Армянскому вопросу**

Резюме

Ахмед Джевдет-паша (1822–1895) был ключевой фигурой реформ Османской империи в XIX веке. Он был интеллектуалом, государственным деятелем и историком, известным своим вкладом в правосудие, управление и образование, а также историографию и политику. С целью пролить свет на отношение Джевдет-паши к армянам в этой статье, мы представляем один из его докладов, написанный высокопоставленным османским чиновником по приказу султана Абдул-Хамида II (1876–1909), в котором наряду с ситуацией в Османской империи упоминается и Армянский вопрос.

Ключевые слова: Армянский вопрос, армяне, лайиха, Абдул Хамид, Ахмед Джевдет, реформа, Англия.

**Carolina M. Sahakyan, Institute of Oriental Studies of
the NAS RA, Researcher, Report of Ahmed Cevdet Paşa
on the Armenian Question**

Summary

Ahmed Cevdet Paşa (1822–1895) was a key figure in the 19th century reforms of the Ottoman Empire. He was an intellectual, statesman and historian known for his contributions to justice, administration and education, historiography and politics. His works reflect his views as a witness and participating statesman on Arme-

nians and the Armenian question. In this article, we present one of the reports written by Cevdet Paşa on the order of Sultan Abdul Hamid II (1876–1909) to shed light on the attitude of a high-ranking Ottoman official towards the Armenians.

Key words: Armenian Question, Armenians, Layiha, Abdul Hamid, Ahmed Cevdet, reform, England.

ԱՐՓԻՆԵ Ռ. ԲԱԲԼՈՒՄՅԱՆ

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, պ.գ.թ.

arpinebablumyan05@gmail.com

 0009-0001-7840-1440

DOI: 10.59523/1829-4596.2023.1(26)-35

ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐՆ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴԻԱՐԲԵՔԻՐԻ ՆԱՀԱՆԳՈՒՄ (XIX Դ. ՎԵՐՋ – XX Դ. ՍԿԻՉԲ)*

*Բանալի բառեր*¹ Արևմտյան Հայաստան, Դիարբեքիր, Տիգրանա-կերտ, Բալու, արտագաղթ, իսլամացում, համիդյան կոտորածներ:

Ներածություն

Օսմանյան կայսրության հայահալած քաղաքականության բաղ-կացուցիչ մասն է եղել Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդագրական պատկերի փոփոխությունը՝ հոգուտ թուրքերի և քրդերի: Դեռևս XVI–XVIII դդ. կայսրության տարածքում իրականացվել է հայերի բռնի իսլամացման քաղաքականություն: Միևնույն ժամանակ, կայսրության ազգային, սոցիալական ու կրոնական խտրական քաղաքականությունը ժամանակի ընթացքում հանգեցնում էր երբեմնի հայաբնակ, հաճախ՝ զուտ հայաբնակ բնակավայրերի հայաթափմանը: Խոսքն ինչպես ներքին տեղաշարժերի մասին է, երբ հատկապես գյուղական, ինչպես նաև համեմատաբար փոքրաթիվ հայ բնակչություն ունեցող բնակավայրերից հայերը տեղափոխվում էին ավելի խոշոր հայաշատ բնակավայրեր, այնպես էլ՝ արտագաղթի,

* Ներկայացվել է 25.IV.2023 թ., գրախոսվել է 03.V.2023 թ. և 07.V.2023 թ., ընդունվել է տպագրության 16.VI.2023 թ.:

երկրից դուրս հաստատվելու միտման: Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում արտագաղթի հիմնական ուղղությունն ԱՄՆ-ն էր: Արտագաղթի տեսակերի աճին նպաստեցին հատկապես 1894–1896 թթ. համիոյան կոտորածները:

Դիարբեքիի նահանգը, Կ. Պոլսի պատրիարքարանի տվյալների համաձայն, 1882 թ. ուներ 150.000¹, իսկ 1913–1914 թթ., ըստ տարբեր վիճակագրությունների, 100.000–124.000 հայ բնակիչ²: Ինչպես տեսնում ենք, հայ բնակչության թվաքանակը որոշակիորեն նվազել էր, ինչը, ինչպես ամբողջ Արևմտյան Հայաստանում, այնպես էլ նահանգի տարածքում ընթացող ժողովրդագրական գործընթացների հետևանք էր: Որոշակի ուրվագծերով ներկայացնենք ժողովրդագրական փոփոխությունների հիմնական միտումներն Արևմտյան Հայաստանի Դիարբեքիի նահանգում:

Նախկինում հայաթափված բնակավայրերը. իսլամացման միտումը

XIX դ. վերջերին Արևմտյան Հայաստանի տարբեր նահանգներում, այդ թվում և Դիարբեքիի նահանգում, հանդիպում էին բազմաթիվ քրդաբնակ գյուղեր, որոնց անվանումները դեռևս զուտ հայկական ծագում ունեին: Նրանցից շատերում պահպանվում էին կանգուն կամ կիսավեր եկեղեցիներ, մատուռներ կամ խոնարհված սրբատեղիների մնացորդներ: Գարեգին Սրվանձտյանցը, որը 1878–1880 թթ. շրջել է Արևմտյան Հայաստանի բնակավայրերով, Տիգրանակերտի վիճակի տարածքում թվարկում է գյուղերի անուններ, որոնք իր այցելության ժամանակ քրդաբնակ էին, բայց ունեին կանգուն կամ ավեր հայկական եկեղեցիներ: Այդ գյուղերից էին Հաբարմանը, Հասութը, Ախոռները, Հալբաթը, Ս. Թորոսը, Հիլարը, Մալանը, Բալախուն, Թըլխըճորը, Օհահ աղբյուր կամ Բակուրը,

¹ Արարատ 1914, 130:

² Արարատ 1914, 132: Ամենուն տարեցոյց 1921, 261: **Kévorkian, Pabou-djian** 1992, 59.

Վարի գեղը, Ս. Եղիա գեղը, Հերսնին, Կարմիր քարը, Ագրակը, Մանտիքանը, Թըլլատին, Թըլլտումը, Եէի քյոյը, Լաղարին, Խանգեղը, Տողանը, Ալմատինը, Քարթիլը, Կավուր քյոյը, Այլուն, Ղուֆախիրը և այլ բնակավայրեր³:

Դիարբեքիի նահանգի Բալու գավառակում ևս բազմաթիվ էին նախկինում հայաբնակ գյուղերը, որոնք ժամանակի ընթացքում հայաթափվել և դարձել էին քրդաբնակ ու թրքաբնակ: Այդ գյուղերից շատերը պահպանել էին իրենց հայկական անվանումները, օրինակ՝ Օշին, Գոմեր, Սուրբ Սարգիս (քրդական ձևափոխումով՝ Սըմ Սարգիս), Վարդագոմ, Ալիրտուն, Սահման, Ջրափ, Հոսանք, Մերավան և այլն⁴: Տվյալ բնակավայրերի հայ բնակիչները ժամանակին կամ հեռացել ու բնակություն էին հաստատել այլ վայրերում, կամ՝ իսլամացվել: Ավելին, ժամանակի ընթացքում նվազում էին զուտ հայաբնակ վայրերը, շատերում էլ գնալով ավելանում էր թուրք և քուրդ բնակչությունը:

XIX դ. վերջերին ևս հայաթափման ու կրոնափոխության դեպքերի մասին վկայություններ կան, որոնք վերաբերում են Արևմտյան Հայաստանի բազմաթիվ բնակավայրերի: Այս խնդրի վերաբերյալ ահազանգեր են եղել և դա էր պատճառը, որ «կրօնափոխութեան առաջն առնելու համար Պօլսոյ պատրիարքարանի կողմից որոշուած է շրջուն պաշտօնով եկեղեցական այցելուներ ուղարկել վտանգ սպառնացող գաւառները»⁵: Դիարբեքիի նահանգի բնակավայրերը, ամենայն հավանականությամբ, դիտարկվել են «վտանգ սպառնացող»-ների շարքում: Բանն այն է, որ Դիարբեքիին ինքնին անապահով տարածք էր, քանզի հարևանությամբ բնակվում էին բազմաթիվ քրդական ցեղեր, որոնք ժամանակ առ ժամանակ հարձակվում էին հարևան բնակավայրերի վրա, թալա-

³ **Սրուանձտեանց** 1885, 186–187:

⁴ Պատմութիւն Պաղնատան 1966, 17:

⁵ Արաքս 1887, գիրք Ա, 141:

նում ու ավերում ինչ հնարավոր էր: Նման պայմաններում դեռևս առողջ և ձեռներեց մարդկանց մնում էր կրոնափոխվել կամ հեռանալ հայրենի բնակավայրերից:

Բարեբախտաբար, պատրիարքարանի ձեռնարկումներից հետո կրոնափոխության հետ կապված իրավիճակը որոշակիորեն փոխվում է: 1888 թ. հրապարակումներից մեկում մեջբերվում է «Արեւելք» թերթում տպագրված մի հաղորդագրություն այն մասին, որ Տիգրանակերտի վիճակի հայերի մեջ նկատված կրոնափոխության միտումը բավական թուլացել է, իսկ կրոնափոխ եղածները կրկին վերադառնում են Առաքելական եկեղեցու գիրկը⁶: Սակայն համիդյան կոտորածների ընթացքում և դրանից որոշ ժամանակ անց կրոնափոխության հարկադրանքը կրկին դարձավ հայությանը սպառնացող վտանգներից մեկը: Դիարբեքիում բրիտանական փոխհյուպատոս Սեսիլ Հոլուարդը 1896 թ. մարտի 17-ի զեկույցում նշում էր, որ Դիարբեքիի նահանգում շուրջ 25.000 հայեր մուսուլման են դարձել⁷: Իհարկե, որոշ ժամանակ անց կրոնափոխ եղած հայերի մեծ մասը վերադարձավ քրիստոնեությանն ու հայի ինքնությանը, սակայն կրոնափոխության ու կոտորածի վախը մշտադարձ էր արևմտահայության շրջանում:

Գաղթի պատճառները

Դիարբեքիի նահանգում ժողովրդագրական փոփոխությունների հիմնական պատճառներից էր երկրի ներսում բնակչության տեղաշարժը, իսկ XIX դ. վերջերից նաև արտագաղթը, այս շրջանում՝ հիմնականում ԱՄՆ:

Արևմտյան Հայաստանի գրեթե բոլոր բնակավայրերում արտագաղթի կամ, առհասարակ, տեղաշարժերի հիմնական պատճառներից մեկը հայ բնակչության նկատմամբ տարվող սոցիալա-

⁶ Արարատ 1888, Յունուար, 60:

⁷ Dadrian 1995, 156.

կան ու հարկային քաղաքականությունն էր, որը շատ դեպքերում վերաճում էր բռնությունների, ավազակությունների ու թալանի:

Դեռևս 1889 թ. «Արաքս» պարբերականում հրատարակված մի ծավալուն հոդվածում խմբագիր Ս. Գուլամիրյանցը նշում էր, որ հայության շրջանում «գաղթականութիւնները տեղի են ունեցել զանազան պայմանների տակ, գլխաւորապէս կոտորածից, բռնութիւնից ազատուելու համար»⁸: Միևնույն ժամանակ նա կարծում էր, որ շատերի կողմից իբրև հայերի գաղթականության և պանդխտության պատճառներ բերվող սպանությունները, հարստահարությունները և կյանքի ու գույքի անապահովությունը գաղթի հիմնական պատճառները չեն: Ս. Գուլամիրյանցը գաղթի հիմնական պատճառներից էր համարում արդյունաբերության և երկրագործության հետամնաց վիճակը՝ եզրակացնելով, որ հայերի գաղթելու իրական պատճառները տնտեսական էին⁹: Իհարկե, մասամբ կարելի է համաձայնել Ս. Գուլամիրյանցի մոտեցմանը՝ սոցիալական, տնտեսական խնդիրները համարելով արտագաղթի հիմնական շարժառիթ:

Կարծում ենք, որ տվյալ դեպքում խոսքը պետք է լինի արտագնա աշխատանքի մասին, երբ երիտասարդ տղամարդիկ մի քանի ամսով կամ տարով մեկնում էին աշխատելու այլ, հատկապես խոշոր բնակավայրեր: Հաջողակները որոշ ժամանակ անց վերադառնում էին ծննդավայր, վերանորոգում տունը, գնում հողատարածք, հիմնում սեփական աշխատատեղ: Եվ միայն հեռացողների մի փոքր մասն էր հաստատվում նոր բնակավայրում, որտեղ և տեղափոխում իրենց ընտանիքները: Սա արդեն արտագնա աշխատանքի բացասական հետևանքն էր նախկին բնակավայրի ժողովրդագրական պատկերի վրա: Ամերիկացի միսիոներ Հ.Ն. Բարնումը, գրում էր, որ Չմշկածագի բնակիչներից միայն քչերն էին կարողանում ապրուստի միջոցներ հայթայթել ծննդավայրում և, մեծ մա-

⁸ Արաքս 1889, գիրք Ա, 1–13:

⁹ Արաքս 1889, գիրք Ա, 1–13:

սամբ, յուրաքանչյուր տղամարդ ասրուստի միջոց էր վաստակում Կ. Պոլսում: Նրանք 5–10 տարի անց էին կացնում մայրաքաղաքում, վերադառնում և, ծննդավայրում 2–3 տարի վաստակածը ծախսելով, կրկին մեկնում աշխատելու¹⁰:

Այսպիսով, տնտեսական գործոնի դրդմամբ հեռացողները հիմնականում բավարարվում էին արտագնա աշխատանքով և վերադառնում ծննդավայր, այլ ոչ թե գաղթում ամբողջ ընտանիքով: Նշված ժամանակահատվածում տնտեսական գործոնը հայերին գաղթի դրդող պատճառներից էր, բայց ոչ հիմնականը: Գաղթի կարևոր գործոններից էին նաև արդեն իսկ հիշատակված անապահովությունը, զուտ էթնիկ ու կրոնական պատկանելիության պատճառով հարստահարություններն ու ավազակային հարձակումները, որոնք գրեթե միշտ մնում էին անպատիժ: Անգլիացի ինժեներ Հ. Բարկլին նշում էր, որ Դիարբեքիից ներքև բերրի տարածքներ կան, որտեղ կարելի է հիանալի բերք ստանալ: Սակայն այդ տարածքները մնում են անմշակ: Գյուղացիները չեն մշակում նույնիսկ իրենց տան համար անհրաժեշտ քանակությամբ կուլտուրաներ, քանզի վստահ են, որ այն կթալանվի կամ քրդերի կամ զինվորների կողմից: Նա հավելում էր, որ այդ մարդիկ տանջվում են սովից ու հիվանդություններից, որոնք շատ արագ էին տարածվում՝ ամայացնելով տարածքը¹¹: Նման իրողությունները հատուկ էին հատկապես Դիարբեքիի, մասամբ նաև Խարբերդի նահանգի Դերսիմի գավառի մի շարք բնակավայրերի:

Նշենք նման մի քանի վկայություններ ևս: Դիարբեքիի նահանգի Արղանա Մադեն գավառի Ջերմուկ գավառակում նման դեպքերը եզակի չէին: Ս. Պարսամյանը գրում էր, որ «Սովորական դարձած է հասարակ թուրքի մը հայ վարպետին գործ ապսպրել եւ փոխարժէքը վճարելուն առարկել թէ շատ է, սուղ է. Կէսը վճարել եւ

¹⁰ The Missionary Herald 1871, February, 41.

¹¹ Barkley 1891, 280.

առնել տանիլ, անոր ետեւէն պոռալով»¹²: Նա արձանագրել է ևս մեկ ուշագրավ փաստ, որն արդեն առնչվում է կրոնական խտրականությանն ու հալածանքներին: Նրա հավաստմամբ, Ջերմուկի Առաքելական եկեղեցին հաջողվել էր վերակառուցել միայն 1870-ականների վերջերին, քանի որ մինչ այդ մահմեդականներն արգելք էին հանդիսանում եկեղեցու վերաշինությանը¹³:

Արդանա Մադեն գավառի բնակավայրերից էր նաև Չնքուշը, որտեղ հայ բնակչությունը ենթարկվում էր առավել մեծ հալածանքների: Դեռևս XIX դ. սկզբներին, չդիմանալով քրդական ու թուրքական հալածանքներին ու կողոպուտներին, Չնքուշից մոտ 500 ընտանիք գաղթել էր Սևերակ, Ջերմուկ, Մադեն, Մալաթիա, Խարբերդ քաղաքներ և Շիրո ու Կարկառ գավառակների գյուղեր: Չնքուշում տիրող խտրականությունների մասին է վկայել տեղի Հայ ավետարանական եկեղեցու հովիվ Ս. Նազգաշյանը: Նրա հավաստմամբ, Չնքուշի բնակիչներն առավել, քան այլ բնակավայրերում, պատճառ ունեին գանգատվելու նման դեպքերից: Խոսքը հատկապես աղաների հարստահարությունների և քրիստոնյաներին անպատիժ կեղեքելու սովորության մասին էր¹⁴: Չնքուշի վերաբերյալ ուշագրավ մի աշխատանքի հեղինակ Գ. Գևորգյանի փաստմամբ՝ չնքուշցի ընտանիքների տղամարդիկ ևս հիմնականում վաստակում էին արտագնա աշխատանքով: Նրանք մոտ 8 ամիս աշխատում էին այլ բնակավայրերում, ապա աշնանը վերադառնում Չնքուշ և այստեղ մնում մինչև Ջատիկ¹⁵:

Սակայն միայն արտագնա աշխատանքը չէր կարող ապահովել այդ ընտանիքների ապրուստն ու անվրդով կյանքը: Ս. Նազգաշյանը նկարագրել է դեպքեր, երբ, օրինակ, մահմեդականը բնակվել է գաղթած հայի տանը, սակայն տուրքերը բարդվել են տանտիրոջ

¹² Պարսամեան 1969, 45:

¹³ Պարսամեան 1969, 37:

¹⁴ Աւետաբեր 1879, յունիս 10:

վրա, կամ շատ էին դեպքերը, երբ թուրք աղաները, իբր պարտքի դիմաց, գրավում էին հայերի հողերն ու այգիները, օգտվում դրանց ամբողջ արդյունքից, սակայն հարկերը ստիպում էին վճարել հայերին¹⁶: «Մասիս» թերթում 1880 թ. հոդված է տպվում Չնքուշի մի քանի բեյերի չարագործությունների վերաբերյալ, որոնց դեմ տեղի փոխառաջնորդը և բողոքական ու կաթոլիկ ազգային գործիչները վերոհիշյալ միսիոներ Հ.Ն. Բարնումի միջոցով, հավաքական բողոքագիր են ուղարկում կուսակալին և պատրիարքարան¹⁷: Այս ամենը նպաստում էր հայ բնակչության մշտական տեղաշարժերին:

Բնակչության տեղաշարժերը թեև բնորոշ էին Դիարբեքրի նահանգի տարբեր բնակավայրերի, սակայն հատկապես շատ էին Բալուն լքողները: Մ. Տերոյանցը գրում է. «Պատմության նայելով Բալուն հնումը մօտ 100.000 բնակիչ է ունեցել և Աշտիշատի մէջ ամենամեծ և առաջին քաղաքն է եղած: Նոյն իսկ սորանից 70-80 տարի առաջ Բալուի բնակիչների թիւը յանգելիս է եղել 30.000-ի, ինչպէս որ կը պատմեն տեղացի ծերունիները: Հայ ազգաբնակչությունը օր ըստ օրե նվազում է այստեղ, գաղթող հայերի երրորդ մասին չափ հազիւ թուրքեր կաւելանան, որոնք կը գան նմանապէս Ճապարջուրի շրջակայքից, Խարբերդից և այլ կողմերից: Հայոց թաղերի հարաւային գերեզմանի կողմը դեռ կերևին հազարաւոր տների կիսաւեր պատերը, իսկ արևելեան կողմը Արածանիի եզերքին մօտաւորապէս 40 բոպէի տեղ բոլորովին յայտնի է, որ քաղաքին ստորին մասերն են եղել քիչ ժամանակ առաջ»¹⁸:

Բալուից գաղթելու ազդակները տարբեր են եղել: Գ. Սրվանձ-տյանցը գրում է, որ «Օղն ու ջուրը խիստ ծանր է այս քաղաքին, եւ մարդիկ դեղնած, գրեթէ ճերմակ մազերով մէկը չես տեսներ, քիչեր

¹⁵ Գէորգեան 1970, 84:

¹⁶ Աւետաբեր 1879, յունիս 10:

¹⁷ Գէորգեան 1970, 48:

¹⁸ Արաքս 1897, մայիս, 38:

կան, որ յիսուն տարին լրացնելէն զկնի մեռնին»¹⁹: Ի տարբերությոն քաղաքի՝ գյուղերի բնակիչները, ըստ նրա, լիովին առողջ էին և ապրում էին բնականոն կյանքով: Ծննդավայրը լքելու կարևոր պատճառներից է եղել նաև, ինչպես մյուս բնակավայրերի դեպքում, անապահովությունը: Ժամանակակիցները նշում են, որ այնտեղ գիշեր թե ցերեկ հաճախ հրացանի կրակոցներ էին լսվում, իսկ հետո պարզվում էր, որ կողոպտվել է որևէ հայի տուն, կամ հայ է սպանվել²⁰: Իշխանությունների կեղեքումներն ու ծանր հարկահանությունը ևս Բալուից գաղթի հիմնական պատճառներից էին, ինչի մասին գրում էր նաև Պ. Նաթանյանը. «Բալուայ եւ ամէն գաւառի հայ բնակչաց շատերն՝ որ Պօլիս պանդխտութեան կը դիմեն իրենց ընտանիքինին երեսի վրայ ձգելով, պատճառը այս անտանելի հարստահարութեանց եւ ծանր արքունի տրոց չդիմանալնին է»²¹:

Բալուից պանդխտության մեկնողների հիմնական ուղղությունը եղել է Կ. Պոլիսը: Ըստ Գ. Սրվանձոյանցի՝ «Բալուայ գեղերու հայերը մեծաւ մասամբ թէ ի Պօլիս եւ թէ ի գաւառս ճարտարապետ, հիւսն եւ որմնադիր են, իրենց տեղն ալ այգեգործ եւ երկրագործ, Պօլսոյ ազգայնոց մէջ նշանաւոր անձինք եւ գերդաստաններ կան ծանօթ՝ Բալուայ հովիտէն»²²: XIX դ. 70-ական թվականներից Բալուից ակտիվացած գաղթի մյուս ուղղություններն էին Ադանան, նաև Խարբերդը, Դիարբեքիրը, Սեբաստիան, Մալաթիան ու Քղին և վերջապես՝ ԱՄՆ-ը: Բալուից 1870-ականներից գաղթի, նաև արտագաղթի ծավալների մեծացումը կարելի է պայմանավորել, ինչպես Խարբերդի նահանգից արտագաղթի ծավալների մեծացման դեպքում է, նաև միսիոներների ազդեցությամբ: Խարբերդի հարևանությամբ լինելը և միսիոներների քարոզներն անապահով, բազմաթիվ զրկանքներ կրող բնակիչներին՝ հատկապես գյուղացի-

¹⁹ **Սրուանձտեանց** 1885, 158:

²⁰ **Նաթանեան** 1878, 51:

²¹ **Նաթանեան** 1878, 56:

ներին, ավելի բարեկեցիկ կյանք ունենալու հույսեր էին ներշնչում: Եվ ինչպես խարբերոցիները, Բալու գավառակի հայության մի մասը ևս բոլոր դժբախտություններից փրկվելու ելքը փնտրում էր արտագաղթի մեջ:

Արդեն 1895 թ. հետո կոտորածները դարձան գաղթի և հատկապես արտագաղթի հիմնական պատճառը: Շատ էին ընտանիքներով մեկնողները:

Բազմաթիվ էին դեպքերը, երբ դեռ կոտորածների ժամանակ գյուղերից փախած բնակչությունն ապաստան էր գտնում մոտակա ավելի խոշոր բնակավայրում: Նրանցից շատերը կոտորածներից ամիսներ անց դեռևս վախենում էին վերադառնալ իրենց բնակավայրեր, մի մասն էլ հաստատվում էր նոր բնակավայրում: Այս առումով, քաղաքների հայ բնակչության թվաքանակը կարծես չէր նվազում: Այլ էր վիճակը գյուղական բնակավայրերում: Շատերը հեռանում էին իրենց բնակավայրերից՝ այլ վայրերում անվտանգ կյանքի ու գույքի ապահովություն փնտրելով:

Արտագաղթ

XIX դ. վերջերին և XX դ. սկզբներին Դիարբեքիրի նահանգում հայ բնակչության ժողովրդագրական փոփոխությունների պատճառներից էր նաև արտագաղթը՝ հիմնականում Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ: Դրան մեծապես նպաստել է ամերիկացի միսիոներների գործունեությունը: 1880-ականներից ԱՄՆ արտագաղթողների թիվը սկսեց աճել՝ համիդյան կոտորածներից հետո ստանալով նոր ծավալներ:

Համիդյան կոտորածներն ու դրանց հետևանքները սարսափելի էին ամբողջ Արևմտյան Հայաստանում: Ինչ վերաբերում է կոնկրետ Դիարբեքիրի նահանգին, ապա այստեղ սպանվեցին հազարավոր հայեր, շատերը մահացան կոտորածներից հետո ծայր

²² Սրուանձտեանց 1885, 164:

առած հիվանդություններից, մի մասն էլ մնաց անօթևան՝ առանց գոյության տարրական պայմանների²³: Շուրջբոլորը թալանված, ավերված ու հրկիզված գյուղեր էին: Կոտորածների հետևանքները ծանր էին հատկապես Դիարբեքիր, Բալու, Սևերեկ քաղաքներում ու դրանց շրջակա բնակավայրերում: Դիարբեքիրում բրիտանական փոխհյուպատոս Սեսիլ Հալուարդի տվյալներով՝ Դիարբեքիրում և շրջակայքում կար 60.000 կարիքավոր²⁴:

Եվ սպասելի էր, որ մինչ այդ արդեն սկիզբ առած արտագաղթի ծավալները պետք է մեծանային: Գաղթում էին Երուսաղեմի անցագրերով, Յաֆայում նստում ֆրանսիական շոգենավ՝ անցնելու ԱՄՆ: Ոմանք էլ մնում էին Բեյրութում, Կիպրոսում, Եգիպտոսում²⁵:

1900-ական թվականներին Դիարբեքիրից արված թղթակցություններ կան, որտեղ խոսվում է օրվա կարևոր խնդիր դարձած գաղթականության մասին: Չնայած այն հանգամանքին, որ անցագիր ստանալն արգելված էր, այնուամենայնիվ, շատերը փախուստի էին դիմում, վատնում 20–25 ոսկու չափ գումար, բայց նույնիսկ այդ դեպքում ոչ միշտ էին հաջողության հասնում: Հողվածներում նշվում էր, որ հայերին խեղելը, հայիոյելը, սովորական երևույթ են դարձել, հասել ծայրահեղության: Ահա թե ինչու, երիտասարդությունն արտասահմանի որևէ ազգականի, ծանոթի առաջարկին վստահելով, պատրաստ է ամեն զոհողության՝ գնալու «ազատ երկիր»²⁶:

1906 թ. նոյեմբերի 18-ին թղթակից Վշտակիրը Տիգրանակերտից գրում էր. «Մեկնողներուն տեղը շրջակայքէն կուգան բռնել խեղճ գիւղացիներ, որք քիւրդերու զուլումներէն ազատուելու յուսով

²³ Մանրամասն տես՝ **Բաբլումյան** 2020, Հայագիտության հարցեր 61–75: **Բաբլումյան** 2020, Ցեղասպանագիտական հանդես 45–64:

²⁴ Report America's Relief Expedition to Asia Minor under the Red Cross 1896, 86.

²⁵ **Մկունդ** 1953, 269–270:

²⁶ Արմէնիա 1907, փետրվար 13:

քաղաք կը դիմեն, անդին իրենց տեղերը պարապ թողլով»²⁷: Տվյալ դեպքում նա գրում էր ժողովրդագրական այն խնդրի մասին, երբ հատկապես փոքրաթիվ հայ բնակչություն ունեցող բնակավայրերից բնակիչները գոյության միջոցներ գտնելու և հիմնականում ապահովության ակնկալիքով հեռանում էին, հաստատվում ավելի խոշոր, նաև՝ հայաշատ բնակավայրերում: Այս միտման պատճառով է, որ կենտրոնական բնակավայրերում հայերի թվաքանակի նվազեցում հիմնականում չէր նկատվում, մինչդեռ նախկինում հայաբնակ բազմաթիվ գյուղական բնակավայրեր հայաթափ էին լինում:

Հայաշատ քաղաքների, գյուղերի համար արտագաղթողների թիվը, թվում է, էական ազդեցություն չէր կարող ունենալ հայության ընդհանուր ժողովրդագրական պատկերի վրա: Բայց, երբ արձանագրում ենք, որ արտագաղթողների գերակշիռ մասը երիտասարդներ էին, պարզ է դառնում, որ նրանց հեռանալը զգալի պետք է լիներ նույնիսկ հայաշատ քաղաքների ու գյուղերի հայության համար: Ավելին, մի քանի տասնյակ տուն հայություն ունեցող գյուղի համար սա ուներ ժողովրդագրական էական բացասական հետևանքներ:

ԱՄՆ-ում տիգրանակերտցիների կարևոր կենտրոն էր դարձել Ուեսթ Հոփոքըն քաղաքը, որտեղ, ինչպես «Արմենիա» թերթի թղթակիցն էր գրում, 1905 թ. դրությամբ որոշ հայ գաղթականներ արդեն տուն էին գնել, ոմանք էլ փնտրտուքի մեջ էին: Թղթակիցը շեշտում էր, որ կատակով «փոքրիկ Տիգրանակերտ» անվանվող Ուեսթ Հոփոքըն քաղաքը եկեղեցու կառուցումից հետո կդառնա ԱՄՆ-ում տիգրանակերտցիների կարևոր կենտրոն²⁸: Ժամանակի ընթացքում ԱՄՆ-ի տարբեր քաղաքներում հիմնվեցին նաև տիգրանակերտցիների կրթասիրաց, ուսումնասիրաց միություններ, ինչպես օրինակ՝ Տիգրանակերտի Կրթասիրաց ընկերությունը, Բա-

²⁷ Արմենիա 1907, յունուար 9:

²⁸ Արմենիա 1905, նոյեմբեր 15:

լուի Սաքրաթ գյուղի ուսումնասիրաց ընկերությունը և այլ կազմակերպություններ²⁹:

Եզրակացություններ

Դիարբեքիի նահանգի հայ բնակչության տեղաշարժերը՝ այդ թվում գաղթը երկրի ներսում և արտագաղթը, այս շրջանում՝ հիմնականում ԱՄՆ, նաև իսլամացման միտումները, որոնք առկա էին հատկապես համիդյան կոտորածների տարիներին, այն հիմնական պատճառներն էին, որոնց ազդեցությամբ որոշակիորեն փոփոխվում էր տարածքի ժողովրդագրական պատկերը:

Ինչպես Արևմտյան Հայաստանի մյուս բնակավայրերում, այնպես էլ Դիարբեքիի նահանգի բազմաթիվ բնակավայրերում արտագաղթի կամ, առհասարակ, տեղաշարժերի հիմնական պատճառներն էին հայ բնակչության նկատմամբ կիրառվող սոցիալական ու հարկային խտրական քաղաքականությունը, հայ գյուղացիների վատթար տնտեսական դրությունը, սակավահողությունը, բռնությունները, և արդեն 1890-ական թվականներից կիրառվող կոտորածների ու իսլամացման քաղաքականությունը:

XX դ. սկզբներին, ինչպես Արևմտյան Հայաստանի մյուս նահանգներում, այնպես էլ Դիարբեքիի նահանգի բնակավայրերում նվազել էր զուտ հայաբնակ վայրերի թվաքանակը: Բազմաթիվ էին այն գյուղերը, որտեղ ապրում էին հիմնականում փոքրաթիվ հայեր: Օրինակ, Դիարբեքիի շրջակա բնակավայրերից միայն մի քանիսն ունեին ստվարաքանակ հայություն, իսկ մյուսները՝ թեև հայաբնակ էին, բայց ունեին ընդամենը մի քանի տուն հայ բնակիչ: Այնուամենայնիվ, չնայած հայ բնակչության թվաքանակի նվազման միտումներին՝ ինչպես մյուս նահանգներում, Դիարբեքիում ևս հայերը դեռևս զգալի տոկոս էին կազմում:

²⁹ Ամերիկահայ տարեցույցը 1912, 182:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ամենուն տարեցոյց 1921, Կ. Պոլիս:

Ամերիկահայ տարեցոյցը 1912, Պոստոն, Կիլիկիա տպարան, 383 էջ:

Արարատ 1914, Թ, Ս. Էջմիածին:

Ավագյան Ք. 2000, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների հայ գաղութի պատմությունը, Երևան, «Գիտություն» հրատարակչություն, 239 էջ:

«Արաքս» 1887, նոյեմբեր, Ս. Պետերբուրգ, գիրք Ա:

«Արարատ» 1888, յունուար, Ս. Էջմիածին:

Բաբլումյան Ա. 2020, Հայերի կոտորածները Դիարբեքի քաղաքում 1895 թ., «Հայագիտության հարցեր», Երևան, հ. 3, էջ 61–75:

Բաբլումյան Ա. 2020, Արևմտյան Հայաստանի Դիարբեքի նահանգի հայ բնակչությունը համիդյան կոտորածների տարիներին, «Յեղասպանագիտական հանդես», Երևան, հ. 1, էջ 45–64:

Գէորգեան Գ. 1970, Չնգուշապատում: Քննական պատմութիւն հայոց Չնգուշի, Երուսաղէմ, Տպ. Ս. Յակոբեանց, Ա հ., 625 էջ:

Գուլամիրյանց Ա. 1889, Գաղթականութեան մասին, «Արաքս», Ս. Պետերբուրգ, գ. Ա:

«Հայք» 1891, յուլիս 15, Նիւ Եորք:

Մկրտչ Տ. 1953, Ամիտայի արծազանգներու վկայակոչումն եւ Բ հատոր, Նիւ Ճէրզի, Ուփհոլքն, 413 էջ:

Նազգաշեան Ա. 1879, յունիս 10, Չնգուշէն նամակ մը, «Աւետաբեր», Կոստանդնուպոլիս:

Նաթանեան Պ. Ծ. Վ. 1878, Արտօսը Հայաստանի կամ Տեղեկագիր Բալուայ, Քարբերդու, Չարսանճագի, Ճապաղջուրի, եւ Երզնկայլու, Կոստանդնուպոլիս, 202 էջ:

Պատմութիւն Պաղնատան 1966, Պոսթըն, Հայրենիք, 297 էջ:

Պարսամեան Ս. 1969, Յուշարձան Ջերմուկի, Պոսթըն, տպ. Հայրենիք, 144 էջ:

Սրուանձտեանց Գ. 1885, Թորոս Աղբար Հայաստանի ճամփորդ, մաս Բ, Կ. Պոլիս, Տպագր. Գ. Պաղտատլեանի, 488 էջ:

Վշտակիր 1907, յունուար 9, Նամակ Թիւրքիաէն, «Արմէնիա», Մարսէլյ:

Վշտակիր 1907, փետրվար 13, Նամակ Թիւրքիաէն, «Արմէնիա», Մարսէլյ:

Տաճատ 1905, նոյեմբեր 15, Նամակ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներէն, «Արմէնիա», Մարսէլյ:

Տերոյեանց Մ. 1897, Բալու, «Արաքս», Ս. Պետերբուրգ, մայիս:

- Barkley H.** 1891, Ride Through Asia Minor and Armenia, London, John Murray, 350 p.
- Dadrian V.** 1995, The History of the Armenian Genocide, RI & Oxford, Berghahn Books, 452 p.
- Merguerian B.** 2002, The View From the United States Consulate, in Armenian Tsopk / Kharbert, ed. R. Hovannisian, Costa Mesa, California, p. 273-325.
- Report America's Relief Expedition to Asia Minor under the Red Cross, 1896, Washington, printed by the Journal Publishing Company, Meriden, Conn., 125 p.
- Story of Turkey and Armenia, 1896, edited by Rev. J. Pierce, Baltimore, Woodward Company, 500 p.
- The Missionary Herald 1871, February, Cambridge.
- Kévorkian R., Paboudjian P.** 1992, Les Arméniens dans l'Empire ottoman a la veille du génocide, Paris, Arhis, 603 p.

Арпине Р. Баблумян, Институт истории НАН РА, К.У.Н., Причины демографических изменений в провинции Диарбекир Западной Армении (конец XIX – начало XX вв.)

Резюме

Неотъемлемой частью политики Османской империи было изменение демографической картины Западной Армении в пользу турецко-курдских элементов.

К основным причинам, повлиявшим на изменения демографической картины провинции Диарбекир, относятся перемещения армян внутри страны, когда население мигрировало из сельских районов в более крупные районы, заселенные в основном армянами, эмиграция (в этот период в основном в США), а также исламизация, которая была актуальна в XIX веке и особенно в годы гамидовских истреблений. Во многих населенных

пунктах провинции Диарбекир основными причинами миграции были социальная, налоговая и религиозная политика империи в отношении к армянам, экономическое положение армянских крестьян, отсутствие собственности, насилие и массовые истребления с 1890-х годов.

В начале XX века число исключительно армянских поселений в провинции Диарбекир уменьшилось. Было много деревень, в которых проживало небольшое количество армян. Например, в окрестных населенных пунктах города Диарбекир лишь несколько селений имели значительное количество армян, другие – всего несколько домов. Однако, несмотря на тенденцию снижения численности армянского населения, армяне по-прежнему составляли значительный процент в провинции Диарбекир.

Ключевые слова: Западная Армения, Диарбекир, Тигранакерт, Балу, эмиграция, исламизация, гамидовские истребления.

Arpine R. Bablumyan, *Institute of History of the NAS RA, PhD in History, The Causes of Demographic Changes in Diarbekir Province of Western Armenia (end of XIX – beginning of XX centuries)*

Summary

An integral part of the Ottoman Empire's policy of persecuting the Armenians was to change the demographic profile of Western Armenia in favor of Turkish-Kurdish elements. The movements of the Armenian population of Diarbekir province, including migration within the country, emigration (mainly to the USA at that time), as well as Islami-

zation, which was also actual during the XIX century and especially during the years of the Hamidian massacres, were the main causes that affected the demographic profile of the area.

In other settlements of Western Armenia as well as in many settlements of Diarbekir province, the main reasons for emigration were the social, tax and religious discriminatory policies applied to the Armenian population, the economic situation of the Armenian peasants, the lack of ownership, violence, and the massacres that had been implemented in the 1890s.

At the beginning of the XX century, the number of purely Armenian settlements in Diarbekir province decreased. There were many villages where a small number of Armenians lived. For example, only a few of the settlements surrounding the city of Diarbekir had a significant number of Armenians, while others, had only a few houses with Armenian residents. However, despite the declining trends in the Armenian population, a significant percentage of the population in Diarbekir, as well as in other provinces, were still Armenians.

Key words: Western Armenia, Diarbekir, Tigranakert, Balu, emigration, Islamization, Hamidian massacres.

ՄՅԱՆՆԻԿ Ա. ԵՍՈՅԱՆ

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, պ.գ.թ., դոցենտ

esoyan-87@mail.ru

 0000-0001-5697-8997

DOI: 10.59523/1829-4596.2023.1(26)-52

ԵԳԻՊՏԱԿԱՅ «ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ» ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆԸ (1903–1904)*

Բանալի բառեր¹ ամսագիր, «Ժողովուրդ», Սասուն, եկեղեցապատ-
կան գույք, եգիպտահայ համայնք, Արևմտյան Հայաստան, Մինիե:

Ներածություն

XIX դ. կեսերից սկսած Եգիպտոսում զարգացող արտադրա-
կան հարաբերությունները մեծ աշխուժություն առաջացրեցին այդ
երկրի տնտեսական կյանքում: Եգիպտահայությունը գործուն
նպաստեց Եգիպտոսի տնտեսական ու մշակութային կյանքի զար-
գացմանը: XIX դ. վերջից սկսած այդ երկրում աշխուժացավ նաև
հայ մշակութային կյանքը, ավելացավ դպրոցների թիվը, երևան
եկան մշակութային ու կրթական նոր միություններ և կազմակեր-
պություններ: 1865 թ. Եգիպտոսում հիմնվեց եգիպտահայ անդրա-
նիկ պարբերականը՝ «Արմավենի» լրագիրը: Արդեն XX դ. սկզբին
եգիպտահայ գաղութը հայության մշակութային ամենախոշոր
օջախներից մեկն էր: Այնտեղ համախմբվել էին բազմաթիվ նշանա-
վոր մտավորականներ, որոնք անգնահատելի դեր խաղացին
եգիպտահայության հասարակական-քաղաքական կյանքում ար-
ժանավոր տեղ զբաղեցրած եգիպտահայ մամուլի զարգացման
գործում: XX դ. սկզբի եգիպտահայ պարբերականների շարքում իր

* Ներկայացվել է 28.III.2023 թ., գրախոսվել է 06.IV.2023 թ. և 21.V.2023 թ.,
ընդունվել է տպագրության 16.VI.2023 թ.:

ուրույն տեղն ուներ «Ժողովուրդ» ամսագիրը, որը 1903–1904 թթ. լույս էր տեսնում Կահիրեում՝ Ավետիս Պալյանի խմբագրությամբ:

«Ժողովուրդ» ամսագրի հիմնական բաժիններն ու նպատակը

«Ժողովուրդն» ուներ ազգային, քաղաքական, մատենագրական, կովկասյան լուրեր և այլ բաժիններ: Այն ազգային ժողովրդավարական ուղղության պարբերական էր¹, որը քննարկում էր հանրային նշանակություն ունեցող խնդիրները, վեր հանում դրանց օգտակարությունն ու վնասակարությունը, չէր զբաղվում անձերով, կարևորում էր գաղափարների ուսումնասիրությունը և կոչ անում համերաշխ գործել: Պարբերականը որակյալ աշխատակիցներ չի ունեցել, և մեծ մասամբ խմբագիրն է տարբեր ծածկանուններով լցրել նրա էջերը²: Ա. Պալյանը պարբերաբար բարձրաձայնել է, որ «Ժողովուրդը» որևէ կուսակցության չի պատկանում: Ամսագիրն ընթացիկ տեղական լուրերով հագեցած պարբերական է եղել և, ըստ Հ. Պետրոսյանի, ավելի շուտ լրագիր էր, քան ամսագիր³:

Եգիպտահայ «Նոր օր», «Արշալոյս» և «Արտեմիս» պարբերականների նման «Ժողովուրդն» անդրադարձել է հայ ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական անմխիթար իրավիճակին և, ի տարբերություն «Արշալոյսի», միջոցներ առաջադրել նրան այդ վիճակից դուրս բերելու ուղղությամբ: Ա. Պալյանն ազգի հիմքը համարել է ընտանիքը: Ըստ նրա, երբ ընտանիք կազմելու բաղձանքը թուլացած է, ապա ազգն այլասերման մեջ է գտնվում և նրա կործանումը ժամանակի խնդիր է: Չնայած ամուրիությունը հայության շրջանում լայն տարածում չուներ, Ա. Պալյանը մտավախություն էր հայտնում, որ ապագայում հայ ամուրիների թիվը կարող է ավելա-

¹ Կիրակոսյան 1970, 286:

² Թովուզյան 1978, 324:

³ Պետրոսյան 1957, 30:

նալ⁴: Եթե եգիպտահայ «Արտեմիս» պարբերականի կարծիքով հայ ազգը քաղաքակիրթ ազգերից է ընդօրինակել նրանց վատթար հատկանիշները՝ այդ թվում ամուրիությունը⁵, ապա «Ժողովուրդ» հայության շրջանում ընտանիք չկազմելու գլխավոր պատճառներից էր համարում մարդկանց նյութական անբավարար ապահովվածությունը: Բացի այդ, ըստ Ա. Պալյանի, բազմաթիվ երիտասարդներ չեն ցանկանում կտրվել ազատ կյանքի հաճույքներից, մինչդեռ իսկական երջանկությունն ընտանիքի՝ տղամարդու և կնոջ փոխադարձ սիրո մեջ է⁶:

XX դ. սկզբի եգիպտահայ պարբերականների էջերում հասարակության, ազգի զարգացման գործում կնոջ դերն ամենաքննարկված թեմաներից է եղել: «Ժողովուրդ» ևս մեծապես կարևորում էր հասարակության զարգացման ու ազգի առաջադիմության գործում կնոջ դերը. «Կինը,- նշվում էր պարբերականում,- լինելով մեր բնական դաստիարակուհին, եթե անեղծ չպահենք նրա արժանապատվութիւնը, իզուր ենք ճգնում որպես ազգ պատուար դիրք գրավել մարդկային հասարակութան շրջանում⁷»: Ամսագիրը եգիպտահայ բարձր խավի կանանց առաջարկում էր Կահիրեում հիմնել մարդասիրական հաստատություն, որը կգբաղվեր չքավոր եգիպտահայերի հոգսերով և նրանց, այդ թվում կանանց, կապահովեր աշխատանքով՝ փրկելով ստորացումից. «Հրապարակ իջի՛ր, սիրելի հայուհի՛ ու գթութեան ձեռք կարկառէ անոնց⁸», - կոչ էր անում ամսագիրը: Կանանց փորձելով մասնակից դարձնել հանրօգուտ աշխատանքին՝ «Ժողովուրդ» ձգտում էր նրանց ազատագրված տեսնել նախկին ավատատիրական կապանքներից⁹:

⁴ «Ժողովուրդ» 1904, № 3, 36–39:

⁵ «Արտեմիս» 1902, № 7–8, 198–201:

⁶ «Ժողովուրդ» 1904, № 3, 36–40:

⁷ «Ժողովուրդ» 1903, № 5, 68:

⁸ «Ժողովուրդ» 1903, № 3, 45:

⁹ Հայ պարբերական մամուլի պատմություն 1900–1922, 2017, 357:

Եգիպտահայ պարբերականը ողջունում էր Բաքվում 1900 թ. սկզբին հիմնված «Աշխատության տուն» հաստատության գործունեությունը: Դրանում 1900 թ. գործում էին կարուճակի, ուռկաններ գործելու բաժանմունքներ, լվացքատուն, ատաղձագործարան, որտեղ աշխատում էր 784 մարդ՝ այդ թվում 114 ամուսնացած կին, 155 այրի ու 525 տղա: Ամսագիրը կոչ էր անում հայաբնակ այլ վայրերում ևս հիմնել նման հաստատություններ և հայության մի մասին դուրս հանել թշվառ վիճակից¹⁰: Այն եգիպտահայությանը մասնավորապես խորհուրդ էր տալիս 10–15 ոսկի ներդնել և հիմնել լվացքատուն, որտեղ կկարողանան աշխատել 10–15 հայուհի՝ 1–2 ֆրանկ օրավարձով: Ամսագիրը գտնում էր, որ մի քիչ ավելի գումար հատկացնելով՝ լվացքատանը կից կարելի էր բացել արդուկատուն, և նշում, որ Կահիրեում շահութաբեր կլինի նաև հանդերձատուն բացելը, քանզի բազմաթիվ պանդուխտներ, ամուրիներ ու բազմազբաղ կանայք հագուստները նորոգելու և նորերը պատվիրելու կարիք ունեն: Պարբերականը եգիպտահայությանը կոչ էր անում օգտվել կենցաղային ծառայություններ մատուցող հայկական կազմակերպություններից¹¹:

«Ժողովուրդ» ամսագիրը դժգոհում էր, որ հայ ազգը միայն կրոնական տոներ ունի, որոնք հիմնականում եկեղեցիներում են նշվում, մինչդեռ հայության մեծ մասն անտարբերությամբ է վերաբերվում այդ տոներին: Իր ազգային-ոռմանտիկական տրամադրությունները չթաքցնելով՝ ամսագիրն առաջարկում էր Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածի առթիվ ազգային տոն սահմանել. «Տոներնք 61-րդ յօդվածը, վասնզի անկէ լաագոյնը չունենք, տօներք այն, վասնզի երկար տարիներ գեղածիծաղ յոյսեր ներշնչեց մեզ¹²»:

¹⁰ «Ժողովուրդ» 1903, № 5, 73–74:

¹¹ «Ժողովուրդ» 1903, № 4, 52–53:

¹² «Ժողովուրդ» 1903, № 6, 85–88:

«Ժողովուրդն» արևելահայության և արևմտահայության դրության մասին

«Ժողովուրդը» մեծ տեղ էր հատկացնում արևելահայության և արևմտահայության դրության լուսաբանմանը: Նրանում արևելահայությանը վերաբերող տեղեկատվությունը հիմնականում վերաբերում էր հայ եկեղեցու գույքի բռնագրավման մասին 1903 թ. հունիսի 12-ի օրենքի ընդունումից հետո հայության մղած պայքարի լուսաբանմանը՝ այդ օրենքը համարելով ռուսական իշխանությունների կողմից հայ եկեղեցու կալվածքների և գույքի նկատմամբ ոտնձգություն: Պարբերականը եկեղեցական գույքի բռնագրավման մասին օրենքի իրականացումը որակել է հայ ժողովրդի համար աղետ՝ յուրաքանչյուր հայի պարտքը համարելով պայքարել այն չեղարկելու համար և կոչ է արել չհուսահատվել, համախմբվել Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանի շուրջն ու օրենքի շրջանակներում շարունակել պայքարը: «Ժողովուրդն» օրենքի ընդունման հիմնական նպատակը համարում էր հայ եկեղեցու՝ որպես կառույցի ոչնչացումն ու հայ ժողովրդին ձուլելը: «Ռուսաստանի՝ ռուսահպատակ ազգերի քաղաքականությանը քաջաձանոթ յուրաքանչյուր ազգ կհաստատի այդ ճշմարտությունը¹³», - նշում էր պարբերականը:

1896 թ. հայկական դպրոցների փակման դեմ Հայ առաքելական եկեղեցին ակտիվ պայքար չմղեց, ինչն աղետալի հետևանք ունեցավ հայության համար: Արդարև, պետք է նշել, որ ժողովրդի ցուցաբերած անբացատրելի անտարբերությունից հետո կաթողիկոսը չէր կարող ակտիվ պայքարել ազգային դպրոցները փակելու որոշման դեմ: Այս կապակցությամբ ամսագիրը պասիվ գործունեության համար քննադատում էր Մկրտիչ Խրիմյանին՝ միևնույն ժամանակ ընդգծելով, որ 1903 թ. հունիսի 12-ի օրենքի ընդունումից հետո կաթողիկոսը վճռական քայլեր է իրականացնում: Ա. Պալյա-

նը մեծապես ոգևորված էր, որ ազգային դպրոցների փակման հանդեպ դրսևորած անտարբերությունից հետո հայության կողմից ցուցաբերվում է ակտիվ նմանատիպ շարժում: Ամսագիրն ուրախությամբ նշում էր, որ արևելահայերի տներում արգելված էր ռուսերենը, բոլորը հայերեն էին խոսում, ռուսական թատրոնները դատարկ էին մնում, ոչ մի հայ չէր գնում ներկայացում դիտելու¹⁴: «Ժողովուրդը» հույս է հայտնում, որ հայության մղած պայքարը կավարտվի հաջողությամբ, քանզի Նիկոյայ II կայսրը նկատի կունենա, որ հայ ազգը մշտապես ծառայություններ է մատուցել ու հավատարիմ եղել ռուս ազգին¹⁵:

Եկեղեցապատկան գույքի բռնագրավման մասին օրենքի հրապարակումից հետո Կահիրեում ու Ալեքսանդրիայում տեղի ունեցան բողոքի ցույցեր, որոնց ընթացքում ելույթներ ունեցան Եգիպտոսի հայոց թեմի Առաջնորդարանի դիվանապետ Նազարեթ Աղազարմը, Մ. Տամատյանը, Տ. Բեքարյանը և ուրիշներ: Պարբերականը մանրամասն ներկայացնում էր այդ ելույթները, որոնցում դատապարտվել էին օրենքն ու հայությանը հորդորվել՝ ամեն միջոց կիրառել դրա կիրառումը խափանելու համար¹⁶:

Ամսագրին վրդովեցնում է Էջմիածնի վանքի մերձակայքում ռուսական եկեղեցի կառուցելու համար տեղ հատկացնելու կաթողիկոսի որոշումը¹⁷: Ըստ պարբերականի, նա իրավունք չուներ միայնակ որոշում կայացնել ու եկեղեցապատկան կալվածքներից հող տրամադրել ռուսական եկեղեցի կառուցելու համար, քանի որ այդ կալվածքների իսկական տերը հայ ժողովուրդն է¹⁸:

¹³ «Ժողովուրդ» 1903, № 10, 159:

¹⁴ «Ժողովուրդ» 1903, № 12, 191–192:

¹⁵ «Ժողովուրդ» 1903, № 9, 133–137:

¹⁶ «Ժողովուրդ» 1903, № 10, 167:

¹⁷ «Ժողովուրդ» 1903, № 9, 133–137:

¹⁸ «Ժողովուրդ» 1903, № 10, 153–161:

«Ժողովուրդն» իր երկու համարներում տպագրել է հայ եկեղեցու գույքի բռնագրավման մասին օրենքի տեքստն ու իր ընթերցողներին ծանոթացրել դրա բովանդակությանը, իսկ «Արմենիա» թերթից արտատպել է Մկրտիչ Խրիմյանի՝ ռուսաց ցարին հղած խնդրագրերն ու հեռագրերը¹⁹:

Եգիպտահայ մյուս պարբերականների նման «Ժողովուրդ» պարբերականին ևս մտահոգել է Արևմտյան Հայաստանում տիրող իրավիճակը: Ի տարբերություն եգիպտահայ «Փինիկ», «Արշալոյս», «Ազատ բեմ» պարբերականների, որոնք խիստ քննադատել են օսմանյան իշխանությունների հայահալած քաղաքականությունը, «Ժողովուրդը» բավարարվել է միայն արևմտահայության դրության վերաբերյալ որոշ տեղեկություններ հաղորդելով: Անդրադառնալով Սասունի 1904 թ. ապստամբությանը՝ ամսագիրը նշում էր, որ 1894–1896 թթ. կոտորածների նման Սասունում նոր կոտորած է տեղի ունենում, որը սպառնում է նաև Էրզրումի և Վանի անզեն ու անպաշտպան հայությանը²⁰: Բացի այդ, ամսագիրը ներկայացնում էր Սասունի կոտորածից հետո Մուշում տիրող ծանր դրությունը, որտեղ հաստատվել էին շուրջ 20.000 որբ, ծեր ու այրի հայեր²¹:

Հղում անելով «Արմենիա» թերթին՝ ամսագիրը տեղեկացնում էր, որ 1904 թ. հուլիսի սկզբներին 60 արևելահայերից բաղկացած խումբն արցախցի խմբապետ Թուման Թումանյանի գլխավորությամբ Արևմտյան Հայաստան անցնելու ճանապարհին շրջափակվել է ռուս սահմանապահների կողմից: Խումբը չի դիմադրել և անձնատուր է եղել՝ հույսը դնելով ռուս սահմանապահների ողորմածության վրա: «Աւաղ,- գրում էր «Ժողովուրդը», - չի օգնում մեր մի բուն հայրենասերների այդ խոհեմութիւնը. սկսում են կոտորել

¹⁹ Հայ պարբերական մամուլի պատմություն 1900–1922, 2017, 358:

²⁰ «Ժողովուրդ» 1904, № 12, 177–181:

²¹ «Ժողովուրդ» 1904, № 17–19, 284:

ինքնայոժար կերպով զինաթափ եղած հայերին²²»: Արդյունքում խմբի 38 անդամներ սպանվում են, իսկ մյուսները՝ ձերբակալվում²³:

«Թավրիզի հայ համայնքը» հողվածում «Ժողովուրդը» որոշ տեղեկություններ էր հաղորդում այդ համայնքի մասին: Ըստ այդ հողվածի, 1904 թ. Թավրիզում տարբեր տվյալներով հաշվվում էր 700–800 հայ ընտանիք, որոնք կենտրոնացված էին քաղաքի Լիլավայ և Ղազա թաղամասերում: Ղազա թաղամասում գտնվում էին Արամյան ու Աննայան հայկական երկսեռ վարժարանները, որտեղ սովորում էր շուրջ 250 աշակերտ: Հայկական եկեղեցին ու Թամարյան ուսումնարանը գտնվում էին Լիլավայ թաղամասում²⁴:

«Ժողովուրդի» անդրադարձը եգիպտահայ հասարակական ու մշակութային կյանքին

Եգիպտահայ այլ պարբերականների նման «Ժողովուրդն» ուշադրության կենտրոնում էր պահում եգիպտահայ համայնքի հասարակական ու մշակութային կյանքի կարևոր իրադարձությունների լուսաբանումը: Պարբերականը հայտնում էր, որ 1903 թ. դեկտեմբերի 25-ին Ալեքսանդրիայի հայկական թատերախումբն ազգային նվագախմբի մասնակցությամբ Կահիրեում հանդես է եկել իր անդրանիկ ներկայացմամբ: Ըստ «Ժողովուրդի», հայության համար այդ ներկայացումն իսկական անակնկալ է եղել և, հակառակ հայկական ներկայացումների հանդեպ եգիպտահայերի անտարբերությանը, այդ երեկո Կահիրեի ազգային թատրոնը լեփ-լեցուն է եղել: Պարբերականը նաև հայտնում էր, որ այդ օրերին հայկական նվագախումբը Կահիրեի որոշ սրճարաններում մի քանի օր հիանալի նվագել է հայկական, իտալական, ֆրանսիական, անգլիական, հունական և եգիպտական քայլերգեր ու մեծ ոգևորություն պարզևել Կահիրեի հայերին: Ամսագիրը նրանց անունից հրապա-

²² «Ժողովուրդ» 1904, № 17–19, 270–271:

²³ «Ժողովուրդ» 1904, № 17–19, 270–271:

²⁴ «Ժողովուրդ» 1904, № 7, 103–106:

րակավ շնորհակալություն էր հայտնում հիասքանչ կատարումների համար և հույս հայտնում, որ հայկական թատերախումբն ու նվագախումբն այսուհետ ևս կշարունակեն նմանատիպ փայլուն ներկայացումներով հանդես գալ և հաճելի օրեր պարգևել եգիպտահայությանը²⁵:

Եգիպտահայ համայնքի մշակութային կյանքում տեղի ունեցած հաջորդ կարևոր իրադարձությունը, որին անդրադարձել է «Ժողովուրդը», 1904 թ. փետրվարին եգիպտահայ արվեստագետ Վարդան Մախոխյանի նկարների ցուցահանդեսն էր Կահիրեում, որը դիտել էին Եգիպտոսի հազարավոր քաղաքացիներ: Ամսագիրը հիացմունքով նշում էր, որ Երվանդ Դեմիրճյանից հետո Վարդան Մախոխյանը շարունակում է բարձր պահել հայ արվեստագետի անունն ու նպաստել Եգիպտոսում արվեստի զարգացմանը²⁶:

Ամսագրի ուշադրությունից չի վրիպել 1903 թ. Թորոս Թավուգյանի հետ կապված դեպքը, երբ նա իսլամ ընդունելու համար դիմել էր Մանսուրյայի քաղաքապետարան: Նրան այնտեղից 10 օր ժամանակ էին տվել խորհելու և վերջնական որոշում կայացնելու համար: Ամսագիրը նկատում էր, որ Թ. Թավուգյանը թշվառ վիճակում գտնվելով բազմիցս օգնության համար դիմել էր Եգիպտոսի հայոց թեմի Առաջնորդարանին, սակայն միշտ մերժվել: Բացի այդ, «Ժողովուրդը» տեղեկացնում էր, որ այդ լուրը տարածվելուց հետո եգիպտահայ ազգասերներ Պողոս բեյ Յակուբյանն ու Բարսեղ Բալդճյանն ի նպաստ Թորոս Թավուգյանի հանգանակություն են ձեռնարկել: Ամսագիրը քաջալերում էր եգիպտահայությանը՝ բարեգործությամբ օգնելու հայ համայնքի թշվառության մեջ գտնվող անդամներին²⁷: Թ. Թավուգյանի հետագա ճակատագրի մասին «Ժողովուրդը» այլևս տեղեկություն չի հաղորդում:

²⁵ «Ժողովուրդ» 1904, № 1, 11–14:

²⁶ «Ժողովուրդ» 1904, № 5, 73–75:

²⁷ «Ժողովուրդ» 1903, № 4, 62:

Ամսագիրն ուրախությամբ հայտնում էր, որ Պողոս Նուբար փառալուծի տիկինը խոստացել է 1904 թ. հունվարից սկսած յուրաքանչյուր ամիս 15 ոսկի նվիրել Ալեքսանդրիայի Աղքատախնամ ընկերությանը, և նշում, որ ի նպաստ Ձեյթունի արհեստանոցի Մինաս Չերազի բացած հանգանակության մասնակից եգիպտահայ բարերարների թվաքանակն օրեցօր ավելանում է: Մասնավորապես, Մկրտիչ Անդրանիկյանը նվիրաբերել էր 50, իսկ Բարթիկ Նահապետյանը՝ 25 ֆրանկ²⁸: Պարբերականը նշում էր, որ Պողոս Նուբարը պարբերաբար նվիրատվություններ է կատարում եգիպտահայ համայնքին: Մասնավորապես, իր անդրանիկ որդու պսակադրության կապակցությամբ 1904 թ. նա 1000 ոսկի էր նվիրել Կահիրեի Գալուստյան վարժարանին²⁹, իսկ ի հիշատակ վաղամեռիկ որդի Ասլանի՝ 1904 թ. աշնանը 100 ոսկի էր ընծայել Կահիրեի Ս. Աստվածածին եկեղեցուն³⁰: «Ժողովուրդ» հուսով էր, որ Պողոս Նուբարի և վերոնշյալ բարերարների մարդասիրական օրինակին կհետևեն բազմաթիվ եգիպտահայեր:

Եգիպտահայությանը 1904 թ. հուզող ամենահրատապ խնդիրներից էր Կահիրեում ազգային նոր վարժարանի կառուցումը, ուստի, եգիպտահայ համայնքի հոգևոր առաջնորդ արքեպիսկոպոս Հովսեփ Այվազյանն օժանդակության համար հատուկ ուղերձով դիմել էր եգիպտահայությանը: Ամսագիրը ևս եգիպտահայությանը կոչ էր անում նեցուկ լինել ազգային նոր կրթարան հիմնելու գործին³¹: Պարբերականի համաձայն, եգիպտահայ համայնքն արագ արձագանքել էր Հովսեփ Այվազյանի կոչին: Մասնավորապես, Տիգրան Աբրոյանը տրամադրել էր 300, Գ. Գանչելերը՝ 200, Գ. Թո-

²⁸ «Ժողովուրդ» 1904, № 2, 30:

²⁹ «Ժողովուրդ» 1904, № 3, 46:

³⁰ «Ժողովուրդ» 1904, № 22, 352:

³¹ «Ժողովուրդ» 1904, № 8, 126–128:

փայլանը՝ 200, Մ. Անդրանիկյանը՝ 100, Յուսուֆ բեյ Ազիզը՝ 50 ոսկի և այլն³²:

«Ժողովուրդը» եգիպտահայ համայնքի մշակութային կյանքում կարևոր իրադարձություն էր համարում 1904 թ. Տիգրան Երկաթ միության ընթերցասարահի բացումը: Այն ստեղծվել էր Հնչակյան և Դրոշակյան ընթերցասարահների միավորմամբ: Ընթերցասարահը կահավորելու համար եգիպտահայ համայնքը հանգանակություն էր կազմակերպել, և ամսագիրը եգիպտահայությանը քաջալերում էր ակտիվ մասնակցել դրան³³:

«Ժողովուրդը» եգիպտահայ նշանավոր հասարակական-քաղաքական գործիչների մահվան ու կիսանդրիների տեղադրման կապակցությամբ տեղեկություններ էր հաղորդում նրանց կյանքի ու գործունեության վերաբերյալ: Օրինակ, 1904 թ. փետրվարին Եգիպտոսի վարչապետի պաշտոնը 4 անգամ զբաղեցրած Նուբար Նուբարյանի կիսանդրու պատվանդանի տեղադրման կապակցությամբ «Ժողովուրդը» ներկայացնում և արժեքավորում էր նրա անցած ուղին³⁴: Բացի այդ, պարբերականը մանրամասն նկարագրել է Հովսեփ Այվազյանի 1904 թ. հունիսի 5-ին տեղի ունեցած հուղարկավորության արարողությունը, որին մասնակցել էին բազմաթիվ եգիպտահայեր, Ալեքսանդրիայի կառավարիչը, Եգիպտոսի խզիվի ներկայացուցիչը, Եգիպտոսի քրիստոնեական համայնքների առաջնորդները, բազմաթիվ հասարակ եգիպտացիներ³⁵: Ամսագրի հաղորդմամբ 1904 թ. նոյեմբերի 15-ին տեղի էր ունեցել Տիգրան Աբրոյանի հուղարկավորությունը, որին ևս հոծ բազմություն էր մասնակցել³⁶: Ամսագրի համաձայն, Տ. Աբրոյանը Եգիպտոսի հայոց թեմի Առաջնորդարանին կտակել էր 50.000 ֆրանկ, իսկ նրա

³² «Ժողովուրդ» 1904, № 9, 142:

³³ «Ժողովուրդ» 1903, № 1, 16:

³⁴ «Ժողովուրդ» 1904, № 4, 49–52:

³⁵ «Ժողովուրդ» 1904, № 12, 185–186:

³⁶ «Ժողովուրդ» 1904, № 21, 329–330:

ընտանիքն ավելի քան 10.000 ֆրանկ էր նվիրել եգիպտահայ աղքատ զանգվածին, հայկական նվագախմբին և եգիպտահայ այլ կազմակերպությունների³⁷:

Պարբերականը տեղեկություններ էր հաղորդում նաև Վերին Եգիպտոսում ապրող հայության մասին: Պարզվում է, որ XX դ. սկզբին 12 հայ ընտանիք բնակվում էր Յասիուֆ բնակավայրում: Մինիե գյուղաքաղաքում ևս բնակվում էին հայ ընտանիքներ: Այստեղ հաստատված 4 հայ ընտանիք, իրենց աշխատասիրության շնորհիվ, ձեռք էին բերել ընդարձակ կալվածքներ ու շինություններ: Վերին Եգիպտոսի 14 այլ բնակավայրերում ևս 15 հայ էր ապրում: Պարբերականը ցավով նշել է, որ Վերին Եգիպտոսի ոչ մի վայրում տեղի հայերի կողմից գեթ մեկ մատուռ կամ նախակրթարան չի հիմնվել³⁸:

Եզրակացություններ

Լինելով ազգային ժողովրդավարական ուղղության պարբերական՝ «Ժողովուրդ» անդրադարձել է հայ ժողովրդի սոցիալական, տնտեսական ու քաղաքական անմխիթար վիճակին և նրա դրությունը փոխելու միջոցներ առաջադրել: Ամսագիրը ուշադրության կենտրոնում էր պահում եգիպտահայ համայնքի հասարակական ու մշակութային կյանքում տեղի ունեցող կարևոր իրադարձությունների լուսաբանումը՝ պարբերաբար կոչ անելով եգիպտահայ աղքատ խավին ապահովել աշխատանքով: Բացի այդ, ամսագիրը մեծ տեղ էր հատկացնում 1903 թ. հունիսի 12-ի օրենքի ընդունումից հետո հայության մղած պայքարի լուսաբանմանը՝ կոչ անելով համախմբվել կաթողիկոսի շուրջն ու պայքարը շարունակել օրենքի շրջանակներում: Եգիպտահայ պարբերականը նաև մտահոգվելով Արևմտյան Հայաստանում տիրող իրավիճակով՝ մասնավորապես, տեղե-

³⁷ «Ժողովուրդ» 1904, № 21, 335–337:

³⁸ «Ժողովուրդ» 1904, № 4, 57–59:

կությաններ էր հաղորդում Սասունի 1904 թ. ապստամբության վերաբերյալ: Ի տարբերություն եգիպտահայ այլ պարբերականների, որոնք խիստ քննադատում էին օսմանյան իշխանությունների հայահալած քաղաքականությունը, «Ժողովուրդը» բավարարվում էր արևմտահայության դրության վերաբերյալ միայն որոշ տեղեկություններ հաղորդելով:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

«Արտեմիս», Կահիրե, 1902, № 7-8:

«Արեգ», Կահիրե, 2011, № 16: (արաբերեն)

«Ժողովուրդ», Կահիրե, 1903, №1, 2,3,4,5,6,7,8,9, 10, 11, 12, 1904, №1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22:

Թոփուզյան Հ.Խ. 1978, Եգիպտոսի հայկական գաղութի պատմություն, Երևան, 359 էջ:

Կիրակոսյան Ա. 1970, Հայ պարբերական մամուլի մատենագիտություն (1794–1967), Երևան, 622 էջ:

Հայ պարբերական մամուլի պատմություն 1900–1922, հ. 2, Երևան, 2017, 787 էջ:

Պետրոսյան Հ. 1957, Հայ պարբերական մամուլի բիրլիոգրաֆիա (1900–1956), հ. 2, Երևան, 623 էջ:

Мясник А. Есоян, *Института истории НАН РА, к.и.н., доцент*, **Армяно-египетское издание «Жоговурд» (1903–1904)**

Резюме

Являясь периодическим изданием национально-демократической направленности, «Жоговурд» обратил внимание на плачевное социально-экономическое и политическое положение армянского народа и предложил способы выхода из него. В центре внимания издания находилось освещение важных событий, происходящих в общественной и культурной жизни армянской об-

щины Египта, также в журнале периодически звучали призывы обеспечить трудоустройство бедных слоёв египетских армян. Кроме того, данное издание уделяло большое внимание освещению борьбы армян после принятия закона 12 июня 1903 года и призывало объединиться вокруг католикоса и продолжить борьбу в рамках закона. Египетско-армянское периодическое издание было озабочено также существующим в Западной Армении положением, передавая сообщения о Сасунском восстании 1904 года. В отличие от других египетско-армянских общественно-политических изданий, резко критиковавших антиармянскую политику османских властей, «Жоговурд» довольствовался лишь сообщением некоторых сведений о положении западных армян.

Ключевые слова: журнал, «Жоговурд», Сасун, церковная ответственность, египетско-армянская община, Западная Армения, Миние.

Myasnik A. Esoyan, Institute of History of the NAS of RA, PHD in History, Associate Professor, Egyptian-Armenian Periodical “Joghovurd” (1903–1904)

Summary

As a periodical with a national democratic orientation, “Joghovurd” referred to the deplorable social, economic and political situation of Armenian people and proposed measures to get them out of that situation. The magazine focused on the coverage of important events in the social and cultural life of the Egyptian-Armenian community and regularly called for the employment of poor Egyptian-Armenians. In addition, the magazine focused on the struggle of the Armenians after the adoption of the law of 12 June 1903, calling on them to unite around the Catholicos and continue the struggle within the law. The Egyptian-

Armenian periodical was also concerned with the situation in Western Armenia, reporting on the Sasun uprising in 1904. Unlike other Egyptian-Armenian socio-political periodicals, which severely criticized the anti-Armenian policy of the Ottoman authorities, "Joghovurd" was content to report only some information about the situation of Western Armenians.

Key words. magazine, "Joghovurd", Sasun, church property, Egyptian-Armenian community, Western Armenia, Minie.

ՀԱՍՄԻԿ Հ. ԱՄԻՐՋԱՆՅԱՆ

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, պ. գ. թ.
amirjanyan.hasmik@rambler.ru

 0009-0002-4363-0961

DOI: 10.59523/1829-4596.2023.1(26)-67

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ԿԱՆԽՄԱՆՆ ՈՒՂՂՎԱԾ ԳԵՎՈՐԳ Ե ՍՈՒՐԵՆՅԱՆՑԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ (1915 Թ. ԱՊՐԻԼ-ՆՈՅԵՄԲԵՐ)*

Բանալի բառեր¹ հայկական կոտորածներ, ռուսական կառավարություն, Արևմտյան Հայաստան, թուրքական կառավարություն, Ամենայն հայոց կաթողիկոս, պետական գործիչներ, Հայկական հարց:

Ներածություն

Օսմանյան Թուրքիայում իշխանության եկած երիտթուրքերի կառավարությունը որդեգրել էր 1894–1896 թթ. հայկական ջարդերի կազմակերպիչ սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի (1876–1909) հակահայկական քաղաքականությունը: 1908 թ. երիտթուրքերը իրականացրել են պետական հեղաշրջում: Իշխանությունը զավթել են պատերազմի նախօրյակին:

Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանցը (1911–1930), որը մեծ գործունեություն էր ծավալել 1912–1914 թթ. Հայկական հարցի վերաբացման ուղղությամբ, 1912 թ. սկսած տարբեր աղբյուրներից տեղեկություններ էր ստանում Արևմտյան Հայաստանում հայերի կոտորածների վերաբերյալ: Հայ գործիչներն ու տար-

* Ներկայացվել է 06.IV.2023 թ., գրախոսվել է 16.IV.2023 թ. և 20.IV.2023 թ., ընդունվել է տպագրության 16.VI.2023 թ.:

բեր կազմակերպությունները կաթողիկոսին իրավիճակը ներկայացնելով, նրանից ակնկալում էին կտրուկ գործողություններ՝ կանխելու արևմտահայության զլխին կախված աղետը: Դեռևս 1912 թ. սեպտեմբերի 4-ին Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարք Հովհաննես Արշարունին կաթողիկոսին գրում էր, որ անգամ թուրքական սահմանադրության¹ ընդունումից հետո հայերի նկատմամբ վերաբերմունքը ոչ մի էական փոփոխություն չի կրել: Նա Ադանայի հայերի 1909 թ. կոտորածը համարում էր դաժանությամբ լի նոր ժամանակաշրջանի սկիզբ: 1912 թ. սկսած Վանից, Ախթամարից, Բիթլիսից, Մուշից և այլ վայրերից հեռագրերը գուժում են նոր սպանությունների, կանանց ու անչափահասների առևանգման, բռնի իսլամացման և այլ հալածանքների մասին: Եվ այդ ամենը կատարվում էր թուրքական կառավարության հովանավորության, թողտվության կամ անտարբերության պայմաններում, ինչի նպատակն էր երկրի երեսից հայերին վերացնելը: Պատրիարքն ահազանգում էր, որ եթե հայերի պաշտպանության համար շտապ իրական միջոցներ չձեռնարկվեն, ապա բնակչությունը կոչնչանա, քանզի, ըստ լուրերի, նորից կոտորածի վտանգ կա: Պատրիարքը հույս էր հայտնում, որ կաթողիկոսը կանի հնարավոր ամեն ինչ՝ վիճակը բարելավելու համար²:

Գևորգ Սուրենյանցի դիմումները ռուսական պետական գործիչներին՝ կանխելու հայկական կոտորածները

Կաթողիկոսն, իր հերթին, փորձում էր վտանգի մասին տեղեկացնել մեծ տերությունների ղեկավարներին և ռուսական պետական գործիչներին:

¹ Երիտթուրքերը 1908 թ. հեղափոխությունից հետո վերահաստատեցին 1876 թ. սահմանադրությունը և հայտարարեցին դրա դրույթների կենսագործման մասին:

² Ալեքսանյան, Էվոյան, Սարգսյան 1965, N 1 (10), փաստ. 108, 85–86, Геноцид армян в Османской Империи 1982, док. 108, 228–229:

Ռուսաստանի արտգործնախարար Ս. Սազոնովին նրա 1915 թ. մարտի 14-ի պաշտոնագիրն արտահայտում էր հայ ժողովրդի հետազա ճակատագիրը պատերազմում ռուսական զորքի հաղթանակի հետ կապելու մասին միտքը³: Նա ապրիլի 7-ին Ս. Սազոնովին հայտնում էր Էրզրումի, Դերջանի, Ջեյթունի և մերձակա վայրերի անպաշտպան հայերի սպանդի, Բիթլիսում, Վանում, Մուշում, Ակնում ու Կիլիկիայում արյունահեղ բախումների ու տեղի հայ բնակչության տնտեսական քայքայման մասին: Կաթողիկոսը խնդրում էր այդ օրհասական պահին հովանավորել ու պաշտպանել հայ ժողովրդին, «...փրկել ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ (ընդգծումը հեղինակին է – Հ.Ա.) կառավարությանից կախումաճ բոլոր միջոցներով անմեղորեն զոհող քրիստոնեաներին»⁴: Նա խնդրում էր նույնը հաղորդել ԱՄՆ-ում և Իտալիայում ռուսական դեսպաններին:

Ապրիլի 9-ին Հայրապետական դիվանը, որի գրությունները համաձայնեցվում էին կաթողիկոսի հետ և ուղարկվում վերջինիս անունից, Թիֆլիսի ազգային կենտրոնական բյուրոյի⁵ փոխնախագահ Հովսեփ Խունունցին և Սամսոն Հարությունյանին նամակներով հայտնում է, որ հայ ժողովրդին կոտորածներից պաշտպանելու խնդրանքով կաթողիկոսը պատրաստվում է դիմումներ հղել Իտալիա ու ԱՄՆ և Ռուսաստանի արտգործնախարարին խնդրել նույն

³ Վաերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, գիրք ԺԳ, 2005, վավ. 185, 305–306:

⁴ Վաերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, գիրք ԺԳ, 2005, վավ. 192, 314: Геноцид армян в Османской Империи 1982, док. 143, 278:

⁵ Ազգային բյուրոն կամ Թիֆլիսի ազգային կենտրոնական բյուրոն ձևավորվել է 1912 թ. հոկտեմբերին ռուսական կայսրության հայաշատ կենտրոնների ներկայացուցիչների համագումար խորհրդակցությունում: Նպատակն էր՝ օգտվել 1912–1913 թթ. բալկանյան պատերազմների հետևանքով ստեղծված իրադրությունից և հասնել Հայկական հարցի լուծմանը: Ազգային բյուրոյի կազմում էին հայ ազգային գրեթե բոլոր կուսակցությունների և կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ: Տիրապետող դիրքում էր դաշնակցությունը: 1917 թ. դադարեց գործելուց:

հարցով դիմել հիշյալ պետություններում ռուսական դեսպաններին⁶:

Դարձյալ ապրիլի 9-ին Ս. Սազոնովը կաթողիկոսին հեռագրում է. «Ի պատասխան ապրիլի 7-ի հեռագրի՝ շտապում եմ յայտնել Ձերդ Սրբութանը, որ ես առաջարկել եմ Իտալիայում եւ Միացեալ Նահանգներում մեր դեսպաններին՝ աջակցել Ձեր դիմումին»⁷:

Կաթողիկոսը համոզված էր, որ թուրքական կառավարությունը պարզապես որոշել է ոչնչացնել հայերին և դրանով վերջ տալ Հայկական հարցին: Դա կանխելու միակ ելքը նա համարում էր հայերի վիճակի մասին մեծ տերություններին և ազդեցիկ լրագրերին պարբերաբար տեղեկություններ տալը:

Արևմտահայության վիճակի բարելավման հարցը կաթողիկոսը մշտապես շաղկապում էր Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության հարցի հետ, ինչը նրա վերջնանպատակն էր: Դա արտահայտվում է հատկապես Պողոս Նուբար փաշային⁸ 1915 թ. ապրիլի 10-ին նրա հղած հեռագրում: Ապրիլի 28-ի թիվ 761 հայրապետական կոնդակով էլ նա հռչակել էր, որ պետք է պաշտպանել Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարությունը՝ չեզոք պետություններին բողոքներ հղելով այն սոսկալի անգթության դեմ, որ իրագործում էր թուրքական խելակորույս կառավարությունը հայ անզեն ու խաղաղ բնակչության նկատմամբ⁹:

⁶ Վաերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք ԺԳ, 2005, վավ. 195, 315–316, վավ. 196, 316–317:

⁷ Վաերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք ԺԳ, 2005, վավ. 194, 315:

⁸ Պողոս Նուբար փաշա (1851–1930), եգիպտահայ հայտնի բարերար, Եվրոպայում կաթողիկոսի լիազոր և հայության ներկայացուցիչը, Փարիզում գործող Ազգային պատվիրակության նախագահ:

⁹ Վաերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք ԺԳ, 2005, վավ. 215, 337:

Ապրիլի 14-ին Գևորգ Ե-ն Կովկասի կառավարչապետ, կոմս Իլարիոն Վորոնցով-Դաշկովին հեռագրում էր¹⁰ այն մասին, որ Թուրքիայում ապրիլի 10-ից սկսվել էր հայերի համատարած ջարդ և խնդրում շտապեցնել ռուսական զորքի նախատեսվող արշավանքը¹¹:

Մայիսին 15-ին¹² կաթողիկոսը տեղեկագիր-նամակով Ռուսաստանի արտգործնախարարին շնորհակալություն էր հայտնում հայ խաղաղ բնակչության կոտորածը դադարեցնելու հարցով տարբեր երկրներում ռուսական դեսպաններին դիմելու համար: Նա ևս մեկ անգամ խնդրում էր Լոնդոնի և Փարիզի ռուսական դեսպաններին հանձնարարել՝ իրենց խորհուրդներով աջակցել Պողոս Նուբարին: Գևորգ Ե-ն նկարագրում էր թուրքական կառավարության գազանությունները, թե ինչպես են Վանի վիլայեթում, զորակոչի կամ հասարակական աշխատանքների պատրվակով, թուրքերը հավաքում հայերին և բնակավայրերից հեռացնելով՝ հրացանազարկ անում, իսկ կանանց ու երեխաներին առևանգում: Կաթողիկոսը նախարարին տեղեկացնում էր, որ այդ ամենի դեմ բողոքելու նպատակով, որպես իր ներկայացուցիչ, Փարիզ և Լոնդոն է ուղարկել Պողոս Նուբար փաշային¹³:

Կաթողիկոսի սույն տեղեկագիր-նամակը նպատակ ուներ նաև հասկանալ ռուսական կողմի արձագանքը՝ իր ներկայացուցչին Եվրոպա ուղարկելու հարցում: Դա հասկանալի է, եթե հաշվի առնենք, որ Պողոս Նուբարը, որպես կաթողիկոսի ներկայացուցիչ ու պատվիրակության նախագահ, հանձնարություն ուներ Արևմտյան Հա-

¹⁰ Ռուս պետական և ռազմական գործիչ, Կովկասի փոխարքա (1905–1915): Նրա առաջարկով Նիկոլայ 2-րդը 1905 թ. օգոստոսի 1-ին ստորագրել է հրամանագիր՝ 1903 թ. հայկական եկեղեցիներից բռնագրավված ունեցվածքը վերադարձնելու և հայկական դպրոցները վերաբացելու մասին:

¹¹ **Լեո** 1925, 320:

¹² Սույն նամակը Մ. Ներսիսյանի կազմած ժողովածուում թվագրված է մայիսի 14: Տե՛ս Генцид армян в Османской Империи 1982, док. 150, 282:

¹³ Վաւերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք ԺԳ, 2005, վավ. 202, 321–322:

յաստանում կոտորածի դեմ բողոքներ հղել Եվրոպայի և ԱՄՆ-ի պետական գործիչներին ու աշխատանքներ տանել Արևմտահայաստանի ինքնավարության ուղղությամբ:

Այստեղ կարևորվում է հատկապես Գևորգ Ե-ի շեշտադրումը Հայաստանի ինքնավարության հարցի վերաբերյալ: Կաթողիկոսի համար հայկական կոտորածների կանխումը զուտ ազգի անվտանգության և ապահովության երաշխիք չէր, այլ Արևմտյան Հայաստանը թուրքական տիրապետությունից ազատագրելուն և պետականության վերականգնելուն ուղղված հեռահար նպատակ:

Գևորգ Սուրենյանցի դիմումները եվրոպական պետական գործիչներին՝ կանխելու հայկական կոտորածները

Կաթողիկոսի հաջորդ քայլն էր դիմել նաև եվրոպական պետություններին՝ Ֆրանսիային, Անգլիային և այլն: Պողոս Նուբարի առաջարկով և սեփական նախաձեռնությամբ նա պատրաստվում է հայրապետական կոնդակներ ուղարկել հայկական տարբեր գաղթօջախների ներկայացուցիչներին և հորդորել, որ այլազգի պետական գործիչներին հղված դիմումներն անմիջական առնչություն ունենան Հայոց դատի հետ և հակասություններ չպարունակեն Էջմիածնից ուղարկված կամ Պողոս Նուբարի ներկայացրած հարցերի հետ¹⁴:

Կաթողիկոսը 1915 թ. ապրիլի 28-ի 761 թվակիր կոնդակով Պողոս Նուբարին տեղեկացնում էր, որ հայկական կոտորածների վերաբերյալ ահազանգել է Իտալիայի թագավոր Վիկտոր Էմմանուելին, ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնին, Ֆրանսիայի նախագահ Ռայմոն Պուանկարեին, ինչպես նաև Անգլիայի Զորք V թագավորին, որպեսզի վերջինները Կ.Պոլսի իրենց դեսպանների միջոցով միջոցների դիմեն՝ սանձահարելու անգն հայության բնաջնջումը¹⁵:

¹⁴ Վաւերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք ԺԳ, 2005, վավ. 215, 337–338:

¹⁵ Պողոս Նուբար փաշա, վավերագրեր 2021, վավ. 56, 86:

Բացի այդ, կաթողիկոսը Պողոս Նուբարին հանձնարարում է թուրքական վայրագությունների վերաբերյալ, իր հերթին, եվրոպական պետությունների կառավարություններին բողոքագրեր ներկայացնել: Սակայն վերջինս գերադասում է, որ նմանօրինակ հեռագրերը հենց կաթողիկոսի կողմից և անունից ներկայացվեն, որպեսզի ապագայում փաստաթղթային արժեք ունենան¹⁶:

Այդ ընթացքում Գևորգ Ե-ն Վանի առաջնորդական փոխանորդ Եզնիկ վարդապետ Ներկարարյանի, ատենադպիր Մ. Նալբանդյանի և ատենապետ Գևորգ Ճիտեչյանի կազմած համատեղ տեղեկագրից մայիսի 20-ին տեղեկանում է Վանի հայերի ինքնապաշտպանության վերաբերյալ¹⁷: Արևմտահայ գործիչները տեղեկություններ էին հաղորդում նաև ռուսական զորքերի գրավումից առաջ նահանգում տեղի ունեցած սոսկալի կոտորածի և հայերին զինվորագրվելու պատրվակով տարհանելու մասին: Տեղեկագրում նկարագրվում էր հայերի ինքնապաշտպանությունը մինչև մայիսի 6-ը, երբ ռուսական բանակը քաղաք մտավ, և նահանգի կառավարման ղեկը հանձնվեց Արամ Մանուկյանին¹⁸:

Կարծում ենք, թե՛ ռուսական, թե՛ անգլիական կողմը հասկանում էին, որ թուրքերը կոտորածները կազմակերպել էին մինչև ռուսական զորքերի ժամանումը: Բացի այդ, երկուստեք հավաստի տեղեկացված էին կոտորածների մասին: Հետաքրքիր է 1915 թ. մայիսի 1-ի Ռուսաստանի արտգործնախարարի հեռագիրը Լոնդոնի ռուսական դեսպանին առ այն, որ Վանի հայերի ապստամբության պատճառն անկասկած կոտորածն է, ոչ թե հակառակը, քանզի ի-

¹⁶ Պողոս Նուբար փաշա. վավերագրեր 2021, վավ. 57, 89:

¹⁷ Վանի ինքնապաշտպանությունը տեղի է ունեցավ 1915 թ. ապրիլի 7-ից մայիսի 4-ը, մայիսի 5-ի երեկոյան քաղաք է մտել հայ կամավորական հեծելազորը: Մայիսի 6-ին Վան է մտնում ռուսական զորաջոկատ և թուրքական զորքը փախուստի է դիմում: Արամ Մանուկյանը նշանակվում է Վանի և ազատագրված գավառների ժամանակավոր կառավարիչ (նահանգապետ):

¹⁸ Հայաստանի Ազգային արխիվ, ֆ. 57 ց. 2, գ. 692, թթ. 13-15:

մաստ չունենր, որ հայերն ապստամբեին թվական գերակշռություն ունեցող թուրքական զորքի դեմ՝ մինչև դաշնակիցների զորքերի ժամանումը¹⁹:

Մանազկերտի թեմի փոխանորդ Հովհաննես Տեր-Ավետիքյանը մայիսի 28-ին նամակով կաթողիկոսին տեղեկացնում էր, որ շրջակայքում գրեթե հայ չի մնացել²⁰: Նա հունիսի 2-ին Գևորգ Ե-ին հերթական տեղեկագիրն է հղում Խնուսի, Ներքին Բուլանըղի, Արծկեի, Բաղնոցի և Այնթափի հայերի կոտորածի մասին:

Գևորգ Ե-ն 1915 հուլիսի 5-ին Ս. Սազունովին հավաստիացնում էր, որ արժանահավատ տեղեկությունները Կ.Պոլսից և Կիլիկիայից շարունակում են գուժել հայերի զանգվածային կոտորածի, նրանց բռնի տեղահանման և դեպի Իկոնիա ու Միջագետք արքայազնու մասին, որտեղ աննպաստ պայմաններից և կլիմայից ոչնչանում են, ինչը թուրքական կառավարության նպատակն է²¹:

Կաթողիկոսի հանձնարարականի համաձայն, Պողոս Նուբարը շարունակում է տեղեկագրերով պարբերաբար մեծ տերությունների կառավարություններին հիշեցնել և շեշտադրել թուրքական կառավարության իսկական նպատակը. այն է՝ Հայաստանը և Կիլիկիան դատարկել հայերից և բնակեցնել քրդերով ու գաղթական մահմեդականներով: Գևորգ Ե-ն 1915 թ. հուլիսի 19-ին Պողոս Նուբարին գրում էր, որ անհրաժեշտ է առանց հետաձգելու նախապատրաստել «Ֆրանսիայի եւ Անգլիայի պետական մարդոց, քաղաքական գործիչներին եւ ազդեցիկ մամուլի ներկայացուցիչներին յօգուտ տաճկահայաստանի (Կիլիկիայի հետ) ինքնավարութեան»²²:

¹⁹ Геноцид армян в Османской Империи 1982, док. 149, 281.

²⁰ **Ներսիսյան** 1965, 88–90: Геноцид армян в Османской Империи 1982, док. 151, 282:

²¹ Геноцид армян в Османской Империи 1982, док. 157, 291:

²² Վաւերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք ԺԳ, 2005, վավ. 215, 337:

Սույն տողերը վկայում են, որ կաթողիկոսը նմանապես ակնկալում էր Կիլիկիայի ազատագրումը դաշնակիցների օգնությամբ, ինչը հետագայում պայմաններ կստեղծեր համաշխարհային պատերազմից հետո այդ տարածքում ևս ինքնավարություն ձեռք բերել:

Գևորգ Ե-ն 1915 թ. հոկտեմբերի 16-ին Պողոս Նուբարից ստանում է արևմտահայերի, ինչպես նաև Կիլիկիայի հայերի վիճակի վերաբերյալ հիշատակագրերի պատճեններ, որոնք նրա կողմից ներկայացվել էին Անգլիայի և Ֆրանսիայի արտգործնախարարներին²³: Պողոս Նուբարը նոյեմբերի 14-ի հերթական տեղեկատվության մեջ կաթողիկոսին հայտնում էր, որ Լոնդոնում գտնվելու ընթացքում տեսակցություններ է ունեցել արտգործնախարար Արթուր Նիքոլսոնի, Լորդ Բրայսի, Լորդ Լենսթոնի, խորհրդարանի այլ անդամների և պետական անձանց հետ: Նա վստահություն էր հայտնում, որ հաղթանակից հետո թուրքական պետության ճակատագիրը կլուծվի հայերի համար դրական տեսանկյունից²⁴:

Այդ ընթացքում կաթողիկոսը Պողոս Նուբարին հանձնարարում է Կիլիկիայի դեպքերի վերաբերյալ դիմումներ հղել Իտալիայի ու ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչներին և Ֆրանսիայի արտգործնախարարին²⁵: Պողոս Նուբարը կատարում է կաթողիկոսի հանձնարարությունը, բայց անարդյունք: Պետությունները խոստովանում են, որ առայժմ որևէ գործնական միջոցի չեն կարող դիմել:

²³ Վաերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, գիրք ԺԳ, 2005, վավ. 239, 374:

²⁴ Վաերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, գիրք ԺԳ, 2005, վավ. 242, 378–379:

²⁵ Հավանաբար, կաթողիկոսը նկատի ուներ այն, որ 1915 թ. նոյեմբերին Ֆրանսիան ու Անգլիան հրաժարվեցին Կիլիկիայում ափհանում կատարել, ինչը թուրքերին հնարավորություն տվեց ցեղասպանություն իրականացնել նաև կիլիկիահայության նկատմամբ:

Կաթողիկոսի հերթական հեռագրից հետո Պողոս Նուբարը նորից է դիմում Արթուր Նիքոլսոնին ու Լոնդոնում դաշնակից պետությունների դեսպաններին՝ նկարագրելով հայերի ծանր վիճակը վեց վիլայեթներում և Կիլիկիայի կոտորածը, բայց «եվրոպացիները խորին ցավ հայտնելուց բացի ոչինչ չկարողացան անել»²⁶:

Ավելին, Կ. Պոլսի ֆրանսիական դեսպանատան առաջին թարգման Պ. Լըտուն, պատմում է, որ մայիսին դաշնակիցների կողմից համատեղ նոտան որոշել է, որ հայերի հարստահարությունների համար անմիջական պատասխանատու են թուրքական նախարարները: Նոտայի արդյունքը եղել է այն, որ ավելի են շատացել հարստահարություններն ու ձերբակալությունները, այդ թվում, ձերբակալվել են արևմտահայ պետական ու հասարակական գործիչներ Գր. Ջոհրապն ու Վարդգեսը: Ըստ Պ. Լըտուի, «պետութանց յիշեալ հաւաքական յայտարարութիւնը ...կրակին վրայ ձէթ թափելու նման գործ մը եղած է»²⁷:

Թիֆլիսի Ազգային բյուրոյի փոխնախագահ Հ. Խունունցը և քարտուղար Յակ. Քոչարյանը 1915 թ. նոյեմբերի 18-ին կաթողիկոսին գրում են Արևմտահայաստանից եկող սոսկալի լուերի մասին և զգուշացնում, որ եթե արտաքին միջամտություն չլինի, Արևմտյան Հայաստանը վերջնականապես կավերվի և ժողովուրդը կքնաջնջվի: Հաշվի առնելով վիճակը՝ Ազգային բյուրոն փորձում է ձեռք բերել կաթողիկոսի լիազորությունը, որպեսզի բյուրոյի անդամներ Հ. Ջավրյան ու Ղուկասովը պաշտոնական դիմումներ հղեն պետություններին և պաշտպանություն աղերսեն կոտորվող արևմտահայության համար²⁸:

²⁶ Վաերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք ԺԳ, 2005, վավ. 242, 381:

²⁷ Վաերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք ԺԳ, 2005, վավ. 242, 380:

²⁸ Վաերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք ԺԳ, 2005, վավ. 244, 385:

Եզրակացություններ

Այսպիսով, Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե-ի բազմաթիվ նամակներն ու կոնդակները, ինչպես նաև Արևմտյան Հայաստանից հասնող բազմաթիվ լուրերը մեկ անգամ ևս փաստում են, որ դեռևս 1912–1914 թթ. սկսած երիտթուրքերը գործնական քայլերի էին դիմում՝ կազմակերպելու հայերի համընդհանուր կոտորածներ: Կաթողիկոսը հասկանում էր, որ թուրքական ծրագիրն աներեք գործում է և միայն մեծ տերությունները կկարողանան գործնական քայլերի միջոցով էական դեր կատարել այդ խնդրում: Ուստի, նրա գործունեությունն ուղղված էր վերջինների ուշադրությունը սևեռելու հայկական կոտորածների վրա: Սակայն եվրոպական տերություններն ու ռուսական կառավարությունը, իրենց շահերից ելնելով՝, սահմանափակվում էին լոկ դիվանագիտական քայլերով և խոստումներով:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ալեքսանյան Ս., Էվոյան Վ., Սարգսյան Ա. 1965, Մարդկությունը չպետք է ների, Բանբեր Հայաստանի արխիվների, N 1 (10), էջ 34–106:

Լեո 1925, Անցյալից, Թիֆլիս, հրատ. «Խորհրդային Կովկաս», 480 էջ:

Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 692, թթ. 13–15:

Ներսիսյան Մ. Նյութեր հայկական կոտորածների մասին, ՊԲՀ, 1965, թիվ 1, էջ 86–100:

Պողոս Նուբար փաշա. վավերագրեր / Կազմ. Է. Հովսեփյան, գլխ. խմբագիր՝ Ա. Վիրաբյան, Երևան, Հեղ. հրատ., 2021, 407 էջ:

Վալերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, գիրք ԺԳ, Գևորգ Ե Սուրենեանց Կաթողիկոս Ամենայն հայոց (1847–1930), 2005, Փաստաթղթերի եւ նիւթերի ժողովածու, կազմող՝ Սանդրո Բէրբուդեան, տպ. Մուղնի, Երեւան, 712 էջ:

Геноцид армян в Османской Империи 1982. Сборник документов и материалов под. ред. М.Г. Нерсисяна, Ереван, изд. «Айастан», 704 с.

**Асмик О. Амирджян, Институт истории НАН РА,
к.и.н., Деятельность Геворга Суренянца по предотвра-
щению резни западных армян (апрель – ноябрь 1915 г.)**

Резюме

В 1908 г., когда в Османской империи младотурки пришли к власти, преследование армян не прекращалось. С начала апреля 1909 г. турки организовали погромы армян Киликии.

Католикос всех армян Геворг V, сыгравший большую роль в раскрытии Армянского вопроса в 1912, получил информацию из разных источников о массовых убийствах армян в Западной Армении. Католикос обратился к разным европейскими и российскими государственными военным и общественным деятелям с просьбой предотвратить резню западных армян.

Целью католикоса было заставить турецкое правительство прекратить резню через вмешательство великих держав. Однако европейские державы и российское правительство ограничивались лишь дипломатическими шагами и обещаниями, руководствуясь собственными интересами.

Ключевые слова: погромы армян, российское правительство, Западная Армения, турецкое правительство, Католикос всех армян, государственные деятели, Армянский вопрос.

Hasmik O. Amirjanayan, *Institute of History of the NAS RA, PhD in History, Geworg Surenyanc's Activity on the Prevention of the Massacre of Western Armenians (April – November 1915)*

Summary

In 1908, after the abolition of Abdul-Hamid's despotic regime and the coming to power of the Young Turks, the persecutions and atrocities against the Western Armenians did not stop. From April 1909 the Turks organized the massacre of the Armenians of Cilicia.

The Catholicos of All Armenians, Gevorg V, who played a major role in the discovery of the Armenian question in 1912, received information about the massacre of Armenians in Western Armenia from various sources. The Catholicos appealed to various state and public European and Russian statesmen and public figures with the request to prevent the massacre of the Western Armenians.

The purpose of the Catechism was to influence the Turkish government through the great powers and make them stop the massacre. However, the European countries and the Russian government, guided by their own interests, were limited to diplomatic steps and promises.

Key words: massacre of the Armenians, Russian government, Western Armenia, Turkish government, Catholicos of All Armenians, statesmen, Armenian question.

MAJID V. KARIMI

Yerevan State University,

Department of Oriental Studies, Chair of Iranian Studies

karimmj@yahoo.com

 0009-0008-1277-1036

DOI: 10.59523/1829-4596.2023.1(26)-80

FATE OF THE ARMENIAN GOVERNORSHIP OF NAKHJEVAN IN 1919*

Keywords: Nakhjevan, Armenian Governorship, British Military Governorship, Gevorg Varshamian, General Grigory Shelkovnikian, General Keith Maitland Davie, Muslim Council.

Introduction

Nakhjevan, a district of the Republic of Armenia on the left bank of the Araxes river, borders with Iran and has been an administrative enclave since 1921. From 1828 to May 1918 it belonged to the Russian Empire as a unit of the Armenian Region (Oblast) and the Yerevan Province. In 1918, due to the collapse of the Tsarism and the rise of the Bolsheviks in October 1917, Transcaucasia established its own administration to withstand the social chaos and disintegration of the Caucasus Front. Local Turks, supported by the Ottoman Army and Baku nationalists, attempted to establish a separate administration subordinated to Turkey or Baku but were unsuccessful during the mutiny that occurred from 2 to 25 March 1918. After the Armistice of Mudros, Armenia faced significant socio-economic problems. On 17–18 January 1919 these were further exacerbated by the fighting against the

* Submitted on 11.IV.2023, reviewed on 27.IV.2023 and 15.V.2023, accepted for publication on 16.VI.2023.

autonomous South-Western Caucasian Republic. This republic was organized and controlled by the Ottoman Army and was ruled from Kars by a Muslim shura composed of the local Ottoman dwellers (who were not Tatars of the Eastern Transcaucasia¹). Nakhijevan was proclaimed to be a constituent part of the republic. The shura neglected the clauses of the Armistice of Mudros that led to an open hostility of Armenia and the Entente Powers. Moreover, the Yerevan government was opposed by the Nakhijevan Muslim Council itself.

It should be added that the British adopted an anti-Armenian stance from the very beginning: on 15 January 1919, they supported the Baku nominee as a temporary Governor-General of Karabakh, with its 95% Armenian population. Naturally, this person encountered stubborn resistance.² Then, on 29 and 12 January 1919, the British replaced with their forces two pro-Turkish puppet units: the short-lived Republic of Arasdayan (Araxes) (5 December 1918 – 17 January 1919) and the Kars shura. They took necessary measures to push back the 9th Turkey Army to the border of 1914.

Since the British authorities replaced Armenians in Nakhijevan on 3 February and then regained control over the region on 3 May, it's essential to clarify the duration of the British governorship there, the role of the Armenian administration in the district, and the reasons why it ended so abruptly on 25 July 1919, with such tragic consequences. I

¹ In 1914 Armenians composed 29,2% of all population in the Kars Oblast, Ottoman Sunnites i.e. Turks, Turkmens, Karapapakhs only 20,2%, Kurds 15,4%, Asiatic Christians 8,6%, Yezidis 7%, Tziganes 6,6%, Shia Tatars 6,5 %, Russians 5%. Thus 42,8% of the population was Christian and 41,9% Muslims – see: **Кавказский календарь** 1914, Отдѣль статистическій, 234–237. Also: **L'Arménie Transcaucasienne** 1919, 5.

² On 21 January 1919 the Armenian Government decreed its centralized authority in Karabakh and furnished the District Council of Zangezur-Karabakh with relevant powers: The National Archives of Armenia, fund 199, reg. 1, file 38, p. 5 (following: NAA, f. 199, r. 1, f. 38, p. 5).

have come across four different dates of the termination of British military power: 6 and 30 April, 3 May and 1 June. In this research, I focus on the period from 3 February to 3 May 1919, during which the British and Armenians entered into two bilateral agreements regarding political control in Nakhijevan. The subsequent period from 3 May to 25 July is of Armenian rule. Therefore, I do not think that the days of control recorded by the British as 26 January – 1 June 1919 are correct. If there are two agreements between the Republic of Armenia and the British Command, they should serve us as the basis.

The British involvement in Armenia-Turkish Military Withstand

On 26 January 1919 General G.T. Forestier-Walker informed the Armenian Prime Minister that he had stopped the fighting between the Republican and Tatar-Ottoman forces in Nakhijevan, cancelled the plenary powers of the Armenian Governor G. Shelkovnikian, who had been appointed by his Cabinet on 14 January, and instead appointed Lieutenant Colonel F.E. Laughton as the British Military Governor.³ On 3 February 1919 the latter signed an agreement with the Armenian Foreign Minister S. Tigranian, stipulating that Armenian troops would remain in Davalu but withdraw to the north of the river Uva.⁴ The British army remained in the region until 7 June 1919, when it was evacuated as part of the general withdrawal from Transcaucasia. This withdrawal, with the transition from British to Armenian rule in

³ NAA, f. 200, r. 1, f. 212, p. 28.

⁴ NAA, f. 200, r. 1, f. 209, p. 37; Ավետիսյան 1996, 192: Նախիջևան Ծարուրը 1993, 80: Հայաստանի Հանրապետությունը 2000, 87: Зорбян 2012, 181.

Nakhijevan, was decided on 6–30 April and then executed on 3–20 May 1919.⁵

After Mudros, the British deployed their forces in Baku, Batum, Tiflis, Kars (12 January – 8 June 1919), Shushi and Yerevan (7 February – 28 August 1919), where they stationed their Southern Command of the 27th Division from 4 April to 14 June.⁶ The presence of British forces served multiple purposes: 1) to exploit the natural resources, economic and strategic advantages of Transcaucasia, 2) to safeguard their routes towards India, and 3) to prevent the restoration of any Russian influence to the south of the Caucasus range. They also strived to counter the Bolshevik propaganda in Turkey and Iran. Generally, the main Entente powers followed their secret agreements of 1915–1916 to avoid unnecessary conflicts.

Furthermore, the British governorship in Nakhijevan (which lasted only from 3 February to 3 May 1919), with its troops stationed since 15 February⁷ of the same year, preserved peace and stability in the district. The soldiers kept order and had a reasonable degree of control over the situation, although they left the area well before the final decision of the Paris Peace Conference. However, on 13 May 1919 Nakhijevan was transferred to Armenia by British General K.M. Davie

⁵ See the letter by the Commander of the British forces in Transcaucasia Major General W.M. Thomson to the Prime Minister of the Republic of Armenia H. Kajaznuni, dated 6 April 1919: NAA, f. 200, r. 1, f. 243, p. 99; **Հայաստանի Հանրապետությունը** 2000, 97–98. On 12 April he invited the Government of Armenia to enter its Army into Nakhijevan: NAA, f. 200, r. 1, f. 22, p. 68; **Նախիջևան Շարուրը** 1993, 65. The meeting of the Prime Minister A. Khatisian with the Commander-in-Chief of the British Army in the Orient General G.F. Milne on 30 April 1919, when the latter confirmed the withdrawal: NAA, f. 1021, r. 2, f. 1023, pp. 1, 6.

⁶ NAA, f. 199, r. 1, f. 12, p. 127; **Hovannisian** 1971, 61, 163, 202; **Մախ-մուրյան** 2001, 65–67.

⁷ **Hovannisian** 1971, 232.

on behalf of all Allies, and the Paris Conference always regarded all Yerevan Province as a indubitable part of the Republic of Armenia.⁸ Two British Governors, Lieutenant Colonels F.E. Laughton J.C. Simpson, commanded a battalion here.⁹ And the Armenian government worked urdently to control this very important region.

The Armenian Entrance to Sharur-Nakhijevan

The British decision to withdraw from Nakhijevan, announced by the Commander-in-Chief of the British forces in Transcaucasia Major General W.M. Thomson to the Prime Minister of Armenia H. Kajaznuni, in a letter of 6 April 1919,¹⁰ created a new danger of inter-ethnic strife affecting from 54,209 to 83,374 local Armenians and refugees.¹¹ The Armenian government discussed the matter and agreed to General Thomson's note of 14 April, which assigned the district to Armenia. On 17 April the Minister of the Interior A. Khatisian consulted with General Davie in Alexandropol, and D. Kanayan had drafted a plan discussed by Davie and Governor Simpson two days later. Although this scheme was elaborated by a special committee in cooperation with Khatisian, governor-to-be Gevorg Varshamian and

⁸ It was Bolshevik Moscow power that on 30 June, 1920, for the first time announced Nakhijevan as a disputed territory (**Нагорный Карабах** 1992, 519). In a Russian-Armenian agreement of 10 August 1920, they recorded that this, now disputed district would be occupied by the Red Army, without any prejudice to its further fate (NAA, f. 200, r. 1, f. 581, p. 262; **Геноцид армян** 2003, 125).

⁹ **Махмуриян** 2002, 53.

¹⁰ NAA, f. 199, r. 1, f. 12, pp. 86–87; **Зограбян** 2012, 203.

¹¹ The second data refers to Sharur-Nakhijevan combined; thus Armenians constituted 39,6 or 36, 8 per cent of all inhabitants. The Musulman population was equal to 81.191 and 139.684 dwellers or 59,3 and 61,5 per cent, correspondingly. See: **L'Arménie Transcaucasienne** 1919, 51.

War Minister General H. Hakhverdian,¹² Drastamat Kanayan (Dro) was its main author.

He wanted to incorporate Sharur-Nakhijevan in three stages: «Davalu and the rest of the Vedichai-Sadarak zone [on] May 1–5, Bash-Norashen to Nakhichevan [on] May 5–10, Nakhichevan to Ordubad and Agulis [on] May 10–15. The 1/2 Rajputs¹³ move into Sadarak and stand guard along the railway from that pivotal village to Nakhichevan, a distance of some 40 miles. British observers should be sent to the occupied settlements to witness that he is treating all nationalities equally, as he intends to disarm the entire population irrespective of race».¹⁴

Having accepted the Armenian scheme, General Davie informed the Prime Minister on 24 April that the integration of Nakhijevan was to begin on 1 May 1919. Military Governor J. Simpson was ordered to send 100 soldiers each into the villages Davalu, Sadarak, Yaidji and Jagri to keep them under the control. The Armenian detachment included 2,000 infantrymen, 4 field guns and 4 squadrons of cavalry.¹⁵ This work was completed on 30 April, when General G. Milne, Commander-in-Chief of the Black Sea Army, visited Yerevan. During his meeting with acting Prime Minister A. Khatisian, General Milne informed that his troops would be withdrawn from Nakhijevan in three

¹² **Նախիջևան Շարուրը** 1993, 65–66, 90–92; NAA, f. 200, r. 1, f. 92, p. 230.

¹³ Rajputs are landowners and warriors from the 2nd social strata of Kshatriyas; they belong to different religions and live in central, western, eastern India, in southern and eastern Pakistan. By mid-June of 1919 Rajput battalion as a detachment of the Indian Army and a unit of the British Imperial Army had helped to install Armenian administration at Kars and Nakhijevan: **Hovhannisian** 1982, 62.

¹⁴ **Hovhannisian** 1971, 239.

¹⁵ NAA, f. 199, r. 1, f. 43, p. 130; NAA, f. 200, r. 1, f. 92, p. 233; **Hovhannisian** 1971, 240.

weeks. General Thomson demanded that the entry into the region had to be peaceful and the entire operation had to be carried out with the direct participation of General Davie.¹⁶

Then, on 3 May 1919, Gevorg Varshamian was appointed Governor of the Nakhijevan Region (Oblast) by acting Minister of the Interior, S. Manasyan, and Khatisian met with General Thomson in Tiflis. The British threatened to ban the repatriation of Armenians into Nakhijevan if their Artsakh compatriots did not surrender to the Governor from Baku. However, this threat proved ineffective. Khatisian described his policy as identical to the Turkish one and categorically refused to discuss any conditions.¹⁷ On the same day, General Davie and Commander of the Yerevan District D. Kanayan issued a joint «Order to the Population of the Nakhijevan District».¹⁸ This document, called «The Davie-Dro Declaration», began: “The War is finished, the suffering and torture of the people must come to an end”, because the Yerevan detachment headed by Kanayan had come to ensure peace for all inhabitants. The Commander of the Yerevan District demanded absolute discipline from his men. He appealed: “I am also addressing you, inhabitants of Nakhichevan. I have come to Nakhichevan with my troops on the order of my government and the Allies to bring back to their homes both Armenian and Muslim refugees”.

So, the Armenians returned home to cultivate their fields and to restore a peaceful life without racial or religious prejudice. Every soldier and militiaman had to protect every life and property, to maintain good neighborhood, freedom and equality. However, all the

¹⁶ NAA, f. 1021, r. 2, f. 1021, pp. 1, 6.

¹⁷ NAA, f. 201, r. 2, f. 82, p. 1; NAA, f. 1021, r. 2, f. 962, p. 36.

¹⁸ NAA, f. 200, r. 1, f. 212, p. 194; **Նախիջևան Շարուրը** 1993, 102–104. Its English translation: United States National Archives, Record Group 256, class 184.021/doc. 15 (following: US NA), cited in **Hovannisian** 1971, 243. Also: **Զոհրաբյան** 2002, 93–94.

lands confiscated from Armenians had to be returned to their owners, government instructions had to be obeyed and the Transcaucasian banknotes, called Bones, were put into obligatory circulation, since the local population widely employed Turkish currency. There would be no requisitions, and the army's purchases would be paid for in cash. Otherwise, his servicemen (soldiers) would face martial law.

However, Thomson created new obstacles. That's why General Davie and A. Khatisian made their urgent trip to Tiflis from 8 to 11 May. The matter is that the British strived to counterweight the Armenian success at Nakhijevan by subordinating of Zangezur to Baku. On 9 May 1919 one of his colleagues went to Goris with armoured cars where he received a reply that Armenians would fight any British troops in case they tried such a thing.¹⁹ W. Thomson then blackmailed that he would forbid Armenian repatriation in Nakhijevan if the Yerevan Government didn't surrender Karabakh with Zangezur. On 7 May 1919, through written communication and during the meetings on 9–10 May in Tiflis, Khatisian and General Davie neutralized Thomson's reluctance. Acting Prime Minister Khatisian angrily explained that he had no control over the Regional Council in Zangezur. General Davie added in a letter to Thomson of 7 May: "As to the question of suspending the movement into the Nakhichevan area, I feel strongly that this will be fatal to our prestige and will have a disastrous effect on the situation amongst the Tartar population not only in the Nakhichevan but also in the Kars area. I beg that the repatriation and advance be allowed to continue as arranged. If this is suspended, it will

¹⁹ NAA, f. 200, r. 1, f. 303, pp. 34–35; NAA, f. 200, r. 2, f. 37, pp. 9–17; US NA, RG 256, 184.021/23; **Գրիգորյան** 1989, 84–86; **Нагорный Карабах** 1992, 230; **Махмуриян** 2002, 70–72.

affect ...the refugees, the Army and the very existence of the Armenian government itself. I cannot urge this too strongly".²⁰

Finally, they obtained Thomson's consent and returned to Armenia on 12 May. On 14 May 1919 General Davie, Khatisian, Governor G. Varshamian and other officials had entered the city of Nakhijevan. Then came the expeditionary force and 50,000 refugees; 8,000 more had died of hunger and deprivation.²¹ The newcomers were greeted by Lieutenant-Colonel Simpson, the Rajput guard of honour and Kerbalay Ali Khan Nakhichevanski,²² the former local war minister and a Colonel of the Russian Army, along with other members of the Muslim Council.

"When Davie announced that Sharur and Nakhijevan were to be temporarily united with the Armenian Republic by decision of the Great Powers", decried the injustice. On 16 May he and his team declared that they would work only with a civilian governor without other Armenian officials and categorically forbade any repatriation. Then Khatisian promised at the session of the Muslim National Council to establish a mixed administration with a Muslim Assistant Governor. He explained that Armenian troops would only maintain order, but the right of Armenian refugees to reclaim their properties to reclaim their property was inviolable.. He also proclaimed "a new era of friendly relations" and Davie repeatedly cited "His Majesty's Government".²³ As a result the local ring-leaders obeyed.

²⁰ In detail: **Нованниан** 1971, 244; **Зюграбян** 2012, 213–216.

²¹ NAA, f. 199, r. 1, f. 52, pp. 8–9; NAA, f. 1021, r. 2, f. 962, p. 36; **Зюграбян** 2012, 208; **Հոհրաբյան** 2002, 99–101.

²² The former war minister of the short lived Arasdayan Republic, announced by the retreating Ottoman Army on 5 December 1918, and proclaimed to be incorporated into the puppet «Autonomous South-West Caucasus Republic» with the center at Kars on 17 January 1919. The «South-West Caucasus» was declared to become an administrative unit of the Ottoman Empire.

²³ **Нованниан** 1971, 245.

A week later, on 20 May 1919, 2,000 Armenian infantrymen under Major General G.H. Shelkovnikian, with 4 field guns and 4 cavalry squadrons, including the steadfast Sasun squadron led by Mushegh Avetisian, entered Nakhijevan. On 4 June the Armenian government united the Sharur-Daralagyaz and Nakhijevan districts into a short-lived Governorate-General under the leadership of Shelkovnikian.²⁴

Since April this administrative unit had been subdivided into the districts of Goghtan (Ordubad), Nakhijevan, and Sharur, with their respective administrative centres in Agulis, Nakhijevan, and Bash-Norashen.²⁵ Regarding the events in May and June, the British Armenian historian Acaby Nassibian noted that the fate of this district was decided not by the Muslim rebellion of 20–25 July, led by Turkish officers, but elsewhere. She meant that this outcome was produced in London, where politicians understood the vulnerability²⁶ The politicians in London understood the vulnerability of Armenia and realized that the withdrawal of their troops would lead to catastrophic bloodshed in the region. So it came as no surprize to the British policymakers in London and Paris that the fierce fighting in the district in July was far beyond the strength of the Armenian Army. With the retreat of the British detachments, this newly formed state had to endure an extremely hard time of Tatar and Turkish warfare all over its territory, from Kars till Zangezour, Karabakh and at Vedi-Basar, 20 miles from the capital.

²⁴ **Նախիջևան Շարուրը** 1993, 68–69; **Makhmourian** 2016, 350; also: NAA, f. 200, r. 1, f. 193, pp. 222–225 rev. and **Gharibyan** 2014, 187.

²⁵ **Hovannisian** 1971, 238.

²⁶ **Nassibian** 1984, 157.

Armenian Governorship and its problems

The Armenian administration of Nakhijevan clearly saw that Kerbalay Ali Khan Nakhichevanski, Samed Bey Jamillinski eagerly obeyed orders of the Ottoman colonel Halil Bey. As G. Makhmourian notes: In the middle of April 1919 the Ottoman High Command “sent Halil on a mission to Nakhijevan; he was appointed chief of staff of all Muslim forces in this district. He was supported with money, ammunition and up to 3,000 soldiers from the Turkish 11th Caucasus Infantry Division quartered in Bayazet. The local population was obliged to undergo military training, and those villages which were not eager to fight, were suppressed”.²⁷

Dro reasonably asserted that he had to control Kars with Nakhijevan in order to keep Yerevan secure. And when the British Army Command became aware of the intense Pan-Turanian activity in these two regions, it arranged for their additional inclusion in the Republic of Armenia. By order of 4 April 1919, General K.M. Davie was appointed to lead the Southern Command of the 27th Division. His sector included Yerevan, the neutral zone of Borchalu, entire Nakhijevan and the Province of Kars. Forty nine Imperial officers were put in charge of the troops in this area. Davie was instructed to hand over Kars Province and Nakhijevan to the Armenian government until the final settlement at the Paris Peace Conference.²⁸

The British were aware that the Muslim Council of Kars had never cut connections with the 9th Ottoman Army quartered at Erzerum. Due to their total disobedience, the “Autonomous South-West Caucasus Provisional Government” and all Turkish officers were arrested on 12 April 1919, and deported. On 19 April Kars Province was handed over to the Armenian Governor S. Korganian. The Turkish population

²⁷ Մախմուրյան 2017, 218:

²⁸ Hovannisian 1971, 215; Nassibian 1984, 156.

welcomed the repatriation of Armenians and remained quiet even sending a letter of gratitude.²⁹

Regarding Sharur-Nakhijevan, the Armenian government planned to incorporate this fortress of Yerevan into the Republic as one of its provinces. Besides, the Armenian leaders strived to reach the borders of Iran, to exploit the railway Yerevan – Julfa and thus to keep the southern gate of international trade safe and secure. Their installation in the district was paralleled with the quick (rapid) evacuation of the British troops, though it was evident that the Armenian army, administration and refugees needed time to accommodate (adjust). Despite this, the Armenian Governor Varshamian had only two weeks of stability. On 1 June 1919 the Colonel J. Simpson's battalion headquarters departed from (left) Nakhijevan. The total evacuation of the British troops had been completed on 7 June 1919.

The Armenian administration had to deal with the grave problem of repatriation. Approximately 50,000 souls streamed back to their native villages, where they were not welcomed by Muslims, who had to return all the grabbed lands and property to their former Armenian owners. At the same time, most of refugees disregarded government's efforts to regulate the repatriation, although the government provided all assistance it could. The Cabinet allocated one million rubles to stock food and supplies at stations along the routes of return; a special committee of the Parliament appointed administrative commissars for each reoccupied village, district, and county. A mounted militia of 100–200 men was organized for each county. It selected officials to arrange the resettlement of refugees. Roadside rest, food, and medical stations were established to keep these people on the main roads in order to avoid incidents. In the first stage, only native inhabitants could return. After that, the commissars were to determine the remaining vacant

²⁹ **Махмуриян** 2002, 63–64; **Gharibyan** 2014, 187.

land for the repatriation of other refugees as well. In addition, the Parliament appointed its own commissars, native to each of the affected districts, to act as the highest authority during the reparation operations.³⁰

On 6 June 1919 the government also joined the district of Daralagyaz to the province of Nakhijevan. The capital of the province was credited with 15,000 rubles and from 14 June to 10 July 1919 this new unit was guided by the Governor General G. Shelkovnikian.³¹ It did not help, as the main problem of the authorities was their military weakness: Armenians desperately needed foreign armed assistance. Though the locals were divided “into rival groups of Turks, Tatars and Kurds, almost all were united in irreconcilability to the alien Armenian Government, - notes Prof. R. Hovannisian. - ...The departure of the small but awe-inspiring British contingents ... gave reason to believe that the Armenia’s good fortune would not last long”.³² His opinion was proved by the reports of 12 and 15 June from the Chief of Staff of the Yerevan Detachment, Captain S. Pritomanov; from General H. Hakhverdian; and by the letter of 3 July 1919 from D. Kanayan to the Minister of the Interior S. Manasyan.

Captain S. Pritomanov informed that Muslims from the city of Nakhijevan under the command of Kerbalay enlisted volunteers and prepared for mobilization. They attacked Armenian soldiers near Ulnia-Norashen and Shahtakht and took six women and one man captive from the villages of Sultan-Bek and Badamlu. In other villages (Dasharkh, Engija) they propagated to prepare for an insurrection. Chief of Staff of the Commander-in-Chief of the Armenian Army, Major General Hakhverdian told about three officers from Baku, who

³⁰ Hovannisian 1971, 247.

³¹ Նախիջևան Շարուրը 1993, 68–69:

³² Hovannisian 1971, 248. Also: Զոհրաբյան 2002, 115–117.

consulted the leader of the Nakhijevan Muslim Council Sultanbekov in Engija, delivered 2,000 infantrymen and 2 cannons to this village and prepared a large-scale uprising in the district. In his turn, Commander of the Yerevan detachment wrote that there were no Armenian judicial bodies in Sharur; the district commissar could not visit the Muslim villages and was completely disregarded. Kanayan required to send more civil officials and military units to this area.³³

As for the Diplomatic Representative of Azerbaijan in Erevan, Mohammed Khan Tekinskiy, he emphasized in his telegram to the Foreign Minister M. Yu. Jafarov on June 22 that “Armenia was the only veritable enemy of Azerbaijan. The future of the nation summoned the Republic of Azerbaijan to rise”. However, “whether the barriers between Russian Armenia and Turkish Armenia would be lifted was incumbent upon the decisions of the Paris Peace Conference and the actions of the Allied Powers.” (it would be stylistically better to leave a passage as one quote)³⁴ Taking into account that Ottoman Turks and Tatars of the region prepared to fight as a combined force, the conditions for Armenians were worsening every day.

Armenian Administration in the District of Nakhijevan

The Armenian administration in Nakhijevan tried to establish peaceful inter-ethnic relations. A resident of Agulis, H. Hakhnazarian, witnessed that after a short visit of six British officers to their city at the beginning of March 1919, these relations improved considerably everywhere.³⁵ Later on, “when the district of Nakhijevan became part

³³ NAA, f. 199, r. 1, f. 50, pp. 40, 44, 46, 50; **Зограбян** 2012, 228.

³⁴ **Hovannisian** 1971, 249.

³⁵ Agulis was the centre at the district of Goghthn, unit of the Vaspurakan and Syunik Provinces. It's toponym meant «rich with gardens», had been recorded in 11th century, and the spot itself became a city in the 17th century. Lower and Upper Agulises are located 7 and 10 km to the north-west of Ordubad; in

of the Republic of Armenia, Governor General of the district Gevorg Varshamian visited Agulis among other places. The inhabitants of the township gave [him] a splendid welcome. ...Vahab Effendi, who worked as a teacher in the Turkish quarter of Agulis, conveyed the obsequious obedience of all the local Turks to the Armenian authorities".³⁶ As we see, people wanted and could leave peacefully under the Erevan-appointed administration without any deleterious influence from outside.

We should note that repatriation of about 50,000 souls included provision of seeds, repair of the devastated houses, establishment of ceramic and carpentry workshops, etc. Thus, General Inspector of Sharur-Nakhijevan Aram Makarian reported that by 28 May 1919 his administration had opened a hospital, several mills and food stations in Bash-Norashen, Khanlukhlar and Nakhijevan. The station in Nakhijevan provided food for 150 Armenians and 150 Turks equally since 15 May 1919; the station in Khanukhlar fed additionally 176 people from the Assyrian village of Siagut. Each received 675 grams of bread and one fish daily. On 27 May the Mayor of Nakhijevan had a conversation with Varshamian and expressed his willingness to obey Erevan's instructions. He was informed of the future general elections in the city on the condition, that the Muslim and Armenian sides would each elect 8 representatives. The mayor's promises contradicted to the situation in the city, where the entire Armenian quarter had been destroyed and its European-style buildings had been pulled down to basis. All its

1904 it had 2205 Armenian and 731 Tatar dwellers who lived in 11 quarters (8 of them – Armenian) and kept 2 bathes, 100 trade shops, Gymnasium for Girls and library with reading hall. The city of Agulis was the capital for the district Goghthn – famous with its fruits and musicians. Parents of the eminent composer Aram Khachaturian (1903–1978) – Yeghia and Gumash were born here. See: **Հակոբյան, Մելիք-Բախչյան, Բարսեղյան** 1986, 27: **Այվազյան** 2005, 14.

³⁶ **Hakhnazarian** 2013, 155.

hospitals, schools and churches were demolished and preserved bloody stains on the walls. A lot of damage was inflicted after 3 May 1919, but the British authorities did not prevent these actions.³⁷

Although the officials appointed by Erevan tried to establish peace and cooperation, the situation deteriorated as the the Ottoman Army prepared to attack. This new Turkish-Tatar mutiny took place from 20 to 25 July 1919. Well-coordinated and fierce fighting took Armenian civilians and soldiers unaware. The operation was led by Hall bey in Sharur with 30 Turkish officers (including gunners) all around the province, who were commissioned from Erzerum. The rulers of Baku appointed officers and allocated 25 million Russian gold rubles. As a result, the Army of the Republic of Armenia lost 26 officers and 200 privates, and withdrew after six days of intensive fire, while the Tatar-Turkish bands demolished 45 villages and killed 10,000–12,000 people.³⁸ After 25 July 1919, there was no Armenian administration in this country. In August 1919 Samed bey Jamalinskiy was appointed the local Governor General, while Halil bey, Commander-in-Chief of the Tatar troops, asked for new officers from Erzerum.³⁹

The U.S. Vice-Consul H.A. Doolittle reported to his Diplomatic Mission at Paris: “The Turks apparently intend the total extermination of the Armenian race. Turkish emissaries inspire (are stirring up) the warlike attitude of Azerbaijan and are arousing the Tartars in the districts south-east of Erivan along the Persian border where Tartar forces have been massing for some time, with the purpose, according to information received by Armenian government, to totally wipe out or drive away Christian population and to connect up Turkey and

³⁷ NAA, f. 201, r. 1, f. 621, p. 2; **Зограбян** 2012, 222, 225.

³⁸ NAA, f. 199, r. 1, f. 9, p. 91–91 rev.; **Հոհրաբյան** 2002, 152–156, 166–167; **Makhmourian** 2016, 358–364; **Armenia in Documents** 2020, 165–167.

³⁹ In detail: **Karabekir** 1960, 328–330.

Azerbaijan by means of a broad Mohammedan belt".⁴⁰ G. Makhmourian presents archival records on victims: "The British and especially the American Relief officers, who fled Persia from this city on July 28, 1919, had testified the tremendous quantity of beheaded and mutilated human corpses in the river of Araxes at the bridge of Jugha. All tributaries of the river had been blocked up by the dead bodies. American establishments and warehouses all around the district had been robbed and destroyed".⁴¹

This revolt against the Armenian authorities continued until August 1919, when the U. S. Colonel William Haskell, the High Commissioner to Armenia appointed by the Paris Peace Conference, arrived in Yerevan on 21 August. He negotiated an American General Governorship in Nakhijevan and signed a draft agreement with the Prime Minister in Baku on 29 August 1919 to administer the neutral zone of Sharur-Daralagyaz and Nakhijevan under an American Governor General.⁴² However, (due to the lack of a military force,) only relief officers were accommodated in the area. This situation preserved until 12–25 July 1920, when the Armenian detachment under General Shelkovnikian implemented its military expedition to Sharur-Nakhijevan. This new, successful process was drastically altered by the Red Army intervention and by the subsequent Treaties of Moscow and Kars signed in 1921.

To summarize, the Armenian Governorship at Nakhijevan from 3 May to 25 July 1919 was overthrown by the Muslim National Council in cooperation with the Ottoman army and the official Baku. The latter strived to occupy and annex everything it could, regardless of ethnic

⁴⁰ US NA, RG 256, 184.021/126/Encl. 1; RG 59 860J.01/30 in: M820/Roll 230/vol. 204/ NAA, microfilm collection 2.

⁴¹ NAA, f. 200, r. 1, f. 357, pp. 40; NAA, f. 201, r. 1, f. 170, p. 20; **Ավետիսյան** 1996, 193; **Մախմուրյան** 2017, 219–220.

⁴² NAA, f. 275, r. 5, f. 101, pp. 88–89; 40; **Chichekian** 1967, 61.

composition or history. The only thing that mattered was military advantage. The Paris Peace Conference never considered Nakhijevan to be Ottoman or Azerbaijani territory. However, the local Muslim National Council had remained active since July 1918 and gained much from the sovietization of Azerbaijan in April 1920.

According to the right opinion of the young scholar A. Eprikyan, the Republic of Armenia did not have enough strength to set up its control over Nakhijevan; when the British forces withdrew, the Armenian authorities could operate only in the main cities or villages. Within just two and a half months of Armenian administration and one and a half months after the British withdrawal the Erevan officials were forcefully ousted by the Turkish-Tartar mutiny.⁴³

Conclusion

The British troops did not complete their main task of securing peace and safety of Armenians. They withdrew when they decided to, clearly realizing that the Armenians in Nakhijevan would be attacked without meanings to preserve their administration. Thus, they were diplomatically pro-Armenian, but in realpolitik anti-Armenian. It is not correct that the British governorship lasted from January 26 to June 1 1919. Since their order urged a protest from official Yerevan, this governorship lasted from February 3 to May 3 1919. And the Armenian governorship functioned from May 3 to July 25 1919. The Republic of Armenia did everything to protect and revive its district, but it didn't get any reliable allies or protectors. The assistance given to his Republic was constantly too few and too late to withstand the active intrusion of Baku and the Ottoman Army. The local Tatar and Kurdish population, which feared repatriation of Armenian refugees and

⁴³ **Եփրիկյան** 2020, 98–99, 108–109, 226; also: **Makhmourian** 2020, 252–253.

restitution of their land and property, took up arms to prevent this process.

Besides, the Armenian governorship had a precarious material and political basis but its Army was quite limited. The Tatar and Kurdish majority in Sharur-Nakhijevan was aggravated by the massacres committed by the regular Ottoman Army and the local population in July – August 1918 when large numbers of the Armenian population were killed and around 100,000 were expelled from their homes. When the British support was weak during their own rule, Russia was in the civil war and isolated from Armenia, including Nakhijevan. Although we know that a military expedition to this district under General Shelkovnikian on 12–25 July 1920 was interrupted by the Russian Red Army, after the local council had twice announced its capitulation with subordination to the Erevan government on 20 and 25 July.

In 1918–1920 the local Muslim Council in Sharur and Nakhijevan benefited to the full from Turkish assistance. The only hope for Erevan in the second half of 1919 remained the joint assistance of the Paris Peace Conference, which sent the U. S. Colonel W. Haskell as High Commissioner to Armenia to establish peaceful coexistence, combined with the neutral Nakhijevan district as American Governorship General.

BIBLIOGRAPHY

- Armenia in Documents** of the U.S. Department of State 1917–1920, 2020. Comp. and transl. by G.G. Makhmourian. Yerevan, “Institute of History NAS of Armenia”, 560 p.
- Chichekian G.** 1967, The Territorial Evolution of Armenia since 1639, A Study in Political Geography, Ottawa, “University of Ottawa”, 135 p.
- Gharibyan A.** 2014, The Issue of Nagorno-Karabakh in 1918–1920 and Great Britain, Yerevan, «Yerevan State University Press», 246 p.
- Hakhnazarian H.** 2013, Goghtan District, Yerevan, Patronage of Calouste Gulbenkian Foundation, «Research on Armenian Architecture», 201 p.

- Hovannisian R.** 1967, *Armenia on the Road to Independence 1918*, Berkeley & Los Angeles, "University of California Press", 364 p.
- Hovannisian R.** 1971, *The Republic of Armenia, Vol. I The First Year 1918–1919*, Berkeley & Los Angeles, «University of California Press», 547 p.
- Hovhannisian R.** 1982, *The Republic of Armenia, Vol. II From Versailles to London, 1919–1920*, Berkeley & Los Angeles, «University of California Press», 603 p.
- Karabekir K.**, *Istiklâl Harbimiz*, Istanbul, «Türkiye Yaynevi», 1960, 1171 s.
- L'Arménie Transcaucasienne** 1919, *Territoires, Frontières, Ethnographie, Statistique*, Paris, «Délégation de la République Arménienne a la Conférence de la Paix», Décembre, 53 p.
- Makhmourian G.** 2016, *Collection of Papers Relating to the Armenian District of Nakhijevan (1918–1920) From the U.S. Department of State and the National Archives of Armenia*, «Fundamental Armenology», Yerevan, № 2 (4), p. 346–381.
- Makhmourian G.** 2020, Book Review. Եփրիկյան Արմինե, Նախիջեվանը 1917–1921 թթ. (Երևան, Հեղինակային հրատ., 2020, 324 էջ) Eprikyan Armine. Nakhijevan in 1917–1921, (Yerevan, Publ. by the author, 2020, 324 p.), "Review of Armenian Studies," Yerevan, № 3, p. 248–257.
- Nassibian A.** 1984, *Britain and the Armenian Question 1915–1923*, London, Sydney, «St. Martin's Press», 294 p.
- National Archives of Armenia**, Yerevan, fund 199, reg. 1, files 9, 12, 38, 50, 52; fund 200, reg. 1, files 22, 193, 209, 212, 243, 291, 303, 357, 581; reg. 2, file 37; fund 201, reg. 1, files 170, 621; reg. 2, file 82; fund 1021, reg. 2, files 962, 1021, 1023.
- Record Group 256 Records of the American Commission to Negotiate Peace, class 184.021/ documents 15, 23, 126.
- United States National Archives**, Washington D.C., Record Group 59 General Records of the Department of State, class 860J.01/document 30.
- Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, Документы и комментарий** 2003, ред. и сост. Ю.Г. Барсегов, т. 2, ч. 1, Москва, «Гардарики», 912 с.
- Зограбян Э. А.** 2012, *Шарур-Нахичеван в 1918–1919 гг. (история геноцида нахичеванских армян)*, Ереван, «ЕГУ», 376 с.

- Кавказский календарь** на 1915 годъ (LX г.), 1914. Под ред. А.А. Эльзенгера и Н.П. Стель-машука. Тифлисъ, «Типографія Канцеляріи Намѣстника Е.И. В. на Кавказѣ», 1013 с.
- Махмурыан Г.Г.** 2002, Политика Великобритании в Армении и Закавказье в 1918–1920 гг., Бремя белого человека, «Лусакн», Ереван, 309 с.
- Нагорный Карабах в 1918–1923 гг.** 1992, Сборник документов и материалов, ред. В.А. Микаелян, Ереван, «НАН РА», 754 с.
- Այվազյան Ա.Ա.** 2005, Նախիջևան 1905 թ. եւ 1918–1919 թթ. կրակե շրթայի գոյամարտերում: Երևան, «Ա. Այվազյան», 432 էջ:
- Ավետիսյան Մ.Ա.** 1996, Նախիջևանի պատմության վավերագրեր (1889–1920 թթ.), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, № 3, էջ 186–196:
- Գրիգորյան Ռ.Ա.** 1989, Փաստաթղթեր Զանգեզուրի 1918–1919 թթ. ինքնապաշտպանական կոմիտեի մասին, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», № 6, էջ 73–88:
- Եփրիկյան Ա.** 2020, Նախիջևանը 1917–1921 թթ. Երևան, «Շեղինակային հրատ.», 324 էջ:
- Զոհրաբյան Է.** 2002, Նախիջևանյան հիմնահարցը և Հայաստանի «դաշնակիցները» (1918 թ. դեկտեմբեր – 1920 թ. ապրիլ), Երևան, «Շեղինակային հրատ.», 265 էջ:
- Հակոբյան Թ.Խ., Մելիք-Բախշյան Ստ.Տ., Բարսեղյան Հ.Խ.** 1986, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, 5 հատորով, հատ. 1, Երևան, «ԵՊՀ», 991 էջ:
- Հայաստանի Հանրապետությունը** 1918–1920 թթ. (քաղաքական պատմություն) 2000, Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, խմբ.՝ Գ. Գալոյան, Վ. Ղազախեցյան, Երևան, «Գիտություն», 455 էջ:
- Մախմուրյան Գ.** 2001, Անգլիական ռազմական վարչակարգը Անդրկովկասում և Հայաստանի կառավարությունը (1918 թ. դեկտեմբեր – 1919 թ. օգոստոս), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», № 2, էջ 62–80:
- Մախմուրյան Գ.** 2017, Նախիջևանն ըստ Մ. Նահանգների Պետքարտուղարության եւ Հայաստանի Ազգային արխիվի փաստաթղթերի (1918–1920), «Հայկազեան Հայագիտական Հանդես», Պէյրուֆ, հատ. 37, էջ 207–244:
- Նախիջևան Ծարուրը** 1918–1920 թթ., Փաստաթղթեր և նյութեր 1993, խմբ. Վ. Ն. Ղազախեցյան, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, № 1–2, էջ 22–387:

Մաջիդ Վ. Քարիմի, Երևանի Պետական համալսարանի արևելագիտության ֆակուլտետի ասպիրանտ, Նախիջևանի հայկական նահանգապետության ճակատագիրը 1919 թ.

Ամփոփում

1919 թ. մայիսի 3-ին բրիտանական 27-րդ դիվիզիայի հարավային թևի հրամանատար գեներալ Ք. Դևիի ու Երևանի շրջանի զորապետ Դ. Կանայանի՝ Նախիջևանի շրջանի ազգաբնակչությանն արձակած հրամանով Նախիջևանի հայկական նահանգապետությունը փոխարինեց բրիտանական ռազմական նահանգապետությանը:

Թեև բրիտանական հրամանատարությունը հայտարարում էր, որ բրիտանական նահանգապետությունը գործում էր 1919 թ. հունվարի 26-ից մինչև նույն թվականի հունիսի 1-ը, իրականանում այն Հայաստանի Հանրապետության արտգործնախարար Ս. Տիգրանյանի հետ փոխգնդապետ Ֆ. Լաուրթնի կնքված համաձայնագրով գործել է 1919 թ. փետրվարի 3-ից մինչև նույն թվականի մայիսի 3-ը: Գ. Վարշամյանը 1919 թ. մայիսի 3-ին նշանակվեց Նախիջևանի մարզի նահանգապետ, և հայկական նահանգապետությունը գործեց մինչև 1919 թ. հուլիսի 25-ը:

1919 թ. մայիսի 14-ին երկրամաս եկան վարչակազմը և 50 հազար գաղթական, մայիսի 20-ին՝ 2 հազար զինվոր ու չորս հեծելավաշտ: Հունիսի 14-ին գեներալ-մայոր Գ. Շելկովնիկյանը նշանակվեց Շարուր-Նախիջևանի գեներալ-նահանգապետ:

Գաղթականներին վերադարձնում էին իրենց ունեցվածքը, օգնում մշակելու հողը: Սակայն, թուրքական բանակի և Ադրբեջանի կառավարության դրոճմամբ, Նախիջևանի մահմեդական խորհուրդը 1919 թ. հուլիսի 20-ին սկսեց խռովություն, որը շարունակվեց

մինչև հուլիսի 25-ը: Մարտերի ընթացքում զոհվեց 226 հայ զինվոր, ավերվեց 45 հայկական գյուղ, կոտորվեց 10–12 հազար հայ:

Քանախի բաներ' Նախիջևան, Հայկական նահանգապետություն, Բրիտանական ռազմական նահանգապետություն, Գևորգ Վարշամյան, զորավար Գրիգոր Շելկովնիկյան, զորավար Քեյրթ Մեյտլենդ Դէվի, Մահմեդական խորհուրդ:

Маджид В. Карими, *аспирант факультета востоковедения Ереванского Государственного университета*,
Участь Армянского губернаторства Нахиджеван в 1919 г.

Резюме

3 мая 1919 г. приказом командира южным флангом 27-й британской дивизии генерала К. Дэви и начальника Ереванского отряда Д. Канаяна, отданным населению Нахиджеванского округа, армянское губернаторство Нахиджевана сменило британское военное губернаторство.

Хотя британское командование объявляло, что британское губернаторство действовало с 26 января по 1 июня 1919 г., на самом деле оно начало функционировать 3 февраля 1919 г. в результате соглашения между министром иностранных дел Республики Армения С. Тиграняном и подполковником Ф. Лаутоном и в результате просуществовало до 3 мая 1919 г. 3 мая Г. Варшамян был назначен губернатором Нахиджеванской области, и армянское губернаторство функционировало до 25 июля 1919 г.

14 мая 1919 г. в край прибыла администрация, а также 50 тысяч беженцев. 20 мая туда вступили 2 тысячи солдат-пехотинцев и 4 эскадрона кавалерии. 14 июня генерал-майор Г. Шелков-

никян был назначен генерал-губернатором Шарура-Нахиджевана.

Беженцам возвращали их имущество, помогали в обработке земли. Однако по распоряжению турецкой армии и азербайджанского правительства Нахиджеванский мусульманский совет поднял мятеж, длившийся с 20 по 25 июля. В боях погибло 226 армянских военнослужащих, были разрушены 45 армянских деревень, были вырезаны 10–12 тысяч армян.

Ключевые слова: Нахиджеван, Армянское губернаторство, Британское военное губернаторство, Геворг Варшамян, генерал Григорий Шелковникян, генерал Кейт Мейтленд Дэви, Мусульманский совет.

VARTAN Z. MATIOSSIAN

Eastern Prelacy of the Armenian Apostolic Church, New York

PhD in History

varny1@yahoo.com

 0009-0008-5816-5330

DOI: 10.59523/1829-4596.2023.1(26)-104

NIKOL AGHBALIAN'S MINISTERIAL LEGACY (1919–1920)*

Key words: Republic of Armenia, Nikol Aghbalian, education, educational record, culture, literature, Tiflis.

Introduction

Nikol Aghbalian (1873–1947) was Minister of Public Education and Culture of the First Republic of Armenia for less than a year, but he built a remarkable legacy, as outlined in the following pages, based on published documents and press materials.¹

For more than half a century, from the 1890s until his death, Aghbalian polished and developed his multifaceted personality as an experienced educator, an accomplished Eastern Armenian literary critic, a skilled philologist and linguist, a conscientious party worker, and a well-forged publicist and editor. In a letter addressed to poet Hovhannes Tumanian in 1904, Aghbalian, then 29-years-old, quoted the lines of another poet, Avetik Isahakian (“The lute does not allow me

* Submitted on 15.IV.2023, reviewed on 16.V.2023 and 25.V.2023, accepted for publication on 16.VI.2023.

¹ This paper was first presented at the conference on the centennial of the first independence of Armenia, held on May 11–12, 2018, at Columbia University (New York).

to become a warrior, / The sword doesn't allow me to become a troubadour"), to add his own interpretation: "Now it has become mine: teaching doesn't allow me to become a writer; writing doesn't allow me to become a breadwinner..."² In the same year 1904, Aghbalian, already a member of the Armenian Revolutionary Federation, had become well-known as a disciplined party worker and a talented public speaker. For more than a decade, his educational, intellectual, public, and editorial activities went hand by hand until the member of the Armenian National Council who had handwritten the Declaration of Independence on May 30, 1918, was elected a representative to the Council (Parliament) of the first Republic of Armenia in August 1918.

Ministerial activities

In this century of specialization and quest for continuous certification, it is noteworthy that Aghbalian's qualifications were summed up by his diploma from the Nersessian Lyceum of Tiflis and his two years at the Gevorgian Lyceum of Holy Etchmiadzin. He also attended he followed university courses in Moscow (1899–1900), Lausanne and Paris (1906–1907), but without graduating. Aghbalian, who finished the plan of founding – and practically founded – Yerevan State University, did not have university degree to back up his extensive educational experience, administrative abilities, and encyclopedic knowledge. However, after the coalition government of the Armenian Revolutionary Federation and the Armenian Populist Party came to an end in June 1919, he was the best candidate for the portfolio of Minister of Public Education and Culture, which he fulfilled until the government reshuffle that came during the Bolshevik uprising of May 1920. In those days, he had been dispatched to Kars, where his talents of speaker and organizer prevented the bloodshed. After the Buro-

² Աղբալյան 2003, 40.

Government led by Prime Minister Hamo Ohanjian came to power in May 1920, he returned to his parliamentary seat, without ever avoiding to do works unbecoming to his vocation, such as the supervision of the collection of rice and abandoned assets in Sharur-Nakhijevan³ and the purchase of wheat to satisfy the requirements of the ministries of Welfare and Public Health.⁴

Aghbalian put his abilities to the service of an effective ministry. His activities encompassed the reform and expansion of the existing educational system, as well as the sponsorship and development of cultural initiatives.

Due to the state of belligerence, school life had come to full stop in 1917–1919. In 1919 Armenia had 135 elementary and 10 high schools with a student body of 14,000 and a faculty of 500⁵. In the term of one year, figures grew three times; in 1920 there were 420 elementary and 22 high schools with 43,162 students and 1,283 teachers. Those numbers did not include about 60 schools belonging to the Muslim, Russian, and Greek minorities.⁶ In April 1920 Aghbalian started the implementation of an educational reform, which would replace the old parochial schools with a six-year elementary system based on a secular, progressive approach. The program of elementary schools would include Armenian language, mathematics, history, geography, natural sciences, health, painting, music, physical education, and handcrafts. Aghbalian had formulated the main lines of his educational approach in a lecture on “Democratic Education” he gave on December 13, 1919 at the eighth literary evening of the Armenian Literary Society of Armenia.⁷

³ See Simon Vratzian’s article in «Ալփու», 1949, No. 3.

⁴ «Յանաջ», 1920, թ. 219.

⁵ **Hovannisian** 1982, 310–311.

⁶ **Hovannisian** 1982, 310.

⁷ For an extensive summary, see «Յանաջ», 1919, No. 69.

Out of a population of 1.1 million Armenians in Armenia, 170,000 were of school age, but there were 50,000 students.

Of course, the acute lack of means and the substandard level of the infrastructure were great hurdles, but Aghbalian counted on the support offered by the executive and legislative powers, to which he continuously made recourse with demands of many types: to raise the meager salaries of teachers and keep most of them exempt from military service;⁸ to provide scholarships and school supplies, and to offer breakfast to low-income students in some faraway districts. He also inaugurated a teacher training college in October 1919.⁹ Aghbalian was also well aware of the situation of the Armenian schools outside Armenia, particularly in Tiflis and Baku, and made an allocation of 1,5 million rubles to them, which was approved by the government in December 1919.¹⁰

Aghbalian undertook a campaign of public instruction to fight the widespread lack of school education and literacy among adults. This included six-month courses of Armenian language and mathematics in three levels, which were held four times a week for six hours, as well as free evening lectures on a variety of subjects, from Armenian literature and history to law and health. The lecture series were held in ten cities, and the draft law submitted to the Parliament clarified that “everyone can attend the courses without discrimination of religion, nationality, and gender.”¹¹ The ministry also sponsored accounting classes, for which the only requirement for participants was to have finished the fourth grade of high school.¹²

⁸ «Հայաստանի ծայն», 1919, No. 6.

⁹ «Ասպարէզ», 1919, No. 593.

¹⁰ «Յառաջ», 1919, No. 80.

¹¹ **Աղբալյան** 2003, 218–219.

¹² «Յառաջ», 1919, No. 78.

Aghbalian's predecessor, Gevorg Melik-Gharageozian (Armenian Populist Party), had submitted a project to establish the University of Yerevan with four divisions, which was approved by the Council of Ministers in May 1919.¹³ The immediate opening of the Faculties of Armenian Studies and Law was planned for September 1919. The jurist Yuri Ghambarian, who had managed higher education institutions in Paris and Tiflis, was designated rector of the University.¹⁴ Ghambarian submitted a list of tentative faculty members and asked the ministry in October 1919 to start advertising the opening of the university.¹⁵ However, the opening was delayed by the lack of appropriate facilities, which forced a temporary move to Alexandrapol,¹⁶ where the official opening ceremony was held on January 31, 1920. In his opening speech, Aghbalian was sufficiently realistic: "Although our country lies in ruins and our people are mired in poverty, we are founding a higher education school". But he was also optimistic: "We are rebuilding our home and founding temples of education without thinking about what our enemies think about us, those enemies who have always destroyed what we have built; we have the belief that this time the ship of the Armenian nation will sail through the storm undistressed". As the situation of the republic showed, the demand to move with attentiveness, Aghbalian declared, had to be paired with the need to keep up with life: "Not all dangers have gone away for us, and we still need to keep the sword in our hand, but it is already time to pick up a pen with the other hand."¹⁷ Classes started the next day with eight

¹³ On Melik-Gharageozian's activities in the foundational phase of the University of Yerevan, see **Պետրոսյան** 2019.

¹⁴ «Ասպարէզ», 1919, No. 579.

¹⁵ «Յառաջ», 1919, No. 19, 23. Advertisements were published in early November 1919 (see «Հայաստանի ծայն», 1919, No. 10).

¹⁶ «Հայաստանի ծայն», 1919, No. 7. See also «Յառաջ», 1919, No. 66.

¹⁷ «Յառաջ», 1920, No. 26.

professors and 200 students. The university moved to Yerevan in the fall of 1920.¹⁸

Aghbalian showed the same indefatigable and unbreakable will in pursuing the cultural advancement of the former backward periphery of the Czarist empire. Many of his initiatives had only taken their first baby steps when the Soviet regime was established in Armenia, but they became the basis for the institutional development during the Soviet period, even it went essentially unrecognized or underestimated for obvious and well-known reasons. Among those we may mention the Institute of Research and the Museum of Ethnography,¹⁹ the National Library,²⁰ the Department of Antiquities,²¹ the National Conservatory of Music,²² the Art Exhibition as the beginning of the National Gallery, and the National Theater and the Theater Workshop.²³ In 1919 theater actor and director Ovi Sevumian (1876–1920) was sent to Constantinople to engage and train new actors for the National Theater and to bring new students to the Theater Workshop. Aghbalian appealed to the A.R.F. Central Committee of Constantinople to ensure support for this project.²⁴ Unfortunately, Sevumian passed away in 1920 during his mission.

Shahan Natalie (1884–1983), an influential representative of the A.R.F. from the United States, had arrived in Yerevan to participate in the party's Ninth World Assembly, held in October-November 1919. Aghbalian wrote a letter dated November 6, 1919, asking Natalie for help to obtain books of law, history, language, and literature for the

¹⁸ «Հայաստանի ծայն», 1920, No. 106.

¹⁹ Աղբալյան 2003, 238.

²⁰ Աղբալյան 2003, 207.

²¹ «Յառաջ», 1919, No. 74.

²² Աղբալյան 2003, 217.

²³ See also Hovannisian 1996.

²⁴ Աղբալյան 2003, 205.

university, Armenian publications for the State Library, scientific books for their translation into Armenian, books on school management, photographic materials to use in photographing monuments, etc.²⁵ He also wrote to the American Committee for the Independence of Armenia to secure their support for Natalie, and made an appeal for assistance to Armenian-Americans.²⁶

The hegemony of the Russian language in all realms of daily life had been one of the characteristic features of the Czarist period. The government of the Republic had directed its language policy to impose the employment of the Armenian language in all public dependencies and expand its use throughout the territory of the country. On July 5, 1919, the Ministry of Public Education established a two-month course of Armenian for all government employees of both sexes.²⁷ In October 1919, at the request of the Council of Ministers, Aghbalian submitted a project of annual courses of Armenian language and calligraphy for government employees and prospective candidates, to be held in six weekly hours, four times a week, on four levels, according to the language abilities of the participants.²⁸ He also suggested the creation of a committee of translators, which would undertake the translation into Armenian of the draft bills submitted to the Parliament and the documents published by the ministries, as well as the production of unified terminology for official language. It is worthwhile to quote the grounds for this project, where the experience of Western Armenian was also mentioned:

“If we take into consideration that German literary language was produced by officials and that our Western Armenian language has a comparative wealth and regularity due to more than sixty years of

²⁵ Աղբալյան 2003, 223–224.

²⁶ Աղբալյան 2003, 224–226.

²⁷ «Ասպարէզ», 1919, No. 577.

utilization and cultivation in national offices, the great importance that the cultivation and regulation of official language has not only for government, but also for public life and literature will become self-evident.”²⁹

It would have been very strange if literature had not come under Aghbalian’s wings. In a letter addressed to the historian Leo (Arakel Babajanian, 1870–1932) on October 31, 1919, he wrote: “I try as much as possible to ensure protection for literature. I am entering in next year’s budget a modest credit to provide continuing assistance to emeritus and fledgling literati, on the account that their annual bread and shelter will be ensured or, in another way, that they will be able to work freely for three months in a year. Indeed, you will be the first among those literati.”³⁰

Aghbalian was the honorary president of the Literary Society of Armenia. Two weeks before, on October 16, at the second event organized by the Society, he delivered his lecture, “Yeghishe Charents as the Newest Poet,” where he highlighted the literary value of the 22-year-old unknown poet, who would become one of the greatest names of Armenian literature.³¹ The follow-up is well-known: in late October, Charents, who was a teacher in one of the villages of the Kars district, arrived in Yerevan after hearing about this lecture. He introduced himself to Aghbalian, who gave him a position at the ministry with a modest salary, which would allow Charents to continue his creative work.

After the end of his ministerial tenure, Aghbalian lectured once again in June 1920 at an event of the Literary Society. His subject was “The Future of Armenian Literature.” As he pointed out to the second

²⁸ Աղբալյան 2003, 214.

²⁹ Աղբալյան 2003, 210.

³⁰ Աղբալյան 2003, 222.

class status of Armenian literature during Russian rule, he stressed the importance of a national state: "In the terrible conditions of the present, the future of Armenian literature is more hopeful than in the normal conditions of that time, because a sacred statehood of its own exists for the Armenian people, with which being related, they create values out of nothing. The government of Armenia is a caring force that must think of the well-being of the Armenian people and create reliable conditions for the future of Armenian literature."³²

Six months later, the independence of Armenia came to an end. Soviet Armenia would create the conditions for educational and cultural flourishing according to the criteria of the official ideology along the lines of totalitarianism. At the same time, it would condemn Aghabalian and his legacy to oblivion, only to reopen the winding road to their resurrection on the eve of the collapse of the Soviet regime. That road has been substantially widened throughout the past three decades.

Conclusions

While better known as a literary critic and scholar, Aghabalian's public service throughout his life was equally remarkable. His achievements during his tenure as Minister of Public Education and Culture of the First Republic of Armenia, carried out with limited resources and hard work, have kept their relevance and may still be a source of inspiration in current critical times.

BIBLIOGRAPHY

- Աղբալյան Ն.** 2003, Նամակներ, պաշտոնական գրություններ, խմբ. Գ. Անանյան, Երևան, «Հայաստան» հրատարակչություն:
- Պետրոսյան Դ.** 2019, Գևորգ Մելիք-Նարազյոզյանը հայոց համալսարանի հիմնադրման ակունքներում, «Հայագիտության հարցեր», 3 (18), էջ 3–11:

³¹ «Հայաստանի ձայն», 1919, No. 9.

³² «Ժողովուրդ», 1920, No. 94.

Hovannisian R. 1982, *The Republic of Armenia*, vol. II: From Versailles to London, 1919–1920, Berkeley, Los Angeles and London, University of California Press.

Hovannisian R. 1996, *The Republic of Armenia*, vol. III: From London to Sèvres to London, February-August 1920, Berkeley, Los Angeles and London, University of California Press.

«Ակօս», Պէյրուս, 1949, No. 3.

«Ասպարէզ», Ֆրէզնօ, 1919, No. 577, 579, 593.

«Յառաջ», Երեւան, 1919, No. 19, 23, 69, 74, 78, 80; 1920, No. 26, No. 219.

«Հայաստանի ծայն», Երևան, 1919, No. 6, 7, 9, 10; 1920, No. 106.

«Ժողովուրդ», Երևան, 1920, No. 94.

Վարդան Զ. Մատթէոսեան, Հայ Առաքելական Եկեղեցու Արեւելեան Առաջնորդարան, Նիւ Եորք, պ.գ.թ., Նիկոլ Աղբալեանի նախարարական վաստակը (1919–1920)

Ամփոփում

Սոյն համառօտ անդրադարձը Նիկոլ Աղբալեանի վաստակին, իբրեւ Հայաստանի առաջին հանրապետութեան Հանրային Կրթութեան եւ Արուեստի նախարար (Հոկտեմբեր 1919 – Մայիս 1920), հիմնուած է տրամադրելի տպագիր փաստաթուղթերու եւ լրագրական հաղորդումներու վրայ եւ ուղղուած է այդ ժառանգութեան որոշ էջեր թարմացնելու:

Աղբալեանի իրագործումները՝ սակաւ միջոցներով ու անխոնջ աշխատանքով, ինչպէս եւ այդ գործի ետին կանգնած մարդկային որակը, դեռեւս իրենց արդիականութիւնը կը պահեն եւ ներշնչումի աղբիւր կրնան ըլլալ ճակատագրական այս ժամանակներուն:

Քանայի քաներ՝ Հայաստանի Հանրապետութիւն, Նիկոլ Աղբալեան, կրթութիւն, կրթական բարեփոխում, մշակոյթ, գրականութիւն, Թիֆլիս:

Вардан З. Матиосян, *Восточная пресвитерия Армянской Апостольской церкви, Нью-Йорк, к.и.н.* Министерские заслуги Никола Агбаляна (1919–1920)

Резюме

Это краткое исследование о достижениях Никола Агбаляна на посту министра народного просвещения и культуры Первой Республики Армения (октябрь 1919 г. – май 1920 г.) основано на доступных печатных документах и газетных сообщениях и направлено на обновление некоторых страниц этого наследия.

Достижения Агбаляна в условиях ограниченных средств и неустанный труд, а также его человеческие качества по-прежнему сохраняют свою актуальность и могут быть источником вдохновения в эти роковые времена.

Ключевые слова: Республика Армения, Никол Агбалян, образование, реформа образования, культура, литература, Тифлис.

ARTSVI H. BAKHCHINYAN

Institute of History of the NAS RA

PhD in Philology

artsvi@yahoo.com

 0000-0001-8637-6946

DOI: 10.59523/1829-4596.2023.1(26)-115

THE SPANISH CIVIL WAR AND THE ARMENIANS*

Key words: Spanish Civil War (1936–1939), volunteers, Diaspora Armenians, International Brigades, Soviet Armenia’s support, Vahe-Azat Atamian, Spanish topic in Soviet Armenian literature.

Introduction

The participation of Armenian volunteers in the Spanish Civil War (1936–1939) is almost unknown. At that time, there was no Armenian community in Spain; however, hundreds of Armenians from different countries, along with other nationalities, participated in the struggle of the Spanish people.

Although the Soviet Union actively supported the Republican side, the participation of Armenian volunteers has been only briefly mentioned by Armenian historians in the Soviet era¹. The memoirs of an Armenian volunteer, Vahe-Azat Atamian, published in the late Soviet period, are the most important source on this subject². The first comprehensive research on the issue was published in Armenian by the current author of these lines in Armenian in 2021³.

* Submitted on 04.IV.2023, reviewed on 14.IV.2023 and 20.IV.2023, accepted for publication on 16.VI.2023.

¹ See Սիմոնյան 1968, 415–416 (the same see: Մըսըրլեան 1979, 91–92).

² See Ադամյան 1988, 37–57.

³ See Բախչինեան 2021, 83–94.

Diaspora Armenians' Participation

Armenians mainly formed part of the International Brigades (Brigadas Internacionales), military units created by the Communist International to help (support) the Popular Front government of the Second Spanish Republic⁴. "Diaspora Armenians who distinguished themselves in the battles of Madrid, Guadalajara, Jarama and Ebro also fought in the 4th, 10th and 14th International Brigades. **Krikor Haroyan, Gaidzag Karagozian, Karnig and Toros Lobesians, Hovhannes Boghalian, Boghos Berjentsi, Hovhanes Topalian** perished as heroes, while **Vahe-Azat Atamian, Rudolf Shahinian, Khachik Amirkhanian, Hagop Mardirosian** and many others fought bravely. In December 1936, 'Milisia Roja' (Red Militia) wrote about the heroism of the Republican Army Captain **Vahan Chrkayan**. In 1937–38, the Armenians of France collected and delivered one million francs to the Committee for Aid to Republican Spain" (emphasis mine)⁵. Unfortunately, most of the names have not been found in other sources.

During the Spanish Civil War, the Armenian press repeatedly referred to this issue, sometimes publishing articles by Armenian authors⁶. This historical event had a certain influence among Armenians, both in Armenia and in the Diaspora. Thus, according to the testimony of a Syrian Armenian intellectual, among young Syrian Armenians, "the Spanish revolution and the war events also stimulated

⁴ According to Armenian press of 1937, there were 212,000 foreign soldiers in Spain, fighting against government forces (see Օտար զինուորներ Սպանիոյ մէջ, «Արաքս» (Ալեքսանդրիա), 10 ապրիլի, 1937).

⁵ Ինտերնացիոնալ Բրիգադներ հար. 4, 1978, 355–356: On page 355, there is also a photo of French-Armenian volunteers.

⁶ Ասատուր 1936: Ահարոնեան 1936: Առնակ 1936:

reflections and mental alertness about the need to protect democracy”⁷.

In 1937 there were about a hundred Armenian volunteers in Spain. According to an Armenian-American newspaper, “these people are not adventurers hired by various armies: not at all! They are volunteers in the most honest sense of the word. People who volunteer their lives for the liberation of peoples and in the struggle against bloody fascism. May these brave men serve as an example to us all”⁸.

Another Armenian-American newspaper, “Banvor”, reported on the death of Armenian volunteer **Misak Chelebian** in Spain in early January 1937: “Comrade Chelebian joined the group of volunteers from America to Spain in December 1936. He belonged to the Abraham Lincoln Battalion, which included other Armenian workers. Comrade Chelebian was a member of the sniper group and was very skilled in that task. He was killed by a bomb fired by the fascists”⁹.

Vahram Kevorkian, editor of the aforementioned “Banvor,” participated in the Spanish Civil War and was killed in July, 1937¹⁰. On 23 April, 1937, he sent a letter from Spain to the same publication. He stated that he had met with an Armenian member of the Franco-Belgian battalion, and that his Bulgarian friend had told him that 25 Armenians from Bulgaria had come to Spain to fight against fascism. There were also Armenians from Turkey in the International Brigade, and the Abraham Lincoln Battalion had four Armenian members¹¹. “The victories and successes of our People’s Army [he means

⁷ Ճեպլեհեան 1999, 217–18:

⁸ The citation is according to the Սպանիոյ հայ կամաւորները, «Արագ» (Պուքրէշ), 25 Յուլիս 1937.

⁹ Հայ կամաւորներ... Սպանիոյ մէջ, «Արագ», Պուքրէշ, 14 մայիս 1937:

¹⁰ See Սիմոնեան 1968, 416.

¹¹ Ընկեր Վահրամ Գեորգեան կը գրէ հերոսական Սպանիայէն, «Նոր Ուղի» (Լոս Անճելըս), 11 յունիս 1937, also «Արագ» (Պուքրէշ), 1 յուլիս 1937:

nationalist army – A.B.] encourage us, as well as all those fighting fascism outside Spain. Our friends gave wonderful proofs of combat readiness in the battles of Guadalajara and Cordoba. The great success recorded by our victorious army was a proof of what armies under disciplined and centralized command are capable of. This was not accidental, but the result of many months of hard work by those who know how to fight the enemy on two fronts: military and political.”¹².

After the war, many Armenian soldiers were unable to return to their countries of residence. Some of them went to France, where they were imprisoned in concentration camps. This was evidenced by **Hagop Mardirosian**, a veteran of the civil war, in a letter written to another Armenian-American volunteer, **Hovhannes Atamian**, which was published in 1939 in the New York newspaper “Lraper”. It is not redundant to quote it almost in full here:

“First of all, let me ask you about your well-being. If you ask me, I am alive and well. Behold, my dear friend Hovhannes, I crossed from France to Spain. ONLY WE KNOW WHAT WE HAVE BEEN THROUGH. No one from the Armenian organizations in France supported us, nor did they look for us. My dear friend Hovhannes, I beg you very much to publish the following names in the Armenian newspaper “Lraper”. I hope that the Armenian-American anti-fascist brothers will send us help. When we lost Catalonia, we crossed to France on foot through the mountains. And the French took us to the concentration camp. Now they are treating us like captives. We are in a very bad situation. I think you have already read about it in the newspapers. Concluding my note, I send cordial greetings to all my Armenian-American anti-fascist

¹² Ընկեր Վահրամ Գեորգեան կը գրէ հերոսական Սպանիայէն, «Նոր Ողի» (Լոս Անճելըս), 11 յունիս 1937, also «Արագ» (Պոլսքէշ), 1 յուլիս 1937:

brothers. I trust you will have no qualms in doing everything possible for us”¹³.

Mardirosian also recalls the names of Armenians who participated in the Spanish War: **Kevork Aramian, Davit Davitian, Vahan Tashjian, Aristakes Hakobian, Vahan Vahanian, Daniel Gazanjian, Aram Hakobian, Sedrak Hakobian, Garnik Kelekian**. Although 11 names are mentioned here (including Mardirosian himself), the same source notes that “in addition to these 14 veterans, four veterans are at another station”¹⁴.

“Lraper” opened a column for donations, recording sums to be sent to the Abraham Lincoln Battalion office for Armenian concentration camp veterans. By July, \$39.80 had been collected¹⁵.

In 1938, the Armenian National Association of Uruguay called to support the anti-fascist struggle of the Spanish people. One of its members, Bedros Bardizbanian, wrote: “The Armenian National Association of Uruguay should be the headquarters of all anti-fascists. For 20–50 cents a month (...) and/or donating old and new clothes, you can do it through the Spanish Aid Committee. Yes, fellow citizens, let's help the Spanish people so that they can bury fascism in Spain”¹⁶.

In 1940, the Central Board of the American-Armenian Youth Association appealed to Armenians in the United States to help Spanish volunteers and refugees. It was pointed out that among these volunteers there were 20 young Armenians who had left different countries to go to Spain and fight against fascism. Among them were

¹³ Սպանական հայ կամաւորները պէտք ունին մեր օգնութեան», «Լրաբեր» (Նիւ Եորք), 18 մայիս 1939:

¹⁴ Սպանական հայ կամաւորները պէտք ունին մեր օգնութեան», «Լրաբեր» (Նիւ Եորք), 18 մայիս 1939:

¹⁵ «Կը պատասխանեն Սպանիայի հայ կամաւորներու դիմումին, ի նշան երախտագիտութեան», «Լրաբեր» (Նիւ Եորք), 13 յուլիս 1939:

¹⁶ National Archive of Armenia, fund 314, list 1, file 19, document 10.

members of the organization: **Ashod, George, Herald**¹⁷. In April a conference dedicated to Spain took place in New York, in which Grace Shahinian participated as a delegate of the American-Armenian Youth Association and testified that the association had had the best fighters on the Spanish front¹⁸.

Two Armenians who participated in the Civil War wrote memoirs about their experience. The first was **Vahe-Azat Atamian** (1913–1981), born in Constantinople, later emigrated to France and finally repatriated to Armenia. In his memoirs “Toda la vida es un lucha” he gave a detailed account of his participation in the chapter “In the International Brigade of Spain”¹⁹. Having suffered from the anti-Armenian policy of the Ottoman Empire, Atamian interpreted his decision to go to Spain in terms of his ideological position. “I became convinced that no force would stop me, that I would fight against the organizers of the Armenian Genocide, international fascism, which threatens to turn the whole world into ruins”²⁰. Atamian and his companions left Lyon for Paris, after which the volunteers crossed the French-Spanish border on foot. The group of which Vahe Atamian was a member first stopped at a school in the city of Figueres, where hundreds of volunteers belonging to 52 nationalities had already arrived. Then they headed for the International Brigades' assembly center in Albacete. “Every time the train stopped at the stations, the Spaniards greeted us with enthusiastic and joyful shouts. Women and girls greeted us effusively, presented us with bouquets of flowers and filled our wagons with oranges. On the way, people's souls were stirred with shouts of joy, riotous cries of overflowing emotion, rain of

¹⁷ Կոչ սպանական կամաւորներու եւ գաղթականներու օգնութեան համար, «Լրաբեր»,» (Նիւ Եորք), 4 Մայիս 1940:

¹⁸ **Շահինեան** 1940:

¹⁹ See **Աղամյան** 1988, 37–57:

²⁰ **Աղամյան** 1988, 40.

tears and flowers. ...Pleased by their greetings and hugs, we sang "The Internationale" in dozens of languages. ... Although I was in the French group from the middle of the song, I recited the Armenian translation of Yeghishé Charents with the idea of making the Armenian people participate in those historical events"²¹.

Atamian first served as a private in the Henri Barbusse brigade of the Marseillaise Battalion. Then, for his merits and his participation in public and political activities, he was appointed captain, squadron commander and battalion commissary²². As a member of the battalion, he participated in several battles, the most important being those of Alcañiz, Gandesa and Ebro. Atamian described the last battle in detail how his battalion fought against Franco's Moroccan mercenaries on the banks of the Ebro River and how "before our eyes, the Ebro was stained with the blood of our friends."²³. And then: "The fate of this battle depended largely on us. The Spanish army had crossed the river and the fierce fighting was going on. The International Brigades had to prove this time that the volunteers would fight against fascism. ...the International Brigades fulfilled without hesitation the promise made to the Spanish government, that is, to fight as shock units"²⁴. When the order was given to withdraw to the initial positions, the wounded were placed in separate boats with the machine guns and the rest jumped into the water to swim across the river. Vahe Atamian also swam across the river: he was not an expert swimmer and barely escaped death. "Under the barrage of explosions and shelling, two people came out and carried me. In the 21 August, 1938 edition of the newspaper 'El voluntario de la libertad', under the title 'La 14ª Brigada a sus héroes', a note was published in Spanish with the following content: "VAHE

²¹ Աղամյան 1988, 45–46.

²² Աղամյան 1988, 47.

²³ Աղամյան 1988, 49.

ATAMIAN was the first to speak when the volunteers had to swim across the river under enemy fire during a hard battle”²⁵.

Atamian concluded the chapter on Spain with the reflection that, although Franco triumphed, he was unable “to involve in the war the thirty million people with aspirations of freedom and to repay the aid received from the Hitlerite and Italian allies in 1936–1939.” Symbolically, he only managed to assemble a weak unit that was crushed by the first blows of the Soviet army and was shattered, undertaking a shameful escape”²⁶. He then recounts the Soviet involvement in the Spanish Civil War.

Atamian’s memoirs add to the already rich eyewitness accounts of the Spanish Civil War and confirm a number of facts (e.g., that the food, equipment and weapons of the French army were of a much higher standard than those of the Spanish army, and that the French army had a much higher standard than that of the Spanish army²⁷ or that the volunteers were suffering from a lack of weapons²⁸), but especially his data on the participation of Armenians are very valuable. According to him, two dozen Armenians from Marseille participated in the Spanish Civil War. In particular, he recalled Krikor Haroyan, a native of Kharberd, who stood out for his bravery in the battles of Gandesa and was appointed commissar of the battalion. According to Atamian, “for the bravery shown in the battle of the Ebro, in the 1938 issue of the newspaper ‘The Freedom Volunteer’, in the reports about the heroes of the 14th Brigade, the name of Krikor Haroyan was also mentioned. Haroyan died as a war hero after the battle of the Ebro, in the defense of La Sierra-la-Cabals. Years later, when I moved to a

²⁴ Աղամյան 1988, 51–52.

²⁵ Աղամյան 1988, 54.

²⁶ Աղամյան 1988, 57.

²⁷ Աղամյան 1988, 60.

²⁸ Աղամյան 1988, 64.

leading position in France, I learned that the French police, ignorant of the fact of his death, were constantly looking for him in 1941 in order to arrest him as a dangerous and recognized communist-activist”²⁹.

Atamian also recalls the following names among the Armenians killed in Spain: Captain Vahan Chrkayan, Garabed Demirjian, Hovhannes Bogdalian, Sokren Lopasian, Karnig [Lopasian], Hakob [Mardirosian] and others³⁰.

Another Armenian, this time from Canada, **D.P. (Pat) Stephens**, also left his account of fighting with the International Brigade against the forces of Franco. D.P. (Pat) Stephens (1910–1987) was born Badrig Der Stepanian in Armenia and emigrated with his family to Canada in 1926, where he soon adhered to leftist politics. He arrived in Spain on 14 February 1937, being one of those approximately 500 Canadians who went to Spain. He served in the Abraham Lincoln Battalion of the 15th Brigade as a machine gunner and a quartermaster (a supply post), and later as a military investigator³¹. In his memoirs, Stephens mentioned his encounters with fellow Armenians. He once discovered that the ammunition depot manager was an Armenian-American from New York named Bill Sahagian. “I introduced myself to him as an Armenian-Canadian, and he asked me to stay with him in the ammo dump. He said it was much safer than the trenches, and he arranged my transfer”³². Once he “asked Comrade Sahagian, who was in charge of the ammunition detail, and he said he would speak to Comrade Davidian, who was in charge of the machine gun company. Davidian was also an Armenian, like myself and Sahagian. In due course, I was introduced to Davidian and he told me to get my gear together”³³.

²⁹ Աղամյան 1988, 50.

³⁰ Աղամյան 1988, 50:

³¹ Stephens 2000, 11.

³² Stephens 2000, 38.

³³ Stephens 2000, 42.

On another occasion, Stephens even met another compatriot whom he knew personally: “My group was in a lorry with some infantry men from the First Company. I noticed someone I knew, an Armenian-American from Worcester, Massachusetts. This man was one of the worst bitches in the Battalion”³⁴.

Stephens described one more interesting meeting with another Armenian, this time from France. “That night, after supper, I started walking to Almoguerra.... I hailed the driver and he stopped. I asked him for a lift. He could not understand English, and asked me in French where I wanted to go.... When I told him I was Armenian, he pulled his bike to the side of the road and stopped. He jumped off his bike and gave me his hand. He was Armenian too, serving with (in) the French 14th Brigade.”³⁵

Writer Toros Toranian testified about another Armenian veteran of the Spanish Civil War, **Haigaz Khachadurian**, whom he met in Beirut, and some others:

“He [Haigaz Khachadurian – A.B.], a strong young man, who was orphaned by the Turks, wished to take revenge on dark fascism when the opportunity arose, not one occasion, but many. He takes the documents out of the chest and looks at them for a long time.

Makruhi thinks that Haigaz is looking at the letter, while our Haigaz is in Spain, in Barcelona, carrying weapons, carrying secret weapons to Spain, to help the heroes fighting for life and death against Franco.

What a time that was, Haigaz! Armenians had crossed such distances and oceans to join the partisan armies, which had only one name: anti-fascists.

³⁴ Stephens 2000, 57.

³⁵ Stephens 2000, 69.

Ashod Antreasian came from America. There were guys who came from Alexandreta, from Beirut and from France. And Haigaz came from the orphanages in Greece and brought hundreds of weapons and ammunition to Spain dozens of times.³⁶

It should be noted that a small group of left-wing Armenians also participated in the Spanish Civil War. The former commander of the Armenian Revolutionary Party (Dashnaksutyun) Torkom (Arshak Baghdasaryan, 1878–1953, with the self-proclaimed title of General) formed a volunteer group in Greece, went to Spain and cooperated with Franco's forces against the Republicans³⁷. According to the testimony of an author from Soviet Armenia: "The disreputable General (!) Torkom.... Is recently making criminal attempts playing again with the fate of the Armenian working people, with the help of General Franco sneaking into Spain with some nationalist Armenian adventurers"³⁸. The credibility of this information, however, is not certain, being the only testimony in this regard.

In 1937, the writers Antranig Antreasian and Peniamin Nuriguan published extensive articles on the Civil War in "Nor kir", a New York literary magazine. The same issue of the magazine contains translations of poems by Federico Garcia Lorca and Manuel Altolaguirre (*translated from English*)³⁹. After the war, Rev. Arsen A. Gorgizian tried to assess the political situation in Spain in the Armenian Diaspora press⁴⁰.

The participation of the Soviet Armenians

It is known that more than 5000 volunteers from the Soviet Union also participated in the Spanish Civil War. In Soviet Armenia, already in

³⁶ Թորանեան 2004, 384:

³⁷ See Սիմոնյան 1968, ibid.

³⁸ Թուլայեան 2019, 506:

³⁹ See Կարսիա Լորգա 1937, 273, 300, Ալթոլակիրրէ 1937, 273:

⁴⁰ Կէօրկիզեան 1947:

the early 1930s, the society was somehow aware of the political developments in Spain. In 1931 Gurgen Kellerian (1895–1937), a young journalist and later a victim of Stalin's cult of personality, published in Yerevan the volume “Revolutionary Crisis in Spain”. In 1936–1938 **Tadevos Mandalian** (1901–1941) also took part in the Spanish Civil War, being appointed commissar of the USSR in Spain. In 1937–1939 Lieutenant General Hayk Tumanian (1901–1971) worked in Spain, probably actively participating in propaganda and the partisan struggle. In the play “Noyem” by Agnesa Sevunts, an Armenian fighter in Spain is mentioned: “Behold, my brother Andranik ... He was still a man before the war.... He was fighting in Spain”⁴¹.

Ordinary Armenian citizens reacted to the Spanish Civil War in their own way, but through actions imposed by the state policy. In 1935–1936, the government organized in needy Armenia the collection of aid for the wounded communists from Spain and their families⁴².

During this period, the Soviet-Armenian press frequently published articles about Spain and its culture⁴³. In 1936, a Spanish Music Concert was held in the Yerevan Music Hall in solidarity with the Spanish people in struggle⁴⁴. In 1937, the Republican House of Folk and Amateur Art of Armenia translated from Russian the play about the

⁴¹ Севунц 2020, 136.

⁴² See Իսպանիայի պրոլետարիատի համար, «Խորհրդային Հայաստան» (Երևան), 10 հունվարի, 1935: Օգնություն Իսպանիայի մարտնչողներուն, «Յուսաբեր», Գահիրե, 26 յունուարի, 1935: Օգնություն Իսպանիայի, «Արագ» (Պուլքոէշ), 5 նոյեմբերի, 1936: «Խորհրդային Հայաստան» (Երևան), 12 հոկտեմբերի, 1936:

⁴³ See, for example, Մ. Դ. 1936: Նիկուլին 1936: Կելին 1936.

⁴⁴ Իսպանական երաժշտությանը նվիրված երեկո, «Խորհրդային արվեստ» (Երևան), 1 հունվարի, 1937:

war “They Will Not Win” to be staged in amateur theaters⁴⁵. Several books were also published in Armenian dedicated to Spain⁴⁶.

In 1930–1940s Soviet Armenians had some relations with Spanish communists who took refuge in the USSR. Some of them were stationed in the Caucasus, including José Díaz (1895–1942), who died in mysterious circumstances in Tbilisi⁴⁷.

Spanish communists and the Civil War heroes, especially Dolores Ibárruri, la Passionaria (1895–1989), were a source of inspiration for Soviet peoples, including Armenians. Arnold Aghababov’s film “Where Were You, Man of God?” (1992), which portrays life in a Soviet Armenian village in the 1930s, recalls how a couple wanted to name their newborn son José Díaz after the aforementioned Spanish revolutionary; in their everyday conversations people remember the Civil War.

The same moods also appear in the story “That Amazing Khaki Color” by Elda Grin. The hero, Marlen Yeghishevich, an Armenian from Tbilisi, says that there have been many phases in his life, one of which was Spain:

“When I was studying at the pilot school in Tbilisi, they were bombing Madrid,” he said. The radio announcer reported: *Itsvi Madridi, itsvi Madridis quchebi*, which means in Georgian: *Madrid is on fire, the streets of Madrid are on fire*. He said he had seen Dolores Ibárruri at the Tbilisi airport and asked her for an autograph as a souvenir. And Dolores hurriedly wrote one word on a slip of paper (while boarding the plane), ‘Cordialmente’, which means: cordially.

⁴⁵ Արուեստի լրատու, «Խորհրդային Հայաստան» (Երևան), 1 սեպտեմբերի, 1937:

⁴⁶ See **Շաղգամյան, Հարությունյան** 1936: **Բլազոյևա** 1938: **Օսիպով** 1938:

⁴⁷ **Сагомонян** 1998, 138.

“The fiery Dolores Ibárruri! Pasionaria!... Amor a primera vista! Love at first sight,” cried Marlen Yeghishevich.⁴⁸

In 1936, an author under the pseudonym Gugaruni published a poem, without any literary value, dedicated to Ibárruri in the Soviet Armenian sports press⁴⁹. In 1937, the poet Gegham Sarian (1902–1976) published the poetry book “Young Heroes of Spain,” while the writer Lucy Targul (1905–1955) published “To Spain,” a book in which she asked for help to the Spanish rebels with volunteer detachments.

Agassi Ayvazyan (1925–2007) combined the story of his Spanish studies and the 1988 earthquake in Armenia in his short story “The Spanish Language.” It begins with his memory of learning the language from his Spanish friend Saturnino in Tbilisi during the Second World War. Saturnino was the son of a Republican, who had left Spain and escaped to the Soviet Union and later returned to Spain⁵⁰.

Conclusion

Summarizing the material presented, we can state that the participation of Armenians in the Spanish Civil War (1936–1939) is a historical fact. At least one hundred Armenians from different countries (France, USA, Canada, Bulgaria, Turkey) participated in that war on a completely voluntary basis, forming part of the so-called International Brigades. These Armenians, who became stateless due to the xenophobia and genocidal policies of the Ottoman Empire, simply could not tolerate the outbreak of fascism in another part of the world and joined the struggle against fascism, sometimes at the cost of their lives. The names of Vahe-Azat Atamian and captain Vahan Chrkayan deserve special mention.

⁴⁸ Գրին 2004, 190:

⁴⁹ Գուգարունի 1936:

⁵⁰ Այվազյան 1990, 3-6:

As for the Soviet Armenians, several servicemen were officially sent by the USSR to support the Spanish communists. Armenian citizens, like all peoples of the Soviet Union, were obliged to express their support for the Spanish people through donations and raising awareness about Spain by organizing various events, publishing books about Spain, etc. The Spanish Civil War and its heroes became a source of inspiration for some Armenian writers.

BIBLIOGRAPHY

- Աղամյան Վ.-Ա.** 1988, Ողջ կյանքը պայքար է (հուշապատում), Երևան, «Հաստան», 1988, 126 էջ:
- Աթթուլյան Մ.** 1937, Առ Սաթուրնինո Րիգ, «Նոր գիր» (Նիւ Եորք), Ա տարի, թիւ 12, յունուար:
- Ահարոնեան Վ.** 1936, Ալքազարի եօթանասուն օրերը, «Հայրենիք» (Պոսթըն), 22–29 հոկտեմբերի:
- Այվազյան Ա.** 1990, Իսպաներեն լեզուն, «Նորք» (Երևան), թիվ 1:
- Անդրեասեան Ա.** 1937, Սպանական ազատամարտը, «Նոր գիր» (Նիւ Եորք), Ա տարի, թիւ 12, յունուար:
- Առնակ** 1936, Մատրիտ, «Հայրենիք» (Պոսթըն), 27 դեկտեմբերի:
- Ասատուր** 1936, Հերոս Ալքազարը, «Հայրենիք» (Պոսթըն), 2 հոկտեմբերի:
- Ասատուր** 1936–1, Օգնում ենք Իսպանիայի, «Հայրենիք» (Պոսթըն), 17 նոյեմբերի:
- «Արագ» (Պոսթըն) 1 յուլիսի, 1937:
- Բախչինեան Ա.** 2021, Իսպանիայի քաղաքացիական պատերազմը եւ հայերը, «Հայկազեան հայագիտական հանդէս», հատոր 41, Պէյրոս, էջ 83–94:
- Բլազոս Ա.** 1938, Իսպանիայի ժողովրդական տրիբունը: Դոկտրինա Իբարրուրի (Պասիոնարիա): Ռուս. թարգմ. Հ. Հայրապետյան: Երևան, Տպարան Պետհրատի, 37 էջ:
- Գուգարունի** 1936, Դոկտրինա Իբարրուրուն, «Կարմիր սպորտ» (Երևան), 31 դեկտեմբերի:
- Գրին Է.** 2004, Երազների տիեզերք, Երևան, «Մաշտոց», 245 էջ:
- Ընկեր Վահրամ Գեորգեան կը գրէ հերոսական Սպանիայէն, «Նոր ուղի» (Լոս Անճելըս), 11 յունիսի, 1937:

- Թուլայան Ե.** 2019, Կավոսշ-Նամէ, աշխ.՝ Հենրիկ եւ Արծուի Բախչինեաններ, Ստանպոլ, «Արաս», 598 էջ:
- Թորանեան Թ.** 2004, Երկիրներ եւ մարդեր: Վէպ բազմահարկիւր հերոսներով, Հալէպ, ա. հ., 390 էջ:
- Իսպանական երաժշտությանը նվիրված երեկո, «Խորհրդային արվեստ» (Երևան), 1 հունվարի, 1937:
- Իսպանիայի պրոլետարիատի համար, «Խորհրդային Հայաստան» (Երևան), 10 հունվարի, 1935:
- «Խորհրդային Հայաստան» (Երևան), 26 փետրվարի, 1925:
- «Խորհրդային Հայաստան» (Երևան), 12 հոկտեմբերի, 1936:
- Կարսիա Լորգա Ֆ.** 1937, Պարերգ լուսնային, «Նոր գիր» (Նիւ Եորք), Ա տարի, թիւ 12, Յունուար:
- Կելին Ֆ.** 1936, Իսպանական թատրոն, «Խորհրդային արվեստ» (Երևան), 1 նոյեմբերի:
- Կէօրկիզեան Վեր. Ա.Ա.** 1947, Ֆրանքոյի Սպանիան եւ աշխարհի խաղաղութիւնը, «Լրաբեր», Նիւ Եորք, 18, 21, 28 յունուարի:
- Կը պատասխանեն Սպանիայի հայ կամաւորներու դիմումին, ի նշան երախտագիտութեան, «Լրաբեր» (Նիւ Եորք), 13 յուլիսի, 1939:
- Հայ կամաւորներ... Սպանիոյ մէջ, «Արագ» (Պուրթէ), 14 մայիսի, 1937:
- Ճեպէճեան Ռ.** 1999, Ինքնակենսագրութիւն. յուշեր եւ գործունէութիւններ, Հալէպ, «Վիոլէտ Ճեպէճեան Գրադարան», 518 էջ:
- Մ.Դ., Կատալոնիայի հերոսները, «Խորհրդային արվեստ» (Երևան), 1 նոյեմբերի, 1936:
- Մըզըրեան Ջ.** 1979, Սփիւռքահայ քաղաքական խմորումներ համաշխարհային Բ պատերազմի նախօրեակին (1933–1939 թթ.), «Հայկազեան հայագիտական հանդէս», Պէյրուս, հատոր Է., էջ 85–110:
- Նիկոլին Լ.** 1936, Էլ Պրադօ Թանգարանը, «Խորհրդային արվեստ» (Երևան), 1 նոյեմբերի:
- Նուրիկեան Բ.** 1937, Սպանիա, «Նոր գիր» (Նիւ Եորք), Ա տարի, թիւ 12, յունուար:
- Շաղգամյան Գ., Հարությունյան Գ.** (խմբ.) 1936, Հերոսական Իսպանիա: Հողվածների և նյութերի ժողովածու, Երևան:
- Շահինեան Կ.,** Քոնֆերանս Սպանիո (sic) օգնելու, «Լրաբեր» (Նիւ Եորք), 7 մայիս, 1940:
- Սիմոնեան Հ.** 1968, Սփյուռքահայությունը սոցիալ-քաղաքական պայքարի ուղիներում (Երևան), «Հայաստան», 673 էջ:

Սպանիոյ հայ կամաւորները, «Արագ» (Պուքրէշ), 25 յուլիսի, 1937:

Օգնութիւն Իսպանիայի, «Արագ» (Պուքրէշ), 5 նոյեմբերի, 1936:

Օգնութիւն Իսպանիայի մարտնչողներուն, «Յուսաբեր» (Գահիրէ), 26 յունուարի, 1935:

Օսիպով Ս. 1938, Իսպանական պրոլետարիատի առաջնորդը: Ռուս. թարգմ.՝ Հ. Հայրապետյան: Երևան, Տպարան Պետհրատի, 13 էջ:

Օտար զինուորներ Սպանիոյ մէջ, «Արաքս» (Ալեքսանդրիա), 10 ապրիլ, 1937:

Stephens D.P. 2000, A memoir of the Spanish Civil War: an Armenian-Canadian in the Lincoln Battalion. Canadian Committee on Labour History, 2000, 119 p.

Сагомонян А.А. 1998, Попытки развертывания партизанского движения в Испании (1944–1948 гг.). «Вопросы истории» (Москва), но 6.

Севунц А. 2020, Когда шутит Хронос. Ереван, «Коллаж».

Արծվի Հ. Բախչինյան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, ք.գ.թ., Քաղաքացիական պատերազմը Իսպանիայում և հայերը

Ամփոփում

Իսպանիայի քաղաքացիական պատերազմին (1936–1939) հայերի մասնակցության պատմությունը գրեթէ չի ուսումնասիրվել: Այդ պատերազմին կամավոր մասնակցել է առնվազն հարյուր հայ տարբեր երկրներից (Ֆրանսիա, ԱՄՆ, Կանադա, Բուլղարիա, Թուրքիա և այլն)՝ միանալով Ինտերնացիոնալ բրիգադներին: Նրանք, լինելով հիմնականում նախկին թուրքահպատակներ, որոնք զաղթական էին դարձել օսմանյան իշխանությունների պալատյացության և ցեղասպան քաղաքականության պատճառով, չէին կարող համակերպվել աշխարհի մեկ այլ մասում ֆաշիզմի բռնկման հետ և, ի թիվս այլ ազգությունների, միացել էին դրա դեմ պայքարին, երբեմն՝ իրենց կյանքի գնով: Հատկապես հիշարժան են Վահե-Ազատ Ադամյանը և կապիտան Վահան Չրքայանը:

Բացի այդ, մի քանի հայազգի ռազմական գործիչներ ԽՍՀՄ կառավարության կողմից պաշտոնապես ուղարկվել էին Իսպանիա՝ սատարելու տեղի կոմունիստներին: Խորհրդային Հայաստանի քաղաքացիները ևս ստիպված էին նվիրատվություններով իրենց համակրանքը հայտնել իսպանացիներին, նաև կազմակերպվում էին տարբեր միջոցառումներ, հրատարակվում Իսպանիայի վերաբերյալ գրքեր և այլն: Իսպանիայի քաղաքացիական պատերազմը և նրա հերոսները ոգեշնչման աղբյուր են դարձել մի քանի հայ գրողների համար:

Բանալի բաներ՝ Իսպանիայի քաղաքացիական պատերազմ (1936–1939 թթ.), կամավորներ, սփյուռքահայեր, Ինտերնացիոնալ բրիգադներ, Խորհրդային Հայաստանի աջակցությունը, Վահե-Ազատ Ադամյան, իսպանական թեման խորհրդահայ գրականության մեջ:

Арциви Г. Бахчинян, *Институт истории НАН РА,*
к.ф.н., *Гражданская война в Испании и армяне*

Резюме

История участия армян в гражданской войне в Испании (1936–1939) не была достаточно изучена. Не менее ста армян из разных стран (Франция, США, Канада, Болгария, Турция) участвовали в этой войне на совершенно добровольной основе в составе специальных военных подразделений, известных под названием «Интернациональные бригады». Эти армяне, преимущественно родом из находящейся в составе Османской империи исторической Армении, ставшие беженцами из-за ксенофобии и геноцидной политики турецких властей, не могли смириться со вспышкой фашизма в другой части света и присоединились к борьбе против фашизма, иногда ценой собственной жизни.

Имена Ваге-Азата Атамяна и капитана Ваана Чркаяна заслуживают особого упоминания.

Кроме этого несколько военных деятелей-армян были официально направлены СССР в поддержку испанских коммунистов. Граждане Советской Армении были обязаны выражать свою симпатию испанскому народу путем пожертвований, а также организации различных мероприятий, публикаций книг об Испании и т.д. Гражданская война в Испании и ее герои стали источником вдохновения для некоторых армянских писателей.

Ключевые слова: Гражданская война в Испании (1936–1939 гг.), добровольцы, армяне диаспоры, Интернациональные бригады, поддержка Советской Армении, Ваге-Азат Атамян, испанская тема в советско-армянской литературе.

ԳՈՒՐԳԵՆ Վ. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, պ.գ.թ., դոցենտ

gugvard57@gmail.com

 0009-0002-9858-5926

DOI: 10.59523/1829-4596.2023.1(26)-134

ՄԻՋԻՆ ՄԱՍՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԿՐԹԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎԵՐԱԿԱՌՈՒՑՈՒՄԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ (1946–1960)*

Բանալի բառեր՝ Հայաստան, արդյունաբերություն, գյուղատնտեսություն, միջին մասնագիտական, բուհ, տեխնիկում, վերակառուցում:

Ներածություն

Հայրենական մեծ պատերազմի ավարտից հետո ԽՍՀՄ կուսակցական-պետական ղեկավարությունը մի շարք միջոցառումներ ձեռնարկեց ժողովրդական տնտեսության վերակառուցման և զարգացման ուղղությամբ: Նոր պայմաններում, երբ հիմնական ուշադրությունը կենտրոնացվում էր արտադրության նոր ճյուղերի կազմակերպմանն ու զարգացմանը, անհրաժեշտ էր բարձրացնել բարձրագույն և միջին մասնագիտական կրթությամբ կադրերի որակը ու նրանցով համալրել տնտեսության տարբեր բնագավառներ:

1920–1930-ական թթ. ստեղծված բարձրագույն և միջին մասնագիտական կրթական համակարգերը կարևոր դեր էին խաղացել հատկապես Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին՝ երկրի ռազմական արդյունաբերությանը տալով անհրաժեշտ կադրեր: Խորհրդային ղեկավարությունը 1946 թ. անհրաժեշտ համարեց ստեղծել Բարձրագույն և միջին մասնագիտական կրթության մի-

* Ներկայացվել է 07.IV.2023 թ., գրախոսվել է 28.IV.2023 թ. և 15.V.2023 թ., ընդունվել է տպագրության 16.VI.2023 թ.:

նիստրություն, որի վրա դրվեց համապատասխան կրթական հաստատությունների ուսումնական գործընթացի կառավարման, ուսումնամեթոդական պլանների ու ծրագրերի կազմման և այլ գերատեսչությունների հետ աշխատանքների համակարգման պատասխանատվությունը:

Կուսակցական-պետական ղեկավարությունը չորրորդ և հինգերորդ հնգամյակների ընթացքում (1946–1955) ընդունեց մի քանի կարևոր որոշումներ, որոնք նպատակաուղղված էին վերակառուցելու և բարելավելու այդ ոլորտի աշխատանքները:

Բանն այն էր, որ 1920-ական թթ. վերջից սկսած՝ հիմնական ուշադրությունը կենտրոնացվել էր կրթական հաստատությունների քանական աճին՝ ձգտելով արտադրական հիմնարկները և գյուղատնտեսությունն ապահովել մասնագետ կադրերով: Մեծ հայրենականի տարիներին բազմաթիվ մասնագետներ և սովորողներ զինվորագրվեցին հայրենիքի պաշտպանությանը: Նրանցից շատերը զոհվել էին, իսկ մի մասն էլ, մնալով թիկունքում, իր ներդրումն էր ունեցել ռազմական արդյունաբերության զարգացման և երկրի պաշտպանունակության ամրապնդման գործում:

Հետպատերազմյան տարիներին ՀԽՍՀ կուսակցական-պետական ղեկավարության ուշադրությունը կենտրոնացված էր խաղաղ պայմաններին համապատասխան՝ ժողովրդական տնտեսության վերակառուցմանը: Հանրապետության ղեկավարությունը կարևոր ուշադրություն էր հատկացնում ծանր արդյունաբերության զարգացմանը, նոր արդյունաբերական ձեռնարկությունների կառուցմանը և որակյալ բարձրագույն ու միջին մասնագիտական կրթությամբ կադրերով դրանց համալրմանը: Դա հատկապես վերաբերում էր ռազմական արդյունաբերությանը: Պատերազմի հաղթական ավարտից հետո Գերմանիայից մեծ թվով գործարանների սարքավորումներ, իրենց տեխնիկական փաստաթղթերով, տեղափոխվեցին Խորհրդային Միություն, այդ թվում՝ Խորհրդային Հա-

յաստան: Մեր հանրապետություն դրանց տեղափոխման գործում մեծ է Երևանի ինդուստրիալ (արդյունաբերական) տեխնիկումի նախկին սան Գուրգեն Չոլախյանի ներդրումը: Նա այդ ժամանակ Հայաստանի մշտական ներկայացուցիչն էր միութենական կառավարությունում: Գ. Չոլախյանի ղեկավարած հանձնաժողովը մեծ աշխատանք կատարեց Գերմանիայում: Հայաստան տեղափոխվեց 5 ձեռնարկության 1092 միավոր սարքավորում¹:

Հանրապետությունում այդ ժամանակաշրջանում շարք մտան նոր՝ էլեկտրամեքենաշինական, էլեկտրասարքավորումների, քիմիական և թեթև արդյունաբերական գործարաններ: Նախկինում գործող մի քանի գործարաններ, որոնք հիմնականում արտադրանք էին տալիս ռազմական արդյունաբերության համար, վերակառուցվեցին խաղաղ պայմաններին համապատասխան: Դրանցում ստեղծվեցին նոր արտադրամասեր: Միայն հետպատերազմյան երկու հնգամյակների ընթացքում շարք մտան Երևանի էլեկտրամեքենաշինական, կոմպրեսորային, կաբելի, ավտոդողերի, հիդրոտուրբինային գործարանները, Քանաքեռի այլումինի և Կիրովականի (Վանաձոր) ազոտի գործարանները: Կառուցվեցին նոր հիդրոէլեկտրակայաններ՝ Սևանի, Սևան-Հրազդան կասկադը և այլն²:

Տեխնիկումների վերակառուցումը հեղապտերազմյան տարիներին

Չորրորդ և հինգերորդ հնգամյակների ընթացքում երևանեկան մի շարք դժվարություններ՝ կապված կադրերի հետ: ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմը մի քանի անգամ քննարկեց արդյունաբերության և գյուղատնտեսության մեջ կադրերի պատրաստման ու որակավորման հարցը: Միայն չորրորդ հնգամյակի ընթացքում՝ 1946–1950 թթ.,

¹ **Խաչատրյան** 2015, 147–150:

² **Григорьянц** 1966, 236.

ժողովրդական տնտեսության տարբեր ճյուղերի համար անհատական-բրիգադային և այլ մասնագիտական դասընթացների ուսուցմամբ պատրաստվեց 59,6 հազար բանվոր-ծառայող, այդ թվում 51,8 հազար բանվոր, մոտ 7,8 հազար վարպետ, հաշվապահներ և այլ մասնագիտության աշխատողներ³: Եթե բանվորների տեխնիկական գիտելիքները հնարավոր էր բարձրացնել տարբեր մասնագիտական-տեխնիկական ուսումնարանների, դասընթացների և բրիգադային ուսուցման միջոցով, ապա բուհական և միջին մասնագիտական որակյալ կադրերի պատրաստման հարցն առավել բարդ էր: Հանրապետությունում 1950–1959 թթ. ընթացքում գործել են՝

Ու. տարի	1950/51	1954/55	1955/56	1956/57	1957/58	1958/59
Բուհական հաստատություններ	15	13	12	12	11	11
Ուսանողների թիվը	15,1	19,2	19,4	20,2	20,0	20,1
Միջին մասնագիտ. կրթական հաստատություններ	44	45	45	44	39	37
Սովորողների թիվը	10,3	15,7	17,0	16,4	14,7	14,0

Բերված թվերը ցույց են տալիս, որ հանրապետությունում բարձրագույն և միջին մասնագիտական կրթությամբ կադրերի պատրաստումն ընթացել է համաչափ⁴: Այնինչ, անհրաժեշտ էր, որ մեկ բուհ ավարտողին արտադրությունում միջին հաշվով ընկներ մի քանի միջին որակավորման մասնագետ: Արդյունաբերական ձեռ-

³ Հարությունյան 1982, 130–131:

⁴ Народное хозяйство Армянской ССР 1957, 149. Экономика и культура Армении к 50-летию Великого Октября 1967, 336–337. Հուրիխանյան 1969, 239:

նարկություններին հատկապես անհրաժեշտ էին միջին որակավորման մասնագետներ, որոնք պետք է կազմակերպեին աշխատանքները ստորին և միջին օղակների հետ:

1950-ական թթ. կեսերին տեխնիկումներում սովորողների քանակը փոփոխական էր, քանի որ տեղի էր ունենում միջին մասնագիտական ուսումնական հաստատությունների միավորում կամ վերակառուցում:

Գիտատեխնիկական առաջընթացը պահանջում էր նոր մասնագիտությունների գծով որակյալ կադրերի պատրաստում: Մի քանի միջին մասնագիտական կրթական հաստատություններ ընդլայնեցին իրենց գործունեությունը: Երևանի էլեկտրամեխանիկական տեխնիկումում կազմակերպվեցին նոր բաժիններ՝ «Հիդրոտեխնիկական կառուցվածքներ», «Արդյունաբերական ձեռնարկությունների էլեկտրասարքավորումներ» և այլն: 1952 թ. կազմավորվեցին տեխնիկումի Հայէլեկտրամեքենաշինական և Հայէներգո գործարաններին կից մասնաճյուղերը⁵: 1945 թ. հիմնադրվեց Երևանի մեքենաշինական տեխնիկումը, որը միջին մասնագիտական կադրերով էր ապահովում հանրապետության մեքենաշինական ձեռնարկությունները:

Երևանի թեթև արդյունաբերության տեխնիկումի հիմքի վրա կազմակերպվում է նոր տեխնիկում՝ Լենինականի (Գյումրի) թեթև արդյունաբերության տեխնիկումը (1954 թ.): 1947 թ. բացվում են նաև Երևանի ֆինանսական-տնտեսագիտական, առևտրի, ակումբա-գրադարանային տեխնիկումները, բժշկական ու մանկավարժական ուսումնարանները և այլն: Չորրորդ և հինգերորդ հնգամյակների ընթացքում Երևանի շինարարական տեխնիկումի մասնաճյուղեր են բացվում Կիրովականում, Լենինականում ու Քաջարանում⁶:

⁵ Հուրիխանյան 1975, 97:

⁶ Հուրիխանյան 1975, 10:

Մի շարք դժվարություններ կային կապված բուհերի և միջին մասնագիտական կրթական հաստատությունների շրջանավարտների նշանակումների հետ: Լուսավորության մինիստրությունը մի քանի անգամ քննարկում է հանրապետության տարբեր շրջաններում ուղեգրերով տեղաբաշխված մասնագետների հարցը: Միայն 1946 թ. հոկտեմբերին նշանակված մասնագետների տեղաբաշխումը կատարվել էր ընդամենը 60%-ով⁷: Դա վերաբերվում էր նաև մանկավարժական ուսումնարանները և դասընթացներն ավարտած մասնագետների նշանակմանը: Բուհերի կամ միջին մասնագիտական ուսումնական հաստատությունների շրջանավարտների մի մասը տարբեր պատճառներով մնում էր քաղաքում՝ խուսափելով աշխատանքի մեկնել շրջաններ:

Հանրապետության միջին մասնագիտական կրթական համակարգը գտնվում էր տարբեր գերատեսչությունների ենթակայության տակ: Տեխնիկումների զգալի մասը հանրապետական, իսկ մյուս մասը՝ միութենական մինիստրությունների ենթակայության ներքո էր: Միայն մանկավարժական թեքումով ուսումնարաններն էին, որ ուղղակի ենթարկվում էին լուսավորության մինիստրությանը: Դա լուրջ դժվարություններ էր ստեղծում ուսումնական գործընթացի կազմակերպման և համակարգված աշխատանքների կազմակերպման գործում:

Բերենք մի քանի օրինակ: Հայաստանի կոոպերատիվ տեխնիկումը ֆինանսավորվում էր Հայսպառմիության մշակութային ֆոնդից: Այդ տեխնիկումի ֆինանսավորումը, մանկավարժների աշխատավարձերը և սովորողների կրթաթոշակները տրվում էին բավականին ուշացումով⁸: ԽՍՀՄ լեռնամետալուրգիական մինիստրությանը պատկանող Երևանի լեռնամետալուրգիական տեխնիկումի մասնաշենքի և հանրակացարանի կառուցումը ձգձգվում էր տարի-

⁷ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 26, գ. 213, թ. 1-2:

⁸ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 27 գ. 111, թ. 13:

ներ շարունակ⁹: 1940-ական թթ. վերջին հանրապետության ֆինանսների մինիստրության ենթակայության ներքո էին գործում Երևանի ֆինանսական տեխնիկումը և Համամիութենական հեռակա ֆինանսական-վարկային տեխնիկումի Երևանի ուսումնական մասնաճյուղը: Մինիստրության կոլեգիան մի քանի անգամ քննարկում է ֆինանսական տեխնիկումի հարցը: Պարզվում է, որ «տեխնիկումի տնօրինությունը թույլ է տվել ընդունելության վերաբերյալ սահմանված հրահանգի կոպիտ խախտում: 1950–1951 ուս. տարում տեխնիկում ընդունված 60 հոգուց 25%-ը մեկ առարկայից կտրվել են, 7 հոգի 7-ամյա դպրոցի ավարտական վկայականի փոխարեն ներկայացրել են տեղեկանքներ: Մի շարք շրջֆինբաժինների վարիչներ (Աղին, Ղուկասյան, Ախուրյան, Բասարգեչար (Վարդենիս), Վեդի, Ազիզբեկով (Վայք), Սևան) միանգամայն անբավարար աշխատանք էին կազմակերպել իրենց շրջանի միջնակարգ և ոչ լրիվ միջնակարգ դպրոցներ ավարտած երիտասարդությանը ֆինանսական տեխնիկումում ընդգրկելու ուղղությամբ, որի հետևանքով նշված շրջաններից և ոչ մի հոգի 1950 թ. չի գործուղվել այդ տեխնիկում սովորելու, չնայած որ այդ ֆինբաժինները մեծ կարիք ունեին միջին որակի ֆինանսական մասնագետ կադրերի»¹⁰: Մինիստրությունը միջոցառումների մեծ ծրագիր է մշակում, որի համաձայն պետք է բարելավեր ուսումնական գործընթացը տեխնիկումում¹¹:

Առավել բարդ էր մասնագիտական դասագրքերի հարցը: Ինդուստրիալ տեխնիկումի տնօրեն Հովակիմյանը 1951 թ. հունիսին դիմում է ՀԿԿ Կենտկոմի ագիտացիայի և պրոպագանդայի բաժնի վարիչ Ա. Մնացականյանին, նշելով, որ «Հայկական ԽՍՀ-ում գործող մոտ 50 տեխնիկումների ուսանողությունը հնարավորություն չունի օգտվելու Ն.Պ. Տարասովի «Բարձրագույն մաթեմատի-

⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 26, գ. 207, թ. 35

¹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 31, գ. 136, թ. 34–36:

¹¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 31, գ. 136, թ. 38–39:

կայի դասընթաց» բուհերի և տեխնիկումների համար դասագրք-քից»¹²: Նա խնդրում է այդ դասագիրքը ռուսերենից թարգմանել հայերեն և մտցնել թեմատիկ պլանի մեջ: Դասագրքերի թարգմանման և հրատարակման գործում նախաձեռնություն են հանդես բերում նաև տարբեր գերատեսչություններ: ՀԽՍՀ ֆինանսների մինիստրության կոլեգիայի որոշման համաձայն՝ ֆինանսական տեխնիկումի տնօրեն Չոբանյանին հանձնարարվել էր ռուսերենից հայերեն թարգմանել և հրատարակության նախապատրաստել Ա. Շավրինի «ԽՍՀՄ պետբյուջե» ուսումնական ձեռնարկը՝ նպատակ ունենալով ֆինանսական տեխնիկումում, ԵՊՀ տնտեսագիտական ֆակուլտետում և այլ ուսումնական հաստատություններում բարձրացնել ուսումնական գործընթացի որակը¹³:

Մեր հանրապետությունում գյուղատնտեսության բնագավառում կադրերի պատրաստման գործում կային զգալի դժվարություններ: Այս ոլորտի միջին մասնագիտական և միջնակարգ-մասնագիտական ուսումնական հաստատությունները գտնվում էին գյուղատնտեսության մինիստրության իրավասության ներքո: Դրանց գործունեության արդյունավետությունը բավականին ցածր էր, նյութատեխնիկական բազան աղքատիկ, բավարար չէր մասնագետների պատրաստման որակը, մասնագետների տեղաբաշխումը շատ հաճախ կատարվում էր ոչ մասնագիտական կողմնորոշմամբ:

ԽՄԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի 1953 թ. սեպտեմբերի որոշման համաձայն՝ գյուղատնտեսական թեքումով միջնակարգ-մասնագիտական ուսումնական հաստատությունները հանձնվում են բարձրագույն և միջին մասնագիտական կրթության մինիստրության կազմում գործող մասնագիտական-տեխնիկական կրթության պետական կոմիտեին: Գյուղատնտեսության մինիստրության ենթակայության միջին մասնագիտական կրթական հաս-

¹² ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 31, գ. 180, թ. 95:

¹³ ՏԵՄ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 31, գ. 136, թ. 16:

տատությունները պետք է ակտիվորեն համագործակցեին կրթական այդ գերատեսչության հետ¹⁴:

Հանրապետության կուսակցական-պետական ղեկավարությունը վերոհիշյալ որոշման հիման վրա վերակառուցում է գյուղատնտեսական տեխնիկումների աշխատանքը: 1954 թ. հունիսին ՀԿԿ Կենտկոմը որոշում է ընդունում գյուղատնտեսական տեխնիկումներում կադրերի պատրաստման վիճակը բարելավելու մասին: Դրա համաձայն՝ Երևանի, Կիրովականի և Հոկտեմբերյանի (Արմավիր) գյուղատնտեսական տեխնիկումներում ստեղծվում են պտղաբուծական, հողագործական, մեղվաբուծական, խաղողագործական և պտղաբանջարաբուծական բաժիններ: Երևանի գյուղատնտեսական տեխնիկումին կից բացվում են շինարարական և հաշվային բաժիններ¹⁵:

Արդեն 1950-ական թթ. վերջին հանրապետությունում գործում էր 10 գյուղատնտեսական տեխնիկում, որտեղ միջին որակավորման մասնագետներ էին պատրաստում 13 մասնագիտությունների գծով՝ կրտսեր գյուղատնտեսներ և անասնաբուժակներ, հողաշինարարներ, մեխանիկներ և այլն: Դրանցում սովորողների թիվը հասել էր 3873-ի, որից 1476-ն ավարտել էր հանրակրթական միջնակարգ դպրոցներ¹⁶: Սակայն այս բնագավառի տեխնիկումների մի մասի նյութատեխնիկական բազան դեռևս աղքատիկ էր: Դրանք զուրկ էին մասնագիտական լաբորատորիաներից, փորձարարական հողամասերից ու անասնագոմերից և ապահոված չէին անհրաժեշտ մասնագետ դասախոսներով:

Միայն Երևանի, Կիրովականի ու Լենինականի գյուղատնտեսական տեխնիկումները և Բայազետի (Գավառ) ու Ստեփանավանի անասնաբուծական-անասնաբուժական տեխնիկումներն էին ապա-

¹⁴ Միքայելյան 1978, 106:

¹⁵ «Հայաստանի Կոմունիստական պարտիայի պատմության ուրվագծեր» 1963, 648:

հոված անհրաժեշտ որակյալ մասնագետ մանկավարժներով և որոշ չափով բավարար նյութատեխնիկական բազայով¹⁷:

ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհուրդը 1954 թ. ընդունում է մի կարևոր որոշում, որով քաղաքներում և գյուղական վայրերում գործող միջնակարգ դպրոցներում (8, 9, 10-րդ դասարաններ), միջնակարգ-մասնագիտական ուսումնարաններում, տեխնիկումներում, մանկավարժական ուսումնարաններում և բուհական հաստատություններում վերացվում էր ԽՍՀՄ Ժողկոմխորհի 1940 թ. հոկտեմբերի որոշմամբ ընդունված ուսման վարձերի գանձումը: Դա նպատակ ուներ առավել մեծ թվով երիտասարդների հնարավորություն տալ սովորելու ուսումնական հաստատություններում:

ԽՍՀՄ սահմանադրության մեջ 1956 թ. կատարվեց համապատասխան փոփոխություն, որով ամրագրվեց կրթական հաստատություններում անվճար ուսուցում ստանալու իրավունքը: Սահմանադրության 121 հոդվածում նշվում էր. «ԽՍՀՄ քաղաքացիներն ունեն կրթության իրավունք: Այդ իրավունքն ապահովվում է ընդհանուր-պարտադիր յոթամյա կրթությանը, միջնակարգ կրթության լայն զարգացմամբ, ինչպես միջնակարգ, այնպես էլ բարձրագույն կրթության բոլոր տեսակների ձրիությամբ (անվճար), բարձրագույն դպրոցում առաջադեմ սովորողներին տրվող պետական թոշակների սիստեմով, դպրոցներում մայրենի լեզվով ուսուցանելով, գործարաններում, սովխոզներում, մեքենա-տրակտորային կայաններում, կոլտնտեսություններում աշխատավորների համար արտադրական, տեխնիկական ու ագրոնոմիական ձրի ուսուցում կազմակերպելով»¹⁸: Այս օրենքը կարևոր դեր խաղաց կրթական համակարգի զարգացման գործում: Զգալիորեն ավելացավ միջին մասնագիտական կրթական հաստատություններ դիմող յոթամյա և միջնակարգ

¹⁶ Միքայելյան 1958, 51:

¹⁷ Միքայելյան 1958, 50–59:

¹⁸ Սովետական մանկավարժ 1956, 1:

կրթություն ունեցող երիտասարդների թիվը: Սակայն որակական առումով մասնագետների պատրաստումը դեռևս բավականին հետ էր մնում:

1956 թ. ԽՄԿԿ XX համագումարում դրվեց նաև ԽՍՀՄ-ում կրթական համակարգի արմատական վերակառուցման անհրաժեշտությունը: Այդ հարցը քննարկվեց նաև ՀԿԿ XIX համագումարում: Արձանագրվեց, որ մեր հանրապետությունում «Ժողովրդական կրթության լուրջ թերություններից մեկը դպրոցների ուսումնանյութական բազայի անբավարար վիճակն է: Բավական է նշել, որ ավելի քան 130 միջնակարգ դպրոցներ դեռևս չունեն ուսումնական արհեստանոցներ, իսկ 212 դպրոցներ՝ ֆիզիկայի և քիմիայի լրիվ կահավորված լաբորատորիաներ:

Առանձնապես վատ է դպրոցական շենքերի վիճակը՝ 173 միջնակարգ դպրոցներ դեռևս չունեն տիպային շենքեր, գրեթե բոլոր դպրոցներում պարապմունքերը տեղի են ունենում երկու հերթով, իսկ որոշ դպրոցներում էլ՝ երեք հերթով: Ինքնին պարզ է, որ այդպիսի դրությունը բացասաբար է անրադառնում ուսումնադաստիարակչական աշխատանքների որակի վրա»¹⁹: Անհրաժեշտ էր բարելավել նաև դասագրքերի, ուսումնամեթոդական ծրագրերի և պլանների որակը, բարձրացնել մանկավարժական կադրերի մակարդակը: Բերված փաստերը վկայում են, որ դպրոցական համակարգը որակական առումով բավականին հետ էր մնում, ինչը զգալիորեն ազդում էր միջին մասնագիտական կրթական հաստատությունների գործունեության վրա: Քանի որ կրթության բնագավառում խնդիրները փոխկապակցված էին, դրանց լուծման համար պահանջվում էր համակարգային վերակառուցում:

1958 թ. հոկտեմբերին ԽՄԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Ն. Խրուշչովը կուսակցության Կենտկոմի նախագահությանը հասցեագրած «Կյանքի հետ դպրոցի կապի ամրապնդման և երկրում

¹⁹ Սովետական մանկավարժ 1958, 2:

ժողովրդական կրթության սիստեմի հետագա զարգացման մասին» նամակում առաջարկեց կազմակերպել կրթական հարցերի վերաբերյալ համաժողովրդական քննարկում: Նամակում նշվում էր, որ կրթական համակարգում կան լուրջ թերություններ, որոնք ազդում են երկրի գիտատեխնիկական առաջընթացի վրա: Դրա հիման վրա՝ ԽՄԿԿ Կենտկոմը կազմեց թեզիսներ, որոնք նույն թվականի նոյեմբերին դրվեցին համաժողովրդական քննարկման²⁰:

Մեր հանրապետությունում այն քննարկվեց տարբեր գերատեսչությունների, նախ և առաջ կրթական հաստատությունների կոլեկտիվների կողմից: Միայն մանկավարժական կոլեկտիվների կողմից ստացվել էին հարյուրավոր առաջարկություններ: 1958 թ. նոյեմբերի 21-ին հանրապետական և Երևանի քաղաքային կուսակցական ակտիվը քննարկեց ու հավանություն տվեց թեզիսներին²¹: ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի առաջին նստաշրջանում 1959 թ. ապրիլի 16-ին ընդունվեց «Կյանքի հետ դպրոցի կապի ամրապնդման և ՀԽՍՀ-ում ժողովրդական կրթության սիստեմի հետագա զարգացման մասին» օրենքը:

Նրա երրորդ բաժինը նվիրված էր միջնակարգ մասնագիտական կրթությանը: Միջնակարգ մասնագիտական ուսումնական հաստատություններում մասնագետների պատրաստումը պետք է տեղի ունենար 8-ամյա և 11-ամյա հանրակրթական դպրոցի բազայի վրա: Երեկոյան և հեռակա ուսուցումն ընդլայնվելու էր, որպեսզի երիտասարդները, արտադրությունից չկտրված, բարձրացնեին իրենց որակավորումը: Բարձրորակ մասնագետներ պատրաստելու նպատակով նախատեսվում էր տեխնիկումների նյութատեխնիկական բազան ընդլայնել: Նախատեսվում էր ստեղծել ժամանակակից ուսումնական կաբինետներ և լաբորատորիաներ, արդյունաբերական տեխնիկումներին կից կազմակերպել արտադրամասեր ու

²⁰ Սովետական մանկավարժ 1958, 11:

²¹ «Սովետական Հայաստան» 1958, նոյեմբերի 22, նո. 271:

արհեստանոցներ, իսկ գյուղատնտեսական տեխնիկումներին կից՝ խոշոր տնտեսություններ: Կարևոր էր համարվում սովորողների արտադրական պրակտիկայի կազմակերպումը գործարաններում և այլ հիմնարկներում²²: Հանրակրթական դպրոցների և միջնակարգ մասնագիտական կրթական հաստատությունների վերակառուցումը սկսվելու էր 1959–1960 ուս. տարվանից և ավարտվելու չորս տարվա ընթացքում: Փաստորեն, կրթական համակարգի արմատական վերակառուցումը պետք է տեղի ունենար 1959–1965 թթ. ընթացքում՝ յոթամյա պլանի իրականացման ժամանակահատվածում: Այսպիսով, առաջարկվում էր կրթական համակարգի թռիչքային զարգացման պլան, որի իրագործումը, ներքին և արտաքին անբարենպաստ պայմանների հետևանքով, իրատեսական չէր:

ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհուրդը ընդունեց մի շարք որոշումներ, որոնցով բարձրագույն և միջին մասնագիտական կրթական հաստատությունների ղեկավարման մեջ կառուցվածքային փոփոխություններ կատարվեցին: 1959 թ. հուլիսին ընդունվեց «ԽՍՀՄ բարձրագույն և միջին մասնագիտական հաստատությունների ղեկավարման վերակառուցման մասին» որոշումը, որի համաձայն՝ միութենական բարձրագույն և միջին մասնագիտական կրթական հաստատություններն անցնում էին հանրապետական ենթակայության ներքո²³: Նույն տարվա օգոստոսին ընդունված «Ուսուցման ձևերի և ժամկետների, մասնագիտական ուսումնական հաստատություններում ուսման որակի բարձրացման մասին» որոշմամբ²⁴, պետք է վերակառուցվեին ուսումնական պլաններն ու ծրագրերը: Այս բնագավառում աշխատանքներն առավել արդյունավետ կազմակերպելու նպատակով անհրաժեշտ էր համարվում հանրապետություններում ստեղծել համապատասխան մինիստրություններ և

²² Տե՛ս Սովետական մանկավարժ 1959, 12–13:

²³ Среднее специальное образование в СССР 1962, 20.

²⁴ Среднее специальное образование 1963, 40.

կոմիտեներ: Հիմք ընդունելով այս որոշումը՝ 1959 թ. օգոստոսին ՀԽՍՀ Մինիստրների խորհրդին կից ստեղծվեց Բարձրագույն և միջնակարգ մասնագիտական կրթության կոմիտե, որի վրա էր դրվում բուհերի ու միջին մասնագիտական կրթական հաստատությունների աշխատանքների պլանավորումը, կառավարումը և համակարգումը:

Եզրակացություններ

Այսպիսով, մեր հանրապետությունում հետպատերազմյան տարիներին հիմնականում ավարտվեց միջին մասնագիտական կրթական համակարգի վերակառուցումը: Հանրապետությունում զգալիորեն աճել էր միջին մասնագիտական կրթական հաստատություններում սովորողների թիվը: Միջին մասնագիտական կրթական հաստատությունների կողմից ժողովրդական տնտեսության տարբեր ոլորտների համար միայն 1959 թ. պատրաստվել էր շուրջ 5000 մասնագետ²⁵: Քանակական առումով միջին մասնագետների պատրաստումը տվյալ ժամանակաշրջանի համար կարելի էր համարել բավարար, սակայն հանրապետության արդյունաբերության արագ աճը և գյուղատնտեսության վերակառուցումը պահանջում էին որակական փոփոխություններ կատարել միջին մասնագիտական կրթական հաստատությունների աշխատանքում, բարձրացնել նրանց արդյունավետությունը, ստեղծել նոր որակի կրթական հաստատություններ: Այդ ուղղությամբ կուսակցական-պետական ղեկավարության ձեռնարկած քայլերը դրական արդյունքներ տվեցին: Սակայն անհրաժեշտ էր կրթական որակական համակարգային փոփոխություններ կատարել՝ ապահովելով հանրակրթական դրպրոց - միջին մասնագիտական կրթական հաստատություն - բուհ

²⁵ Հուրիխանյան 1969, 148:

կապը, որը կնպաստեր ժողովրդական տնտեսության զարգացմանը:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Խաչատրյան Կ. 2015, Հայաստանը ԽՍՀՄ ռազմաարդյունաբերական համալրի համակարգում, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 344 էջ
ԽՍՀՄ Կառավարության որոշումների և կարգադրությունների ժողովածու, Մոսկվա, (1938–1944), 1940, նո. 637, էջ 993–994:

Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 1, ց. 26, գ. 207, թ. 35, գ. 213, թ. 1–2:

ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 27, գ. 111, թ. 13:

ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 31, գ. 136, թթ. 16, 34–36, 38–39, գ. 180, թ. 95:

Հայաստանի Կոմունիստական պարտիայի պատմության ուրվագծեր 1963, Երևան, 648 էջ:

Հարությունյան Հ. 1982, Հայկական ՍՍՀ բանվոր դասակարգը սոցիալիզմի ամրապնդման և զարգացման ժամանակաշրջանում, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ, 157 էջ:

ՀԽՍՀ օրենքների 1961, ԳԽ նախագահության հրամանագրերի և ՀԽՍՀ կառավարության որոշումների ժամանակագրական ժողովածու. 1957, Երևան, էջ 20–41:

Հուրիխանյան Փ. 1975, Բարձրագույն և միջնակարգ մասնագիտական կրթության զարգացումը Սովետական Հայաստանում 50 տարում, Երևան, Միտք հրատ., 243 էջ:

Հուրիխանյան Փ. 1969, Միջնակարգ մասնագիտական կրթությունը Սովետական Հայաստանում, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ. էջ 148, 239:

Միքայելյան Ա. 1978, Սովետական Հայաստանի պրոֆեսիոնալ-տեխնիկական դպրոցը, Երևան, Լույս հրատ, 167 էջ:

Միքայելյան Ա. 1958, Գյուղատնտեսական կրթության զարգացումը Սովետական Հայաստանում, Երևան, Հայպետուսմանկիրատ, 93 էջ:

ՍՄԿՊ-ն համագումարների 1955, կոնֆերանսների և Կենտկոմի պլենումների բանաձևերում ու որոշումներում, Երևան, Հայաստանի պետական հրատ., հ. 3, 875 էջ:

«Սովետական Հայաստան» 1958, նոյեմբերի 22, նո. 271:

«Սովետական մանկավարժ» 1956, հ. 10, Երևան, էջ 1, հ. 2, 1958, էջ 2: հ. 11, 1958, էջ 1, հ. 5, 1959, էջ 12–13:

- Григорьянц А.** 1966, Формирование и развитие технического интеллигенции Армении (1920–1965), Ереван, АН Арм. ССР, 359 с.
- Среднее специальное образование (техникумы, училища, школы) 1963, Москва, Росвузиздат, 520 с.
- Среднее специальное образование в СССР 1962, Москва, Высшая школа, 266 с.

Гурген В. Варданян, *Институт истории НАН РА, к.и.н., доцент*, Реконструкция учреждений среднего профессионального образования в Советской Армении (1946–1960)

Резюме

Научно-технический прогресс предъявлял возрастающие требования к системе образования в целом и к среднему специальному образованию в частности. В связи с этим в послевоенные годы начинается реконструкция среднего специального образования в Советской Армении. Партийно-государственным руководством Армении был принят ряд важных решений по реконструкции техникумов, которые должны были способствовать качественному росту учащихся и появлению новых специальностей.

В послевоенные годы перестройка системы среднего образования в основном была завершена. Количество учащихся в системе среднего образования в республике значительно увеличилось. Только за 1959 год для различных отраслей народного хозяйства средними специальными образовательными учреждениями было подготовлено 5000 специалистов. Этого количества специалистов со средним образованием для данного периода было достаточно. Однако быстрые темпы развития промышлен-

ности и перестроечные процессы в сельском хозяйстве требовали качественных изменений в системе среднего специального образования: повышение эффективности образования и создание образовательных учреждений нового качества.

Действия, предпринятые партийно-государственным руководством в этом направлении, привели к положительным результатам. Однако для развития культурной жизни и народного хозяйства необходимы были качественные изменения в системе образования: установление преемственной связи между образовательной школой, средними специальными образовательными учреждениями и высшими учебными заведениями.

Ключевые слова: Армения, промышленность, сельское хозяйство, среднее специальное, вуз, техникум, перестройка.

Gurgen V. Vardanyan, *Institute of History of the NAS RA*, PhD in History, Associate Professor, **Reconstruction of Secondary Special Education in Soviet Armenia (1946–1960)**

Summary

Scientific and technological progress made increasing demands on the education system in general and on secondary specialized education in particular. For these reasons, the restoration and reconstruction of secondary specialized education in Soviet Armenia began in the post-war years. The party-state leadership of Armenia made a number of important decisions on the reconstruction of technical schools, which were supposed to contribute to the qualitative growth of students and the emergence of new specialities.

The reconstruction of the secondary vocational education system was mostly completed in the post-war years. In the republic, the number of students of secondary professional educational institutions increased significantly. In 1959 alone, 5,000 specialists were trained by specialized secondary educational institutions for various branches of the national economy. This number of specialists with secondary education was sufficient for this period. However, the rapid growth of the republic's industry and the restructuring processes in agriculture required making qualitative changes in the work of secondary professional educational institutions.

The steps taken by the party-state leadership in that direction gave positive results, but it was necessary to make qualitative changes in the educational system to ensure the connection between public school, secondary professional educational institution and university, which would contribute to the development of the national economy and culture.

Key words: Armenia, industry, agriculture, secondary professional, university, college, reconstruction.

ՌՈՒԲԵՆ Լ. ԱԶԻԶԲԵԿՅԱՆ

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, պ.գ.թ., դրոցենսկ

r.azizbekyan@mail.ru

 0009-0004-4095-0809

DOI: 10.59523/1829-4596.2023.1(26)-152

«ՎԵՐԱԿԱՌՈՒՑՄԱՆ» ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԽՍՀՄ ՓԼՈՒՂՈՒՄԸ (1985–1991)*

Բանալի բառեր¹ ԽՍՀՄ, Մ.Գորբաչով, վերակառուցում, բարենորոգումներ, ազգամիջյան հիմնախնդիրներ, փլուզում, ԱՊՀ:

Ներածություն

ԽՍՀՄ-ը 1980-ական թթ. երկրորդ կես թևակոխեց հետզհետե հասունացող սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական ճգնաժամի պայմաններում: Արտադրանքի զուտ քանակաճի ճանապարհով զարգացող խորհրդային տնտեսությունն աստիճանաբար սպառում էր իր առաջընթացի հնարավորությունները: Արդյունաբերության և գյուղատնտեսության բնագավառներում նվազում էին աշխատանքի արտադրողականության տեմպերը: Կառավարման վարչահրամայական ուժն ազատ սպառել էր իրեն և, այլևս ի վիճակի չլինելով խթանել արտադրողական ուժերի զարգացումն ու մարդկային գործոնի ակտիվացումը, խոչընդոտում էր նաև գիտատեխնիկական առաջընթացին: Բնակչության սոցիալական ապահովության ոլորտում լուրջ դժվարություններ էին ստեղծվել՝ հանգեցնելով նրա կենսամակարդակի անկմանը: Դրան զուգընթաց ընդլայնվում էին կուսակցական, պետական, տնտեսական ղեկավար մարմինների պաշտոնյաների արտոնությունները: Նման պայման-

* Ներկայացվել է 25.V.2023 թ., գրախոսվել է 12.VI.2023 թ. և 01.VI.2023 թ., ընդունվել է տպագրության 16.VI.2023 թ.:

ներում խախտվում էին օրենքները, ոտնահարվում էր սոցիալական արդարությունը, ծաղկում էր կաշառակերությունը, գրեթե համատարած էին պետական ունեցվածքի հափշտակումները: Աշխատանքն աստիճանաբար արժեզրկվում էր ինչպես նյութապես, այնպես էլ բարոյապես: Այդ ամենի հետևանքով ԽՍՀՄ ազգաբնակչության շրջանում հետզհետե խորանում էր անվստահությունը երկրի ղեկավարության նկատմամբ¹:

Վերակառուցման քաղաքականության հռչակումը

1985 թ. ԽՄԿԿ Կենտկոմի մարտյան արտահերթ պլենումում կուսակցության գլխավոր քարտուղար ընտրվեց Միխայիլ Գորբաչովը: Նա հասկանում էր, որ երկիրը լուրջ տնտեսական ու քաղաքական բարենորոգումների կարիք ունի, ուստի իշխանության գլուխ անցնելուց անմիջապես հետո ձեռնամուխ եղավ պետական կառավարման ու տնտեսվարման նոր ձևերի որոնմանը: ԽՄԿԿ Կենտկոմի 1985 թ. ապրիլյան պլենումը հասարակության համակողմանի և արմատական վերակառուցման քաղաքականության ուղեգիծ ընդունեց, որն ամրապնդվեց կուսակցության XXVII համագումարի (1986 թ.) որոշումներով²: Սակայն, ինչպես կյանքը ցույց տվեց, «վերակառուցումը» վաղուց իրեն սպառած քաղաքական համակարգի գեղահարդարման «վերևից» կարգավորվող ծրագիր էր, որն իրականացվում էր կոմունիստական կուսակցության վերահսկողությամբ:

Սկզբնական շրջանում շեշտը դրվեց ոչ թե հասարակության քաղաքական, այլ զուտ տնտեսական բարենորոգումների վրա: 1985–1987 թթ. ծնվեցին ու լայն տարածում ստացան բարենորոգումների նշված ուղուն համապատասխանող կարգախոսներ՝

¹ Տե՛ս **Ազիզբեկյան** 2004, 143:

² Տե՛ս Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС. 23 апреля 1985 года 1985, Материалы XXVII съезда Коммунистической партии Советского Союза 1986:

«արագացում», «հասնել գիտատեխնիկական առաջընթացի համաշխարհային մակարդակին» և այլն: Սակայն այդ ուղղությամբ ձեռնարկված հիմնականում քարոզչական միջոցառումները չնպաստեցին տնտեսական ճգնաժամից երկրի դուրսբերմանը: Չունենալով տնտեսական հստակ ծրագիր՝ վերակառուցման նախաձեռնողներն «արագացման» ձախողումից հետո ձեռնամուխ եղան տնտեսության կառավարման մեխանիզմների կատարելագործմանը, փորձեցին ազատություն տալ տնտեսվարողներին: Դա արտացոլվեց ԽՄԿԿ Կենտկոմի 1987 թ. հունիսյան պլենումում տնտեսական բարենորոգումների մասին ընդունված որոշման մեջ³: Այն որոշակի ինքնուրույնություն տվեց ձեռնարկություններին, որոնք անցան տնտեսաշվարկի և ինքնաֆինանսավորման: Վերափոխվեցին տնտեսության կենտրոնացված կառավարման ու պլանավորման ձևերը, ֆինանսավարկային գործող մեխանիզմները: Սկսեցին կիրառվել կառավարման համեմատաբար ժողովրդավարական սկզբունքներ, լայն տարածում ստացավ ինքնակառավարումը: Սակայն դա գոյություն ունեցող ամբողջատիրական կուսակցական և ռազմաքյուրոկրատական վարչահրամայական կառավարման կառույցները կատարելագործելու անհեռանկարային փորձ էր: Նույնիսկ ընդունված ճիշտ և առաջադիմական օրենքներն ու որոշումները հիմնականում պետք է իրագործեին իրենց անընդունակությունն ու անարդյունավետությունը վաղուց ապացուցած հին կառույցները: Բարենորոգումներ նախաձեռնողները, ձևավորվելով կուսակցական քյուրոկրատական միջավայրում և կրելով նրա կնիքը, չհամարձակվեցին հրաժարվել տարիների ընթացքում արմատավորված տնտեսվարման վարչահրամայական գործելակերպից: Մինչդեռ կյանքի հրամայականն էին դարձել նոր, ճկուն ու արդյունավետ կառույցների ստեղծումը, ազատ գործող շուկայի ու ապ-

³ Ст'я Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС. 25–26 июня 1987 года 1987:

րանքադրամային հարաբերությունների զարգացումը, իրական մրցակցության ծավալման անհրաժեշտությունը: Տնտեսական բարենորոգումներն այդ ամենը չէին ապահովում ուստի բնական էր, որ ԽՍՀՄ սոցիալ-տնտեսական կացությունը ոչ միայն չբարելավվեց, այլև 1980-ականների վերջին ավելի վատթարացավ: Զգալիորեն պակասեցին լայն սպառման ապրանքները, շարունակ բարձրացվում էին մեծածախ ու մանրածախ գները, ռուբլին օրըստօրե արժեզրկվում էր: Բնակչության կենսամակարդակի անկումն արտահայտվում էր նաև նրա դրամական եկամուտների, մասնավորապես աշխատավարձի ոլորտում: Այդ ամենին զուգընթաց բարգավաճում էր «սովետային տնտեսությունը», աճում էին կազմակերպված հանցագործությունը, կաշառակերությունն ու կոռուպցիան: Այս երևույթները խոր հիասթափություն առաջացրին խորհրդային մարդկանց մոտ, որոնք սկզբնական շրջանում մեծապես հավատում և աջակցում էին վերակառուցման քաղաքականությանը: Տնտեսական ճգնաժամի խորացումը և վերակառուցման մասին սոսկ քարոզչական բնույթի կարգախոսների ծավալումը սրեցին հասարակության և իշխանության միջև հակասությունները:

Ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու նպատակով առաջ քաշվեց քաղաքական բարենորոգումների ծրագիրը: 1988 թ. ԽՄԿԿ XIX համամիութենական կոնֆերանսում հասարակական կյանքի ժողովրդավարացման վերաբերյալ համապատասխան որոշումներ ընդունվեցին⁴: Սակայն ժողովրդավարությունն անհամատեղելի էր ամբողջատիրության հետ, ուստի և ընտրվեց հասարակության թվացյալ ժողովրդավարացման տարբերակը: Շրջանառության մեջ դրվեցին «հրապարակայնություն», «ժողովրդավարություն», «դեպի խորհուրդների լիիշխանություն և սոցիալիստական իրավական պետության ստեղծում» կարգախոսները, որոնց ոգուն համապատաս-

⁴ Ст'я Материалы XIX Всесоюзной конференции Коммунистической партии Советского Союза. 28 июня – 1 июля 1988 года 1988:

խան էլ որոշ քայլեր ձեռնարկվեցին: Մասնակիորեն նվազեցին այլախոհների նկատմամբ հետապնդումները, կալանավայրերից ազատ արձակվեցին մեծ թվով քաղբանտարկյալներ: Լայն թափ ստացան երկրի պատմության մինչգորբաչովյան ժամանակաշրջանի «սպիտակ էջերի» լրացումն ու համակողմանի լուսաբանումը: Որոշակի ազատություն ստացան զանգվածային լրատվության միջոցները: Սովորական դարձան վարկաբեկված բարձրաստիճան պաշտոնյաների հրապարակային քննադատությունը և օրինազանց տեղական իշխանավորներին պատասխանատվության ենթարկելը: 1989 թ. սկզբներին երկրի պատմության մեջ առաջին անգամ այլընտրանքային սկզբունքով ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների ընտրություններ անցկացվեցին: Սակայն իշխող կուսակցական պետական բյուրոկրատիան ընտրությունների մասին օրենքում հաշվի էր առել սեփական շահերը: Ըստ այդմ՝ ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների մեկ երրորդն ընտրվում էր հասարակական կազմակերպություններից: Ընդ որում, ոչ թե համաժողովրդական քվեարկությամբ, այլ այդ կազմակերպությունների համագումարներում, կոնֆերանսներում և պլենումներում⁵: Հենց նման ճանապարհով ընտրված պատգամավորներն էլ ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների համագումարներում և երկրի Գերագույն խորհրդի նստաշրջաններում կազմում էին այսպես կոչված «ազդեցիվ հնազանդ մեծամասնության» միջուկը, որի վրա հենվում էր կուսակցական բարձրագույն ղեկավարությունը: 1989 թ. մայիսին ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների առաջին համագումարում Մ. Գորբաչովն ընտրվեց երկրի Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահ, իսկ 1990 թ. մարտին՝ երրորդ արտահերթ համագումարում՝ ԽՍՀՄ առաջին և երկրի պատմության մեջ վերջին նախագահ:

⁵ Տե՛ս «Սովետական Հայաստան» 1988, 4 դեկտեմբերի:

Այսպիսով, իշխանության վերին օղակներում գտնվողների մեջ արմատավորված ամբողջատիրական մտածողությունը նրանց թույլ չտվեց լիարժեք իրականացնել բարենորոգումներն ու հիմնովին վերափոխել կոմունիստական կուսակցության միջոցով ամրապնդված քաղաքական համակարգը: Դրան հակառակ, արտասահմանից տնտեսական օգնություն ստանալու ակնկալիքով, վճռական քայլեր ձեռնարկվեցին արտաքին քաղաքականության բնագավառում: 1988 թ. սկսվեց խորհրդային զորամիավորումների դուրսբերումն Աֆղանստանից: Միաժամանակ, հաջողությամբ պսակվեցին ԱՄՆ-ի հետ միջուկային, ռազմավարական սպառազինությունների ու ընդհանրապես ռազմական ուժերի կրճատման վերաբերյալ բանակցությունները, ինչի շնորհիվ վերջ տրվեց «սառը պատերազմի» դարաշրջանին, և Արևմուտքի երկրների (առաջին հերթին ԱՄՆ-ի) հետ հաստատվեցին բնականոն միջպետական հարաբերություններ: 1990 թ., Մ. Գորբաչովի անմիջական ջանքերով, վերամիավորվեցին Երկրորդ աշխարհամարտից հետո տարանջատված գերմանական երկու պետությունները՝ ԳԴՀ-ն ու ԳՖՀ-ը: ԽՍՀՄ-ը սկսեց իր զորքերն աստիճանաբար դուրս բերել Արևելյան Եվրոպայի սոցիալիստական երկրներից: Այդ ամենի շնորհիվ Մ. Գորբաչովն արտասահմանում մեծ հեղինակություն ձեռք բերեց, մինչդեռ երկրի ներսում աստիճանաբար ուժեղանում էր դժգոհությունը նրա գլխավորությամբ իրականացվող «վերակառուցման» քաղաքականությունից, որը Խորհրդային Միությանն աստիճանաբար փակուղի էր մտցնում:

ԽՍՀՄ փլուզման գործընթացի սկիզբը

Միության ազգաբնակչության զգալի մասն աստիճանաբար համոզվեց, որ իշխող կուսակցական-պետական բյուրոկրատիան ոչ միայն ի վիճակի չէր իրականացնելու արմատական վերակառուցման քաղաքականություն, այլև շարունակ խոչընդոտներ էր հարուցում նույնիսկ «վերևից» սահմանված չափավոր ժողովրդավարու-

թյան կենսագործման փորձերի առջև: Այդ իսկ պատճառով երկրի տարբեր տարածաշրջաններում պաշտոնական իշխանությունների կողքին առաջացան բազմազան հասարակական կազմակերպություններ, միություններ ու ընկերություններ, որոնք, առանձին հանրապետություններում վերածվելով լայն սոցիալական շարժումների, դարձան եթե ոչ ընդդիմադիր, ապա առնվազն այլընտրանքային ժողովրդական իշխանություններ: Կարճ ժամանակամիջոցում այդ ժողովրդական շարժումները երկրի ժողովրդավարացման ուղղությամբ արձանագրեցին շատ ավելի նշանակալից նվաճումներ, քան ձեռք էին բերվել «վերակառուցման» շրջանի նախորդ տարիների ընթացքում: Յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքում այդ շարժումների ծագման համար ազդակ հանդիսացան տվյալ հասարակական-քաղաքական միջավայրի առջև ծառայած ամենակենսական խնդիրները: Մերձբայթյան հանրապետություններում դա ժողովրդագրական տագնապալի վիճակից բխող անհանգստությունն էր, Ռուսաստանում՝ կենսոլորտի, Բելառուսում, Ուկրաինայում և Մոլդովայում՝ մայրենի լեզվի և ազգային նկարագրի պահպանման մտահոգությունը, իսկ Հայաստանում՝ Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրի արդարացի լուծման հասնելը⁶: Այդ ժողովրդական շարժումներն

⁶ 1988 թ. փետրվարին սկիզբ առած արցախահայության ազգային-ազատագրական պայքարի նոր փուլը հանգեցրեց Հայաստանում աննախադեպ համաժողովրդական շարժման ծավալման՝ Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրի արդարացի լուծման պահանջով: Եթե սկզբնական շրջանում Արցախյան շարժումն ուներ զուտ ազգային բնույթ, ապա իրադարձությունների հետագա զարգացման թելադրանքով այն աստիճանաբար ազգայինից վերածվեց ազգային-ժողովրդավարականի: Արդյունքում, դեռևս 1988 թ. մայիսից Հայաստանում շարժումը գլխավորող Ղարաբաղյան շարժման Հայաստանի կոմիտեի նախաձեռնությամբ՝ 1989 թ. նոյեմբերին ստեղծվեց Հայոց համազգային շարժում (ՀՀՇ) հասարակական կազմակերպությունը: Այն դարձավ հանրապետության ամենահզոր կազմակերպությունը: Վերջինիս գործունեության ծրագրում Ղարաբաղի հարցի հետ մեկտեղ, հիմնականում ընդգրկված էին հին վարչակարգի տապալման, Հայաստանի ինքնիշխանության խրաջան (հետագայում նաև անկախ պետականության հաստատման), քա-

աստիճանաբար խորացրին խորհրդային կայսրությունից ազատագրվելու միտումները՝ ընդգրկելով նաև Արևելյան Եվրոպայի սոցիալիստական երկրները: Վերջիններում մեկը մյուսի հետևից տապալվեցին կոմունիստական վարչակարգերը, և այդ երկրները հեռացան ԽՍՀՄ ազդեցությունից: Դա հանգեցրեց սոցիալիստական երկրների տնտեսական փոխօգնության խիստ ինտեգրված համակարգի քայքայմանը, ինչի հետևանքով էլ ավելի վատթարացավ խորհրդային Միության տնտեսական կացությունը: Այնուհետև մերձբալթյան հանրապետություններն առաջ քաշեցին տնտեսական ինքնիշխանության գաղափարը, որը շուտով վերածվեց լիակատար անկախության շարժման՝ դառնալով նրանց պետական քաղաքականության հիմնական ուղեգիծը: Այդ գաղափարը որդեգրեցին նաև մի շարք այլ միութենական և ինքնավար հանրապետություններ ու մարզեր, որոնք, մեկը մյուսի հետևից ընդունելով «ինքնիշխանության» կամ «անկախության» հռչակագրեր, սկսեցին վարել սեփական շահերից բխող քաղաքականություն: Սկսվեց ԽՍՀՄ քաղաքական քայքայման գործընթացը, որն աստիճանաբար կազմալուծեց երկրի կենտրոնացված տնտեսական համակարգը:

Այսպիսով, թերարժեք բարենորոգումները ոչ միայն չնպաստեցին ԽՍՀՄ տնտեսության կայունացմանը, այլև հանգեցրին Միության փլուզման գործընթացի ծավալմանը: Կենտրոնական իշխանությունների՝ սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական, ազգամիջյան հարաբերությունների ոլորտներում կուտակված հիմնախնդիրները լուծելու անկարողությունը խորացրեց առաջինների հանդեպ խորհրդային Միության ժողովուրդների անվստահությունը: Դրան հակառակ, մի շարք հանրապետություններում (Լիտվա, Լատվիա, Էս-

ղաքական ու տնտեսական կառուցվածքների համակարգային փոփոխությունների, ժողովրդավարության հաստատման, պատմական անցյալի վերագնահատման, հայոց լեզվի ու հայկական դպրոցների զարգացման խնդիրները:

տոնիա, Մոլդովա, Ռուսաստան, Հայաստան⁷) ժողովրդի ընտրած նոր ժողովրդավարական իշխանությունները վայելում էին ազգաբնակչության մեծ մասի վստահությունը: ԽՍՀՄ-ում գրեթե համատարած բնույթ ընդունեց անկախության ձգտումը, ինչն էլ ավելի սրեց ազգամիջյան հարաբերությունները: Երկրի մի շարք տարածաշրջաններում (ԼՂԻՄ, Աբխազիա, Հարավային Օսեթիա, Մերձդնեստր) սկսվեցին միջէթնիկական արյունալի բախումներ: «Վերակառուցման» ժամանակաշրջանում ազգամիջյան ընդհարումների լայն ծավալումը հիմնականում հետևանք էր տարիների ընթացքում իրականացված բոլշևիկյան ազգային արատավոր քաղաքականության (ազգերի բռնի տեղահանում, վարչատարածքային կամայական բաժանում և այլն): Ամեն կերպ ձգտելով արդարացնել այդ քաղաքականությունը՝ շուրջ 70 տարի Կոմունիստական կուսակցությունը փորձում էր ԽՍՀՄ-ում բնակվող հարյուրից ավելի ազգություններին ներշնչել, թե երկրում ազգային հարցը հաջողությամբ և իսպառ լուծված է: Հենց այդ սկզբունքով էլ առաջնորդվելով՝ իշխող վարչակազմը, առանց լրջորեն խորամուկս լինելու առկա հիմնախնդիրների մեջ, հետևողականորեն ճնշում էր ազգային ձգտումներին նպատակաուղղված ամեն մի փորձ: Այդ դիրքորոշմանը հավատարիմ մնացին նաև վերակառուցման քաղաքականության «ճարտարապետները», որոնց պատկերացմամբ այն հիմնվում էր չորս գլխավոր սկզբունքների վրա՝ տնտեսության արդիականացում, քաղաքական նորացում, ժողովրդավարացում և հրապարակայնություն: Փաստորեն, ոչ մի խոսք չէր ասվում ազգային հարցի ոլորտում կուտակված հիմնախնդիրների լուծման անհրա-

⁷ 1990 թ. մայիսին Հայաստանում կայացած Գերագույն խորհրդի ընտրություններից հետո ՀՀ ներկայացուցիչները աստիճանաբար զբաղեցրին հանրապետության օրենսդիր և գործադիր գրեթե բոլոր կարևորագույն պաշտոնները: Դրանով իսկ, փաստորեն, Հայաստանում վերջ դրվեց Կոմունիստական կուսակցության 70-ամյա մենատիրությանը, և իշխանությունն անցավ ՀՀ-ին:

ժեշտության մասին: Ավելին, կուսակցության XXVII համագումարում ընդունված ԽՄԿԿ ծրագրի նոր խմբագրության մեջ միանշանակորեն ընդգծվեց, որ «անցյալից մնացած ազգային հարցը Լսորհրդային Միությունում հաջողությամբ լուծված է»⁸: Մինչդեռ, նույնիսկ «վերևից» սահմանված չափավոր ժողովրդավարության ու հրապարակայնության ծավալման պայմաններում անգամ, ԽՍՀՄ-ում բնակվող ազգերն ու էթնիկական խմբերն ամբողջ ձայնով հայտարարեցին իրենց ազգային հիմնախնդիրների մասին: Եվ միայն դրանից հետո կենտրոնը հարկադրված էր անդրադառնալ ազգային հարցին: ԽՄԿԿ XIX համամիութենական կոնֆերանսն ազգամիջյան հարաբերությունների մասին առանձին բանաձև ընդունեց, որտեղ շեշտվեց նաև ազգային հարցին նվիրված ԽՄԿԿ Կենտկոմի հատուկ պլենում հրավիրելու անհրաժեշտությունը⁹: 1989 թ. սեպտեմբերին այդ պլենումում ընդունվեց կոմկուսի «Կուսակցության ազգային քաղաքականությունը արդի պայմաններում» պլատֆորմը¹⁰: Սակայն ազգային հարցն արժարժող ինչպես նշված, այնպես էլ հետագայում ընդունված կուսակցական ու պետական բազմաթիվ փաստաթղթերը հիմնականում հոչակագրային բնույթ ունեին: Դրանցում ոչ միայն չէին հստակեցվում տվյալ խնդրի լուծման կոնկրետ ուղիները, այլև առավել սրությամբ դրսևորվող ազգամիջյան հիմնահարցերը համահարթեցվում կամ էլ մղվում էին երկրորդական պլան: Բնականաբար, նման մոտեցումն ավելի բորբոքեց երկրում ծավալված ազգամիջյան հակամարտությունները: Այդ առումով ուշագրավ է «վերակառուցման» քաղաքականության նախաձեռնողներից մեկի՝ ԽՍՀՄ նախարարների խորհրդի այն ժամանակվա նախագահ Նիկոլայ Ռիժկովի հետևյալ խոստովա-

⁸ Материалы XXVII съезда Коммунистической партии Советского Союза 1986, 156.

⁹ Ст'ю Материалы XIX Всесоюзной конференции Коммунистической партии Советского Союза. 28 июня – 1 июля 1988 года 1988, 139–140:

¹⁰ Ст'ю Правда 1989, 24 сентября:

նությունը. «...Վերակառուցումը սկսելով ոչ շատ ամուր հիմքի վրա՝ մենք հաշվի չառանք, չցանկացանք կամ էլ չկարողացանք հաշվի առնել, իմ կարծիքով, նրա թուլության գլխավոր պատճառներից մեկը: ... Ես նկատի ունեմ դեռևս լենինյան ժամանակներից ամոթաժորեն «ազգային հարց» անվանվող պատճառը»¹¹: Վերջինս էլ հենց դարձավ ԽՍՀՄ փլուզման հիմնական գործոններից մեկը: Ազգամիջյան առճակատումներն ընդգրկող տարածաշրջաններում, ըստ էության, տեղերում կենտրոնի իշխանությունն ապահովող հիմնական մարմինները՝ կուսակցական կազմակերպություններն ու ուժային կառույցները կաթվածահար վիճակում էին: Ազգամիջյան բախումներն ու ինքնիշխանացման միտումների խորացումը խաթարեցին նաև խորհրդային բանակի հիմքերը:

Այսպիսով, 1990-ականների սկզբին արդեն ակնհայտ էր, որ իրականացվող «վերակառուցման» քաղաքականությունը սպասված արդյունքները չտվեց: Ավելին, մասնակի և ոչ արմատական բարենորոգումները հանգեցրին ճգնաժամային վիճակը խորացնող նոր, բարդ ու հակասական գործընթացների: ԽՍՀՄ սոցիալ-տնտեսական կացությունն ավելի վատթարացավ: Զանգվածային դարձան ազգամիջյան առճակատումները, որոնք ուղեկցվում էին բազմաթիվ մարդկային զոհերով: Սրվեցին հակասությունները կենտրոնի ու հանրապետությունների, ինչպես նաև վերջիններիս միջև: Քայքայվեցին տերության խիստ կենտրոնացված տնտեսական, քաղաքական, սոցիալական և իրավապահ համակարգերը: Սկսվեց և աստիճանաբար խորացավ խորհրդային կայսրության փլուզման գործընթացը: Վերջինս ամեն գնով կասեցնելու նպատակով կենտրոնական իշխանություններն առաջ քաշեցին 1991 թ. մարտի 17-ին Միության պահպանման վերաբերյալ հանրաքվե անցկացնելու գաղափարը: Մերձբալթյան երեք հանրապետությունները, Վրաստանը, Մոլդովան և Հայաստանը չմասնակցեցին այդ

¹¹ Рыжков 1992, 197:

հանրաքվեին¹²: Այս առումով հատկանշական էր, որ ՀՀ Գերագույն խորհուրդը, ելնելով 1990 թ. օգոստոսի 23-ին իր իսկ ընդունած Հայաստանի անկախության մասին Հռչակագրի¹³ դրույթներից ու նպատակներից և առաջնորդվելով ԽՍՀՄ օրենսդրությամբ, 1991 թ. մարտի 1-ին որոշեց նույն թվականի սեպտեմբերի 21-ին հանրապետությունում անցկացնել ԽՍՀՄ կազմից դուրս գալու վերաբերյալ հանրաքվե: Վերջինիս ընթացքում Հայաստանի բնակչության ճնշող մեծամասնությունը «այո» ասաց անկախությանը¹⁴:

Միության պահպանման հանրաքվեն անցկացվեց միայն ինը հանրապետությունում (ՌԻՖՏՍՀ, Ուկրաինա, Բելառուս, Ադրբեջան, Ղազախստան, Ուզբեկստան, Տաջիկստան, Ղրղզստան, Թուրքմենստան): Հանրաքվեին մասնակցած խորհրդային ժողովրդի մեծ մասը քվեարկեց ԽՍՀՄ-ի պահպանման օգտին, ինչը և կենտրոնին հիմք տվեց բարձրացնելու միութենական նոր դաշնագրի ստորագրման հարցը: Հանրաքվեից անմիջապես հետո երկրի նախագահ Մ. Գորբաչովը հանրաքվեին մասնակցած ինը հանրապետությունների ղեկավարների հետ միասին (9+1) ձեռնամուխ եղավ միութենական նոր պայմանագրի նախագծի մշակմանը և դրա տարբերակների պարբերական քննարկմանը (Հայաստանը մինչև սեպտեմբերի 21-ը չմասնակցեց մշակվող միութենական նոր պայմանագրի նախապատրաստման աշխատանքներին): Չնայած պայմանագրի ստորագրման հարցում կենտրոնի ակնհայտ շտապողականությանը, հատկապես Ռուսաստանն ու Ուկրաինան լրջորեն խոչընդոտում էին նրա ստորագրումը: Կենտրոնի և այդ հանրապե-

¹² Տե՛ս **Ազիզբեկյան** 1992, 77–78:

¹³ Անկախ պետականության ստեղծմանը միտված այդ իրավական փաստաթուղթը բաղկացած է 12 կետից և նախանշում էր Հայաստանի քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային զարգացման հիմնական ուղիները (տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն» 1991, 23 օգոստոսի):

¹⁴ Տե՛ս Հայոց պատմություն, հատոր IV, գիրք երկրորդ, նորագույն ժամանակաշրջան (1945-1991թթ.) 2016, 217, 218, 220:

տությունների միջև ծագած հիմնական հակասությունները վերաբերում էին նորացված Միության մեջ կենտրոնի դերին, իրավունքներին և հանրապետությունների հետ նրա փոխհարաբերությունների սկզբունքներին: Մի կողմից՝ կենտրոնն ամեն կերպ ձգտում էր պահպանել իր իշխանության հիմնական լծակները, իսկ մյուս կողմից՝ հանրապետությունները ձգտում էին լիակատար ինքնուրույնություն ստանալ: Փաստաթղթի ստորագրումը բարդացնող ոչ պակաս կարևոր գործոն էր նաև նոր Միության պետական կառուցվածքի խնդիրը: Մ. Գորբաչովը և մի քանի հանրապետությունների ղեկավարներ պնդում էին, որ այն պետք է լինի «մաքուր» դաշնություն, իսկ Ռուսաստանը, Ուկրաինան և որոշ հանրապետություններ գտնում էին, որ Միությունը պետք է ընդգրկի ինչպես դաշնության, այնպես էլ համադաշնության տարրեր: Նշված և նման բնույթի այլ տարածայնությունների հետևանքով միութենական նոր պայմանագրի ստորագրման ժամկետները հետաձգվեցին մինչև 1991 թ. սեպտեմբերի կեսերը: Նոր Միութենական դաշնագրի ստորագրման փակուղի մտնելն է՛լ ավելի թուլացրեց քաղաքական իրական իշխանությունից զրկված կենտրոնի դիրքերը: Վերջինս իրեն վերակենդանացնելու միայն մեկ ուղի ուներ՝ հաստատել ռազմական դիկտատուրա, քանի դեռ բանակը, ներքին զորքերը և պետական անվտանգության մարմինները ենթարկվում էին իրեն:

1991 թ. օգոստոսյան հեղաշրջման փորձի ձախողումը

1991 թ. օգոստոսի 19-ին, երբ ԽՍՀՄ նախագահ Մ. Գորբաչովը, արձակուրդում գտնվելու պատճառով, բացակայում էր Մոսկվայից, նրա մերձակա շրջապատը կազմող կուսակցական անվանակարգային վերնախավի, ուժային կառույցների և ռազմարդյունաբերական համալիրի մի շարք ներկայացուցիչների կողմից պետական հեղաշրջման ու ռազմական դիկտատուրայի հաստատման փորձ կատարվեց: Խռովարարների կողմից ստեղծվեց Արտակարգ դրության պետական կոմիտե՝ ԱԴՊԿ (ԴԿԿՊ): Վերջինս հանդես

եկավ խորհրդային ժողովրդին ուղղված հայտարարությամբ, որի մեջ նշվում էր թե ԱԴԿԿ անդամները լի են երկրում խաղաղություն և կարգ ու կանոն հաստատելու վճռականությամբ, ուստի, անհապաղ պայքար են սկսելու անօրինականությունների ու քաոսի դեմ: Մոսկվայում և Միության մի շարք այլ «անհանգիստ» շրջաններում արտակարգ դրության ռեժիմ մտցվեց՝ պարետային ժամի հաստատմամբ: Հիմնական իրադարձությունները ծավալվեցին Մոսկվայում, որի փողոցներն ու հրապարակները լեփ-լեցուն էին հրասայլերով ու զինվորականներով: Սակայն ժողովրդավարական ուժերի վճռականության շնորհիվ, արդեն իսկ երեք օր անց, խորհրդային կայսրությունը փրկելու պահպանողականների փորձն անհաջողության մատնվեց: Ժողովրդավարական ուժերի հաղթանակը Մոսկվայում հսկայական նշանակություն ունեցավ ԽՍՀՄ-ի բոլոր ժողովուրդների համար: Այն ավելի արագացրեց կոմունիստական կայսրության վերջնական փլուզումը, որը նախևառաջ արտահայտվեց սեպտեմբեր ամսին ԽՄԿԿ լուծարումով¹⁵: Դրանով իսկ վերջ տրվեց կոմունիստական կուսակցության ավելի քան յոթանասունամյա ամբողջատիրական իշխանությանը:

ԽՍՀՄ-ի փլուզումը և ԱԴԿ կազմավորումը

1991 թ. դեկտեմբերի 8-ին Մինսկի մոտակայքում գտնվող Բելվեժսկ բնակավայրում երեք սլավոնական պետությունների՝ Ռուսաստանի, Ուկրաինայի և Բելառուսի ղեկավարների կողմից անսպասելիորեն ստորագրվեց մի համաձայնագիր, որն ի չիք դարձրեց նոր միութենական դաշնագրի կնքման վերաբերյալ Մ. Գորբաչովի վերջին հույսերը: Այդ համաձայնագրով Խորհրդային Միության երեք հիմնադիր պետությունները հայտարարեցին ԽՍՀՄ-ի՝ որպես միջազգային իրավունքի սուբյեկտի և աշխարհաքաղաքական իրողության գոյության դադարեցման և միջազգային համա-

¹⁵ Տե՛ս Նորագույն պատմություն (1939–1995 թթ.) 1996, 117–120:

գործակցության նոր սուբյեկտի՝ Անկախ պետությունների համագործակցության (ԱՊՀ) կազմավորման մասին: Միաժամանակ, վերջինիս հիմնադիրները նշեցին, որ տվյալ համաձայնագրի նպատակներն ու սկզբունքներն ընդունող ցանկացած այլ տերություն կարող է մտնել անկախ ու իրավահավասար պետությունների այդ համագործակցության մեջ¹⁶: Միութենական նախկին հանրապետություններից Բելովեժյան համաձայնագրին առաջինն արձագանքեց Հայաստանի Հանրապետությունը, որը ողջունելով ԱՊՀ ստեղծումը, հայտնեց նրան միանալու իր պատրաստակամությունը¹⁷:

1991 թ. դեկտեմբերի 21-ին Ալմա-Աթայում տասնմեկ ինքնիշխան պետությունների՝ Ռուսաստանի, Ուկրաինայի, Բելառուսի, Ղազախստանի, Ուզբեկստանի, Տաջիկստանի, Ղրղզստանի, Թուրքմենստանի, Ադրբեջանի, Մոլդովայի և Հայաստանի ղեկավարները ԱՊՀ ստեղծման մասին հռչակագիր ստորագրեցին, ինչով և արձանագրվեց ԽՍՀՄ վերջնական փլուզումը¹⁸: Այլևս գոյություն չունեցող երկրի նախագահ Մ. Գորբաչովին ոչինչ չէր մնում անելու, քան հրաժարական տալ:

Այսպիսով, ավարտվեցին գորբաչովյան «վերակառուցման» քաղաքականության յոթ տարիները, որոնք մինչև հիմքերը ցնցեցին երբեմնի հզոր տերությունը և նախկին միութենական հանրապետություններին դրդեցին հասնելու իրենց լիակատար անկախությանը:

Եզրակացություններ

ԽՍՀՄ փլուզումը հանգեցրեց աշխարհաքաղաքական լուրջ փոփոխությունների: Հետխորհրդային տարածքում առաջացան 15 նոր ինքնիշխան պետություններ, ստեղծվեց Անկախ պետությունների համագործակցությունը: Խորհրդային Միության գոյության դա-

¹⁶ «Հայաստանի Հանրապետություն» 1991, 10 դեկտեմբերի:

¹⁷ Տե՛ս Ազիզբեկյան 1992, 81:

¹⁸ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն» 1991, 24 դեկտեմբերի:

դարձամբ և սոցիալիստական համակարգի փլուզմամբ միջազգային գլոբալ հարաբերություններում խախտվեց հավասարակշռությունը երկու ուժային բևեռների միջև, ինչը լայնածավալ զինված հակամարտությունների կանխարգելման կարևորագույն գործոններից էր: Ըստ էության, աշխարհը դարձավ միաբևեռ, իսկ Եվրոպայում և Ասիայում լուրջ միջազգային հակամարտությունների օջախներ բռնկվեցին:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ազիզբեկյան Ռ.Լ. 1992, Հայաստանը վերակառուցումից մինչև անկախություն, համառոտ ակնարկ, Երևան, Հայաստանի ԳԱ հրատարակչություն, 108 էջ:

Ազիզբեկյան Ռ.Լ. 2004, «Վերակառուցման» քաղաքականության դրսևորումները Հայաստանում, «Բանբեր Երևանի համալսարանի. հասարակական գիտություններ», 3 (114), Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, էջ 144–152:

«Հայաստանի Հանրապետություն» 1991, 23 օգոստոսի:

«Հայաստանի Հանրապետություն» 1991, 10 դեկտեմբերի:

«Հայաստանի Հանրապետություն» 1991, 24 դեկտեմբերի:

Հայոց պատմություն, հատոր IV, գիրք երկրորդ, նորագույն ժամանակաշրջան (1945–1991 թթ.) 2016, Երևան, «Զանգակ» հրատարակչություն, 700 էջ + 24 էջ ներդիր:

Նորագույն պատմություն (1939–1995 թթ.), դասագիրք հանրակրթական դպրոցի 10-րդ դասարանի համար, երկրորդ հրատարակություն, դասագրքի հեղինակներ. Ն.Հ. Հովհաննիսյան, Գ.Մ. Գեղամյան, Ռ.Լ. Ազիզբեկյան, Վ.Կ. Ֆուրան, Գ.Ռ. Լևին, Ե.Ի. Պոպովա, Ս.Ս. Ստեցկևիչ 1996, Երևան, «Լույս», 224 էջ:

«Սովետական Հայաստան» 1988, 4 դեկտեմբերի:

«Սովետական Հայաստան» 1988, 4 դեկտեմբերի:

Материалы XIX Всесоюзной конференции Коммунистической партии Советского Союза. 28 июня–1 июля 1988 года 1988, Москва, «Политиздат», 160 с.

Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС. 23 апреля 1985 года 1985 Москва, «Политиздат», 30 с.

Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС. 25–26 июня 1987 года 1987, Москва, «Политиздат», 112 с.

Материалы XXVII съезда Коммунистической партии Советского Союза, 1986, Москва, «Политиздат», 352 с.

«Правда» 1989, 24 сентября.

Рыжков Н.И. 1992, Перестройка: история предательств, Москва, «Новости», 397 с.

Рубен Л. Азизбекян, *Институт истории НАН РА, к.и.н., доцент*, Политика «перестройки» и распад СССР (1985–1991)

Резюме

Апрельский пленум ЦК КПСС 1985 г. принял решение о коренной перестройке всего общества, которая началась под лозунгами: «перестройка», «ускорение», «демократия», «гласность» и т.п. Однако фактически она регулировалась «сверху» программой реформ, осуществлявшейся под контролем Коммунистической партии. В результате в стране еще больше усугубился социально-экономический кризис, что привело в ряде союзных республик к выдвижению идеи экономического суверенитета, а в дальнейшем – полной независимости. В ряде регионов вспыхнули настоящие межэтнические войны, повлекшие за собой многочисленные человеческие жертвы. Начался и постепенно углубился процесс политического распада Советского Союза, который окончательно завершился подписанием в Алма-Ате 21 декабря 1991 г. одиннадцатью бывшими союзными республиками декларации о создании Содружества Независимых Государств (СНГ).

Распад СССР привел к разрушению существующего геополитического баланса в системе глобальных международных отношений.

Ключевые слова: СССР, М. Горбачев, перестройка, реформы, межнациональные проблемы, распад, СНГ.

Ruben L. Azizbekyan, *Associate Professor of the Institute of History of the NAS RA, PhD in History, Politics of «Perestroyka» and Disintegration of the USSR (1985–1991)*

Summary

The plenum of the Central Committee of the CPSU held in April 1985 made a decision on a radical reconstruction (reformation) of the whole society, which was launched under the slogans “perestroyka”, “uskorenie” (acceleration) “democracy”, “glasnost” (publicity), etc. In reality, this process was a programme of reforms regulated from above and carried out under the control of the Communist Party. As a result, the socio-economic crisis in the country deepened, and some of the union republics began to promote the idea of economic sovereignty and later on – of full independence. Regular interethnic wars, which broke out in several regions, caused considerable human losses. Thus, the process of political disintegration of the Soviet Union began and gradually deepened; it finally ended on 21 December 1991 in Alma Ata, where eleven ex-Soviet republics signed a declaration on the foundation of the Commonwealth of Independent States (CIS).

The disintegration of the USSR led to the breakdown of the actual geopolitical balance in the sphere of the global international relations.

Key words: USSR, M.Gorbachev, perestroyka, reforms, interethnic problems, disintegration, CIS.

ASHOT A. MELKONYAN

Institute of History of the NAS RA

Drostor of History, Professor, Academician of the NAS RA

ashamelk@yahoo.com

 0000-0002-2579-0286

DOI: 10.59523/1829-4596.2023.1(26)-170

ARMENIAN STATEHOOD IN THE CONTEMPORARY PERIOD*

Key words: statehood, First Republic, sovereignty, Nakhichevan, Republic of Artsakh, Soviet Armenia, Third Republic.

Introduction

In the contemporary period, the Armenian statehood is represented by historical stages of the three republics: 1918–1920, 1921–1991 and 1991 – till now. Although these republics radically differ from each other in their political systems, in contemporary times they form the links of a common chain of statehood.

Restoration of independence – 28 May 1918

The historical stage of the Republic of Armenia starting from 28 May 1918 (1918–1920) is marked not only by the restoration of independence, but also by the establishment of a democratic, i.e., parliamentary republic with an administrative structure¹. In only two and a half years, the First Republic acquired all the characteristics of

* Submitted on 27.V.2023, reviewed on 05.VI.2023 and 10.VI.2023, accepted for publication on 16.VI.2023.

¹ See **Hovannisian** 1971–1996, **Հակոբյան** 2005:

an independent state: territory, authority bodies, army, international recognition, etc.

The First Republic was formed in a very difficult geopolitical situation, in a limited area, but expanding in 1919, it included Kars Province, Nakhichevan, and in 1920 Artsakh, i.e., about 60–70 thousand sq. km. area. According to the Treaty of Sevres (10 August 1920), the Republic of Armenia would also include most of the provinces of Van, Bitlis, Erzurum and Trabzon in Western Armenia. The territory of United Armenia was to be about 160 thousand sq. km. Thus, the creation of a united Armenian statehood should have become a reality.

The defeat of the Ottoman Empire in World War II raised hopes for the creation of a state also among the Armenians of Cilicia. With the consent of other Armenian national parties and political forces, on 4 August 1920, the members of the Armenian National Union, led by the famous Hunchakian figure Mihran Tamatyan, declared the “independent” Christian Republic of Cilicia². However, the French military authorities did not recognize Tamatyan’s “government”, dispersed it by force of arms and began to use violence against the Armenians of Cilicia.

In May 1920, with the intrusion into Artsakh by the 11th Red Army, the process of sovietization of Armenia began, which also included Syunik and Nakhichevan in June-August. With that event, the process of losing independence also began in the given region. However, the Armenians of Zangezur, led by Garegin Nzhdeh, Poghos Ter-Davtyan, and others, soon rebelled against the Soviet-Tatar regime and regained their independence on 25 December under the name of “Autonomous Syunik,” which was reorganized into “Mountainous Armenia” on 27

² See Յուշամատենան Մեծ եղեռնի (1915–1965) 1965, 911.

April 1921. From 1 June to mid-July it survived under the name of “Republic of Armenia”.

The nationwide uprising against the Bolshevik system in Yerevan in mid-February 1921 and the preservation of independence until 2 April, led by the “Committee for the Salvation of the Homeland”, also became an expression of boundless faith in an independent state. It is noteworthy that among the countries of the entire Transcaucasian region, the independent, non-Soviet government in Armenia lasted the longest and was the last to be abolished.

Armenian statehood in the Soviet period

As a result of the Bolshevik-Kemalist cooperation, the Republic of Armenia was abolished in early December 1920. But even the brief existence of independent Armenia forced the Bolsheviks to take into consideration the real entity of socialist Armenia. Thus commenced **the historical stage of Soviet statehood** (1920–1991).

Soviet Armenia (until 1936, the Soviet Socialist Republic of Armenia, SSR of Armenia), since it had most of the characteristics of a state, was certainly also a state, especially since it had a relatively independent status in the first years of its existence. Thus, according to the first clause of the agreement signed between Soviet Russia and the Republic of Armenia on 2 December 1920 in Yerevan, “Armenia was declared an **independent** (emphasis added – A.M.) Socialist Republic”³. And indeed, in the first years, that relative independence was maintained until 1922. Specialist in international law A. Yesayan wrote that during those several years Soviet Armenia had such a feature of independence as the right to conduct foreign policy: “From the emergence of the Soviet independent republics until ... their unification into a single union state, each Soviet independent republic

³ Հայաստանի Հանրապետությունը 2000, 383:

acted discretely in the international arena as an individual entity of international law ...”⁴. The SSR of Armenia, like the First Republic, had diplomatic representatives in a number of countries. It was even internationally recognized by several European countries⁵. To all of this, the facts of having military forces, legislative, executive and judicial authority bodies, a constitution (1922), state symbols and other attributes were added⁶. Therefore, the years 1920–1922 in the Soviet Armenian history can be conventionally considered as **the first, independence sub-phase of Soviet statehood**.

Meanwhile, it should not be forgotten that in the same sub-phase of relative independence, taking advantage of unfavorable external and internal conditions in Armenia, several Armenian territories (Nakhichevan, Nagorno Karabakh, Utik, Javakhk, Kars Province, Surmalu district, etc.) were left out of the Armenian SSR. At least one of them – Nagorno-Karabakh – was given status of an autonomous region within Azerbaijan on 7 July 1923, when the Nagorno-Karabakh Autonomous Oblast (NKAO) was formed. Although the latter was deprived of many elements of autonomy, its limited self-autonomy allowed it to fight against the nationalist policy of Azerbaijan and maintain the general Armenian lineament of the oblast until the Artsakh movement of 1988.

On 9 February 1924, Nakhichevan, the other Armenian territory unjustly included within the borders of Azerbaijan in 1921, was reorganized into the Nakhichevan Autonomous Soviet Socialist Republic (Nakhichevan ASSR)⁷. In fact, the motives behind the creation of that administrative-territorial unit were not clarified.

⁴ **Եսայան** 1967, 3:

⁵ See **Եսայան** 1967, 242–258.

⁶ See **Հարությունյան** 2002, **Ղազախեցյան** 2006.

⁷ See **Поцелуев** 1987, 138.

First, the region was an ancient Armenian territory, and bordering the SSR of Armenia, with the consent of Soviet Russia and under the Turkish pressure was annexed to Azerbaijan, with which it had no common border. What has happened is that the Caucasian Tatars (now Azeris) within Azerbaijan gained autonomy in “their” own republic. However, in order to “mitigate” this regular screaming injustice, the Soviet authorities openly pretended that this “autonomy” was also created to protect the interests of Armenians. For example, it may seem strange, but until 1937 on the coat of arms and flag of the Nakhichevan ASSR, it was written not only in Turkish-Tatar (“Azerbaijani”), but also in Armenian: on the top line – Azerbaijani SSR, below – Nakhichevan ASSR.

The efforts of the leadership of Soviet Armenia to unify Javakhk and Khrami (Tsalka), predominantly settled by Armenians were also in vain. Therefore, an attempt was made to provide some autonomy for the Armenians in the territories left to Georgia. As early as 1922, a group of Armenian politicians presented a project to create an autonomous Armenian administrative unit within the Georgian SSR comprising the Akhalkalak district and the Armenian-populated villages of Borchalu (Northern Lori). However, Georgian government officials, including members of the intelligentsia (particularly historian Iv. Javakhishvili) received the project with knives out, and considering it as a step towards the dismemberment of Georgia, they rejected it in 1923⁸.

Thus, after the sovietization of Armenia, several Armenian state formations were created: the SSR of Armenia, the NKAO, and formally, the NASSR.

In parallel with the reinforcement of the Soviet dictatorship, the sovereignty of both the abovementioned and other Soviet national-state

⁸ See **Մեղրոյան** 2003, 346–347.

formations soon diminished. The process of forming a union federal republic, a Transcaucasian Federation, out of the three independent Soviet republics of Transcaucasia began in order to create the Soviet Union (USSR) within the framework of V. Lenin's "national-state building" program. The Transcaucasian Socialist Federative Union of Soviet Republics (TSFUSR) was established on 12 March 1922 at the Plenipotentiary conference of the Central Executive Committees of Georgia, Armenia and Azerbaijan in Tiflis. This meant that the independent Soviet republics became members of one federal union and lost their independence. In December of the same year, the TSFUSR was reorganized into the Transcaucasian Socialist Federative Soviet Republic (TSFSR) in Baku, i.e., the union of the three republics turned into one republic and thus became part of the USSR, which was formed at the end of December. This even deepened the loss of sovereignty of the federation members.

Armenia was subsequently deprived of the opportunity to communicate directly with the union center and, in fact, fell under the subordination of the authorities of the Transcaucasian Federation in Tiflis, where Armenian figures did not have significant influence. It is no coincidence that in the TSFSR, along with the decline of sovereignty, until the collapse of the Transcaucasian Federation in 1936, Armenia suffered territorial losses in favor of Georgia and Azerbaijan⁹. Thus, the years 1922-1936 were **the sub-phase of the loss of the sovereignty of Soviet Armenia**.

And finally, the third period in the history of Soviet Armenia's statehood can be considered as **the sub-phase of the status of a union republic** (1936–1991), when Armenia (already renamed the Armenian Soviet Socialist Republic – Arm SSR) regained many

⁹ See about the territorial losses of the Armenian SSR **Խաչատրյան, Սուքիասյան, Բաղդասյան** 2015 and **Մելքոնյան** 2003, 354–356.

elements of sovereignty, including the opportunity to relate directly with central authorities. In 1937 the second constitution of the Armenian Soviet Republic was adopted. During the Patriotic War, the number of Armenian national military units reached six. In 1946, the Ministry of Foreign Affairs was restored among the ministries of Armenia, and several important points, enshrining the sovereignty of the republic, were included in the third constitution adopted in 1978: Armenian was declared as a state language of the Arm SSR, the change of the territory of the republic was prohibited without the consent of the legislature, the Supreme Council, etc.

Third Republic

In the contemporary period, the third stage of the Armenian statehood, **the independence stage**, began in September 1991, when the Republic of Nagorno-Karabakh (NKR) came to life on the 2 September, followed by the Republic of Armenia after the national referendum held on the 21 September. In fact, the foundations of this process were laid by the strong Artsakh liberation movement, the multi-party, democratic elections held in May 1990 and the “Declaration of Independence” adopted by the newly elected Supreme Council (later the National Assembly) on 23 August.

At present, the two Armenian states, the Republic of Armenia and the Republic of Nagorno-Karabakh, completing the thirtieth anniversary of their re-independence, continue the march of the five-thousand-year-old Armenian statehood.

Conclusions

Thus, the aforementioned recital of the outline history of Armenian statehood suggests, that it is necessary to reconsider the wrong standpoint of Armenian historiography that the Armenian people were stateless for centuries. This article proposes a new mechanism,

according to which, the united kingdoms experienced only occasional downfalls, but the unique state manifestations – regional kingdoms, princely states, melikdoms and other formations – at almost all historical stages preserved the continuous chain of the Armenian statehood.

BIBLIOGRAPHY

- Hovannisian Richard G.** 1971–1996, *The Republic of Armenia*, vol. I–IV, Berkeley, Los Angeles, London.
- Поцелуев В.А.** 1987, «Гербы Союза ССР, Из истории разработки» Москва, Политиздат, с. 166., ил.
- Եսայան Ա.** 1967, Հայաստանի միջազգային իրավական դրությունը 1920–1922 թթ., խմբ.՝ Զ.Ս. Կիրակոսյան, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 431 էջ:
- Խաչատրյան Կ., Սուքիասյան Հ., Բադալյան Գ.** 2015, Խորհրդային Հայաստանի և ԼՂԻՄ-ի տարածքային կորուստները 1920–1930-ական թվականներին, Երևան, Զանգակ, 2015, 160էջ + 4էջ ներդիր + 2 քարտեզ:
- Հակոբյան Արարատ 2005**, Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները (1918–1920 թթ.), Երևան, ՀՅԴ հրատ., 363 էջ:
- Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ. (քաղաքական պատմություն), փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, 2000, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն», 455 էջ:
- Հարությունյան Կ.** 2002, Հայկական առաջին զորամիավորումները 1918–1945 թթ., Երևան, «Զանգակ-97» հրատ., 272 էջ, 58 լուսանկար:
- Ղազախեցյան Վ.** 2006, Հայաստանը 1920–1940 թթ., Երևան, 564 էջ:
- Մելքոնյան Աշոտ** 2003, Զավախքը XIX դարում և XX դարի առաջին քառորդին, Երևան, «Զանգակ-97» հրատ., 544 էջ:
- Յուշամատենան Մեծ եղեռնի (1915–1965) 1965, Պէյրուֆ, 1182 էջ:

**Աշոտ Ա. Մելքոնյան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստի-
տուտ, պ.գ.դ. պրոֆեսոր, ԳԱԱ ակադեմիկոս, Հայոց պե-
տականությունը նորագույն ժամանակներում**

Ամփոփում

Հայոց պետականությունը նորագույն ժամանակներում ներկա-
յանում է երեք հանրապետությունների պատմափուլերով: Թեև
իրենց քաղաքական համակարգերով այդ հանրապետություններն
արմատապես տարբերվում են միմյանցից, սակայն նորագույն ժա-
մանակներում կազմում են պետականության մեկ ընդհանուր շղթա-
յի օղակները:

1918 թ. մայիսի 28-ին սկսվող **Հայաստանի Հանրապետությ-
ան (1918–1920) պատմության փուլը** նշանավորվում է ոչ միայն
անկախության վերականգնումով, այլ նաև իր վարչական կառուց-
վածքով ժողովրդավարական՝ խորհրդարանական հանրապետու-
թյան ստեղծումով: Ընդամենը երկուսուկես տարվա ընթացքում
Առաջին Հանրապետությունը ձեռք է բերում անկախ պետակա-
նությանը բնորոշ բոլոր հատկանիշները՝ տարածք, իշխանության
մարմիններ, բանակ, միջազգային ճանաչում և այլն:

1920 թ. մայիսին 11-րդ Կարմիր բանակի Արցախ ներխուժումով
սկսվեց Հայաստանի խորհրդայնացման գործընթացը, որը հունիս-
օգոստոս ամիսներին ներառեց նաև Սյունիքն ու Նախիջևանը: Քե-
մալարյուզևիկյան գործակցության արդյունքում 1920 թ. դեկտեմբե-
րի սկզբին Հայաստանի Հանրապետությունը կործանվեց: Բայց
անկախ Հայաստանի կարճատև գոյությունն իսկ բոլշևիկներին
հարկադրեց հաշվի նստելու սոցիալիստական Հայաստանի իրո-
ղության հետ: Այսպես սկսվեց **խորհրդային պետականության
պատմության փուլը** (1920–1991):

Խորհրդային Հայաստանը (մինչև 1936 թ. Հայաստանի Սո-
ցիալիստական Խորհրդային Հանրապետություն՝ ՀՍԽՀ) քանի որ

ուներ պետությանը բնորոշ հատկանիշների մեծ մասը, անշուշտ, նույնպես պետականություն էր, առավել ևս, որ իր գոյության առաջին տարիներին ուներ հարաբերական անկախ կարգավիճակ: Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո ստեղծվեց ևս մեկ հայկական պետական կազմավորում՝ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը:

Նորագույն ժամանակաշրջանում Հայոց պետականության երրորդ՝ **անկախության փուլը** սկսվում է 1991 թ. սեպտեմբերից, երբ նույն ամսի 2-ին կյանքի է կոչվում Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը (ԼՂՀ), իսկ 21-ին անցկացված համաժողովրդական հանրաքվեից հետո՝ Հայաստանի Հանրապետությունը: Այս գործընթացի հիմքերը փաստորեն դրվեցին Արցախյան ազատագրական հուժկու շարժումով, 1990 թ. մայիսին կայացած բազմակուսակցական, ժողովրդավարական ընտրություններով և նորընտիր Գերագույն խորհրդի (հետագայում՝ Ազգային ժողով) կողմից նույն թվականի օգոստոսի 23-ին ընդունված «Անկախության հռչակագրով»:

Ներկայումս հայկական երկու պետությունները՝ ՀՀ-ն և ԼՂՀ-ն, բոլորելով իրենց վերանկախացման երեսնամյակը, շարունակում են հայոց հինգհազարամյա պետականության երթը:

Քանայի քաներ՝ պետականություն, Առաջին Հանրապետություն, ինքնիշխանություն, Նախիջևան, Արցախի Հանրապետություն, Խորհրդային Հայաստան, Երրորդ Հանրապետություն:

Ашот А. Мелконян, *Институт истории НАН РА, д.и.н., профессор, академик НАН РА*, **Армянская государственность в новейшее время**

Резюме

Армянская государственность в новейшее время представлена историческими этапами трех республик. Хотя эти республики коренным образом отличаются друг от друга по своему политическому строю, в новейшее время образуют звенья одной общей цепи государственности.

Исторический этап Республики Армения (1918–1920 гг.), начавшийся с 28 мая 1918 г., отмечен не только восстановлением независимости, но и установлением демократической парламентской республики со своим административным устройством. Всего за два с половиной года Первая республика приобрела все признаки независимого государства: территорию, органы управления, армию, международное признание и т.д.

В мае 1920 г. с вторжением в Арцах 11-й Красной Армии начался процесс советизации Армении, в состав которой в июне-августе вошли также Сюник и Нахичевань. В результате кемало-большевистского сотрудничества в начале декабря 1920 г. Республика Армения была разрушена. Но недолгое существование независимой Армении вынудило большевиков учитывать реалии социалистической Армении. Так начался **этап истории советской государственности (1920–1991 гг.)**.

Советская Армения (до 1936 г. Социалистическая Советская Республика Армения, ССРА), безусловно, обладала государственностью, поскольку ей были присущи большинство ат-

рибутов, характерных для государства. Более того, в первые годы своего существования она имела относительно независимый статус. После советизации Армении было создано еще одно армянское государственное образование – Нагорно-Карабахская автономная область.

В новейший время третий этап армянской государственности – **этап независимости** – начинается с сентября 1991 года, когда 2 сентября того же года провозглашается Нагорно-Карабахская Республика (НКР), а после всенародного референдума 21 сентября – Республика Армения. Основы этого процесса фактически были заложены мощным арцахским освободительным движением, многопартийными демократическими выборами, состоявшимися в мае 1990 г., и «Декларацией независимости», принятой 23 августа того же года вновь избранным Верховным советом (позже Национальным собранием).

В настоящее время два армянских государства, РА и НКР, отметив тридцатилетие своей независимости, продолжают путь армянской государственности.

Ключевые слова: государственность, Первая республика, автономная область, Нахичеван, Республика Арцах, Советская Армения, Третья республика.

БИОГРАФИИ УЧЕНЫХ В ДОКУМЕНТАХ – АРТАВАЗД (АРТО) ЕГИАЗАРЯН

Известный общественно-политический деятель, экономист, историк, кандидат экономических наук и доктор исторических наук, заслуженный деятель культуры Армянской ССР Артавазд (Арто) Михайлович Егиазарян родился 23 июня 1899 г. в Джалалоглы (Степанаване) в семье ремесленника. Первоначальное образование получил в местной приходской семинарии Нерсисян. В 1917 г. он был одним из организаторов сформировавшегося в Тифлисе молодежного интернационального объединения и основателем газеты «Нор серунд» («Новое поколение»), а также активно участвовал в борьбе за установление и укрепление Советской власти в Закавказье. В 1923–1928 гг. учился в Закавказском коммунистическом университете и в Московском институте красной профессуры. В сентябре 1928 г. А. Егиазарян был назначен проректором Ереванского госуниверситета, а в 1929–1931 и в 1934–1936 гг. он занимал должность народного комиссара просвещения ССР Армении. В 1931–1933 гг. продолжал учебу в Московском институте красной профессуры и после его окончания получил назначение в отдел пропаганды ЦК ВКП(б). Одновременно заведовал кафедрой политэкономики

Московского авиационного института. В августе 1934 г. вернулся в Ереван и вновь занял пост наркома просвещения.

В период культа личности Сталина А. Егиазарян был репрессирован. Он был арестован органами НКВД АрмССР и осужден к 15 годам тюремного заключения с поражением в правах на 5 лет. Реабилитирован 23 октября 1954 г.

Со второй половины 1950-х годов А. Егиазарян занимался научной деятельностью. В 1955–1963 гг. он работал старшим научным сотрудником Института экономики Академии наук Армении, а в 1963–1974 гг. – старшим научным сотрудником Института истории партии при ЦК КП Армении – Армянского филиала Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС.

Научные труды А. Егиазаряна посвящены экономическому развитию Закавказья в XIX веке и эволюции армянских народов, вопросам развития наций, их взаимоотношений и взаимовлияния, расцвета и сближения, соотношения национального и интернационального при социализме.

Артавазд Егиазарян умер 16 марта 1974 г.

(Подробнее см.: Национальный архив Армении (НАА). Ф. 1. Оп. 62. Д. 3792. Л. 54–55, 58–59; Ф. 116. Оп. 2. Д. 48. Л. 76; Д. 49. Л. 59; Артавазд Михайлович Егиазарян. Биографический очерк проф. М. Меликяна. Библиографию составила К.Н. Оганесян. Ереван, 1975. 32 с.; Манукян Гоар. На рубеже жизни и смерти // «Гитутюн ев Техника» («Наука и техника»). 1990. № 9. С. 38–45 (арм. яз.).

СТЕПАН Г. ГАРИБДЖАНЫН

Институт истории НАН РА, к.и.н.

**Заявление А.М. Егиазаряна в Партийную комиссию
Комитета партийного контроля при ЦК КП Армении**

22 августа 1955 г.

г. Ереван

К протоколу партколлегии при ЦК КП(б) Армении от 17 ноября 1936 года приложена запись на 15-ти страницах без подписей; запись эта озаглавлена «Вопросы, предложенные Егиазаряну Арто» и представляет форму вопросов, заданных, якобы мне, и ответов, якобы мною данных.

Со всей решительностью заявляю:

1. Заседание партколлегии от 17 ноября 1936 г. не стенографировалось – стенографисток на заседании не было, следовательно, «эта запись» **не является** стенограммой заседания партколлегии от 17/XI–1936 г.

2. «Запись составлена не с моих слов и в явно тенденциозных целях, ложно отражая мои высказывания и отношения к тогдашним злободневным вопросам.

Вот почему «ответы» Егиазаряна Арто не могу признать своими подлинными ответами и, разумеется, не могу нести ответственность за эти, так называемые, «ответы».

Прошу данное мое заявление приобщить к документам партколлегии к заседанию от 17/XI–1936 г.

[Подпись] А. Егиазарян

НАА. Ф. 1. Оп. 62. Д. 3792. Л. 24. Подлинник. Машинопись.

Обращение Артавазда Егиазаряна с заявлением в Комитет партийного контроля при ЦК КПСС

В Центральный комитет КПСС обратился Егиазарян А.М. с заявлением, в котором просит в связи с реабилитацией его судебными органами рассмотреть вопрос о его партийном положении и восстановить членом КПСС.

При выяснении вопроса установлено следующее.

Егиазарян Артавазд Михайлович, рождения 1899 года, армянин, служащий, членом КПСС состоял с XI. 1919 г., партбилет N 1475103. До 1919 г. учился в Армянской семинарии, март-июнь 1920 г. работал зав. организационно-инструкторским отделом Армянской секции РКП(б); 1920–1923 гг. в Красной армии (XI армия); 1923–1927 гг. учеба в Комуниверситете им. 26-ти Бакинских комиссаров, а затем на подготовительном отделении ИКП [Институт красной профессуры – С.Г.]. С 1928 г. по 1931 г. работал в Армении: проректором Госуниверситета, зам. наркома, а затем наркомом просвещения; 1931–1933 гг. учеба в ИКП. После окончания ИКП некоторое время работал в отделе культпропа [культуры и пропаганды – С.Г.] ЦК ВКП(б), а затем в 1934 г. был направлен в Армению, где до ноября 1936 г. работал наркомом просвещения Армянской ССР.

17.XI 1936 г. решением ЦК КП Армении Егиазарян А.М. был выведен из состава кандидатов в члены бюро ЦК и Партколлегией КПК по Армении исключен из членов партии по обвинению (материал НКВД) в принадлежности к контрреволюционной группе. В этот же день, т.е. 17.XI. 1936 г. он был арестован органами НКВД Армянской ССР и в июле 1938 г.

Военной коллегией Верховного суда СССР был осужден к 15 годам тюремного заключения с поражением в правах на 5 лет.

Из материалов архивно-следственного дела видно, что при аресте и осуждении Егиазаряна ему вменялось в вину то, что он с 1934 г. являлся участником антисоветской националистической организации, действовавший в Армении в блоке с правотроцкистской террористической организацией, и по заданию этой организации проводил вредительскую работу на литературном фронте и в области народного образования. В качестве доказательств его виновности к судебному делу были приложены выписки из показаний арестованных Есяяна, Тер-Газаряна, Даштояна, Гулояна и других, которые «уличали» его в принадлежности к антисоветской правотроцкистской националистической организации. Арестованные Давтян и Макинц, кроме того, показывали на следствии в НКВД, что Егиазарян А.М. завербовал якобы их в антисоветскую организацию. В судебном заседании Военной коллегии в 1938 г. Егиазарян виновным себя не признавал и заявлял, что он в контрреволюционной организации не состоял. Каких-либо данных, подтверждающих его виновность, в судебном заседании тогда добыто не было.

В ходе проверки заявления Егиазаряна сейчас Военной прокуратурой были изучены архивно-следственные дела в отношении «свидетелей» по его делу и установлено, что свидетели Есяян, Тер-Газарян, Даштоян и Макианц в судебном заседании в 1938 г. виновными себя не признавали, от данных ими на следствии показаний отказались и в отношении т. Егиазаряна никаких показаний не дали. Показания «свидетелей» Даштояна, Токмаджяна, Давтяна о том, что контрреволюционную организацию, в которой якобы состоял Егиазарян, возглавляли

Ханджян (бывший секретарь ЦК КП Армении) и Тер-Габриелян (бывший председатель Совмина Арм ССР), опровергнуты данными по делу врага народа Берия. Из обвинительного заключения по делу Берия видно, что Ханджян был затравлен Берия и даведен до самоубийства, а Тер-Габриелян, будучи арестован и доставлен в г. Ереван, якобы покончил жизнь самоубийством, выбросившись из окна в здании НКВД. Как установлено сейчас, уголовного дела на Тер-Габриеляна в архивах КГБ нет. Допрошенная в июле 1954 года свидетель Давтян С. показала, что на допросах в органах НКВД в 1937 г. в отношении себя и Егиазаряна она дала ложные показания, так как следователи применяли к ней меры физического воздействия.

Назначенную по приговору суда меру наказания Егиазарян А.М. отбывал с ноября 1936 г. в г. Норильске и после освобождения из заключения был направлен в ссылку в г. Игарку, где он находился в качестве ссыльного до ноября 1954 года. В период заключения и ссылки он работал экономистом, а затем руководителем плановой группы заводов в системе Управления стройматериалов Норильского комбината. В это же время он являлся редактором объединенной стенгазеты руководил и редактировал стенные газеты 5 заводов, являлся председателем комиссии по трудовому соревнованию среди заключенных. С 1950 г. по 1954 г. работал экономистом – финансистом на строительстве N 501 МВД СССР в г. Игарке. В характеристиках и приказах по лагерю и ссылке он по производственной и общественной работе характеризуется положительно. За образцовую работу на производстве и примерное поведение ему в 1944–1946 гг. решением Особого совещания был снижен срок наказания на 2 года.

23 октября 1954 года Военная коллегия Верховного суда ССР пересмотрела судебное дело Егиазаряна А.М. и, принимая во внимание, что дополнительным расследованием установлены новые обстоятельства, которые свидетельствуют о его невиновности, отменила приговор Военной коллегии от 20 июля 1938 года в отношении его с прекращением дела за отсутствием состава преступления.

В настоящее время Егиазарян А.М. из г. Игарка выехал на жительство в г. Ереван Армянской ССР.

Ввиду изложенного, полагал бы заявление т. Егиазаряна о его партийном положении направить на рассмотрение в ЦК Компартии Армении. Тов. Егиазарян против этого не возражает.

*Ответственный контролер КПК при
ЦК КПСС [подпись] (Кириллов)*

НАА. Ф. 1. Оп. 62. Д. 3792. Л. 25–27. Подлинник. Машинопись.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՎԱՀԵ Հ. ԹՈՐՈՍՅԱՆ

Հայ-լատին և հայ-բյուզանդական եկեղեցական հարաբերությունները 1230-ական թթ. վերջին և 1240-ական թթ. ... 3

ՆՈՐ ԵՎ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԿԱՐՈՒԽՆԱ Մ. ՍԱՀԱԿՅԱՆ

Ահմեդ Ջևդեթ փաշայի զեկուցագիրը Հայկական հարցի վերաբերյալ 23

ԱՐՓԻՆԵ Ռ. ԲԱԲԼՈՒՄՅԱՆ

Ժողովրդագրական փոփոխությունների պատճառներն Արևմտյան Հայաստանի Դիարբեքիրի նահանգում (XIX դ. վերջ – XX դ. սկիզբ) 35

ՄՅԱՍՆԻԿ Ա. ԵՍՈՅԱՆ

Եգիպտահայ «Ժողովուրդ» պարբերականը (1903–1904) .. 52

ՀԱՍՄԻԿ Հ. ԱՄԻՐՋԱՆՅԱՆ

Արևմտահայության կոտորածների կանխմանն ուղղված Գեվորգ Ե Սուրենյանցի գործունեությունը (1915 թ. ապրիլ-նոյեմբեր) 67

ՄԱՋԻԴ Վ. ՔԱՐԻՄԻ

Նախիջևանի հայկական նահանգապետության 1919 թ. (անգլ.) 80

ՎԱՐԴԱՆ Զ. ՄԱՏԹԵՈՍԵԱՆ

Նիկոլ Աղբալեանի նախարարական վաստակը (1919–1920) (անգլ.) 104

ԱՐԾՎԻ Հ. ԲԱԽԶԻՆՅԱՆ

Քաղաքացիական պատերազմը Իսպանիայում և հայերը
(անգլ.) 115

ԳՈՒՐԳԵՆ Վ. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

Միջին մասնագիտական կրթական հաստատությունների
վերակառուցումը Խորհրդային Հայաստանում (1946–
1960) 134

ՌՈՒՐԵՆ Լ. ԱԶԻԶԲԵԿՅԱՆ

«Վերակառուցման» քաղաքականությունը և ԽՍՀՄ փլու-
զումը (1985–1991) 152

ԱՇՈՏ Ա. ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

Հայոց պետականությունը նորագույն ժամանակներում
(անգլ.) 170

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄ

ՍՏԵՓԱՆ Գ. ՂԱՐԻԲՋԱՆՅԱՆ

Գիտնականների կենսագրությունները փաստաթղթերում.
Արտավազդ (Արտո) Եղիազարյան (ռու.) 182

СОДЕРЖАНИЕ

СРЕДНЕВЕКОВАЯ ИСТОРИЯ

ВАГЕ Г. ТОРОСЯН

Армяно-латинские и армяно-византийские церковные отношения в конце 1230-х – начале 1240-х гг. 3

НОВАЯ И НОВЕЙШАЯ ИСТОРИЯ

КАРОЛИНА М. СААКЯН

Докладная записка Ахмеда Джевдета Паши по Армянскому вопросу 23

АРПИНЕ Р. БАБЛУМЯН

Причины демографических изменений в провинции Дидарбекир Западной Армении (конец XIX – начало XX вв.) .. 35

МЯСНИК А. ЕСОЯН

Армяно-египетское издание «Жоговурд» (1903–1904) 52

АСМИК О. АМИРДЖАНЯН

Деятельность Геворга Суренянца по предотвращению резни западных армян (апрель – ноябрь 1915 г.) 67

МАДЖИД В. КАРИМИ

Участь Армянского губернаторства Нахиджеван в 1919 г. (англ.) 80

ВАРДАН З. МАТИОСЯН

Министерские заслуги Никола Агбаляна (1919–1920) (англ.) 104

АРЦВИ Г. БАХЧИНЯН

Гражданская война в Испании и армяне (англ.) 115

ГУРГЕН В. ВАРДАНЯН

Реконструкция учреждений среднего профессионально-
го образования в Советской Армении (1946–1960) 134

РУБЕН Л. АЗИЗБЕКЯН

Политика «перестройки» и распад СССР (1985–1991) 152

АШОТ А. МЕЛКОНЯН

Армянская государственность в новейшее время (англ.) . 170

ПУБЛИКАЦИЯ

СТЕПАН Г. ГАРИБДЖАНИЯН

Биографии ученых в документах – Артавазд (Арто) Егиаза-
рян 182

CONTENT

HISTORY OF MIDDLE AGES

VAHE H. TOROSYAN

Armenian-Latin and Armenian-Byzantine Church Relations at the end of 1230s – the beginning of 1240s 3

MODERN AND CONTEMPORARY

HISTORY

CAROLINA M. SAHAKYAN

Report of Ahmed Cevdet Paşa on the Armenian Question 23

ARPINE R. BABLUMYAN

The Causes of Demographic Changes in Diarbekir Province of Western Armenia (end of XIX – beginning of XX centuries) 35

MYASNIK A. ESOYAN

Egyptian-Armenian Periodical “Joghovurd” (1903–1904) 52

HASMIK O. AMIRJANAYAN

Geworg Surenyanc's Activity on the Prevention of the Massacre of Western Armenians (April – November 1915) 67

MAJID V. KARIMI

Fate of the Armenian Governorship of Nakhijevan in 1919 80

VARTAN Z. MATIOSSIAN

Nikol Aghbalian's Ministerial Legacy (1919–1920) 104

ARTSVI H. BAKHCHINYAN

The Spanish Civil War and the Armenians 115

GURGEN V. VARDANYAN

Reconstruction of Secondary Special Education in Soviet

Armenia (1946–1960) 134

RUBEN L. AZIZBEKYAN

Politics of «perestroyka» and Disintegration of the USSR in
1985–1991 152

ASHOT A. MELKONYAN

Armenian Statehood in the Contemporary Period 170

PUBLICATION

STEPAN G. GHARIBDZHANYAN

Biographies of Scientists in Documents - Artavazd (Arto)
Yeghiazaryan 182

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ
(ԳԻՏԱԿԱՆ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ)

THE PROBLEMS OF THE HISTORY OF ARMENIA
(SCIENTIFIC JOURNAL)

ВОПРОСЫ ИСТОРИИ АРМЕНИИ
(НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ)
1 (26). 2023

Ռուսերեն և անգլերեն տեքստերի խմբագիր՝ Յու. Կրյուչկով
Սրբագրիչ՝ Դ. Սարգսյան
Տպագրիչ՝ Լ. Մուրադյան

Տպաքանակը՝ 100, ստորագրված է տպագրության 16.06.2023 թ.
Тираж – 100, подписано к печати 16.06.2023 г.
Printed copies – 100, signed for printing 16.06.2023

Հանդեսի պաշտոնական կայքէջը՝ <http://academhistory.am/>
Официальный сайт журнала: <http://academhistory.am/>
Official site of the journal: <http://academhistory.am/>

Հանդեսի էլեկտրոնային հասցեն՝ hayotspatmutyanhartser@gmail.com
Электронная почта журнала: hayotspatmutyanhartser@gmail.com
E-mail of the journal: hayotspatmutyanhartser@gmail.com

ՀՀ ՊԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԳԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ НАН РА
INSTITUTE OF HISTORY OF NAS RA

Խմբագրության հասցեն՝ 0019, Երևան,
Մարշալ Բաղրամյան պող. 24/4, հեռ. 0(10)529263
Адрес редакции: 0019, Ереван,
пр. Маршала Баграмяна 24/4, тел. 0(10)529263
Editorial office address: 0019, Yerevan,
Marshal Baghramyan Ave., 24/4, tel. 0(10)529263